

Sattarova Nargiza Obdanazarovna

HOZIRGI O'ZBEK ADABIY TILI LEKSIKOLOGIYA

80/84.
9.93.
SATTAROVA NARGIZA OBLANAZAROVNA

HOZIRGI O'ZBEK ADABIY TILI LEKSIKOLOGIYA

o'quv qo'llanma

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TALIM,
FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
CHIRCHIQ DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI
AXBOROT RESURS MARKAZI

Toshkent
"METODIST NASHRIYOTI"

2023 O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TALIM,
FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
CHIRCHIQ DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI
AXBOROT RESURS MARKAZI
2-FILIALI

UDK: 373.6
BBK: 74.2.00.526
S 95

KIRISH

Sattarova Nargiza Oblanazarovna
Hozirgi o'zbek adabiy tili. Leksikologiya. O'quv qo'llanma.
- Toshkent: "METHODIST NASHRIYOTI", 2023, 160 b.

O'quv qo'llanma O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi bakalavr talabalari uchun mo'ljallangan bo'lib, "Hozirgi o'zbek adabiy tili" o'quv fanining namunaviy dasturi asosida tayyorlangan.

O'quv qo'llanmada "Hozirgi o'zbek adabiy tili" fani dasturidagi ikkinchi modul "Leksikologiya" qismi yoritilgan.

O'quv qo'llanma ma'ruza mashg'ulotlari, mavzuga doir topshiriqlar, glossariy, test topshiriqlaridan tashkil topgan

Taqrizchilar:

Z. Pardayev

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

F. Usmonov

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

B. T. Qodirova

Pedagogik fanlari bo'yicha falsafa doktor (PhD)

O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligining 2023-yil 29-maydagi 232-sonli buyrig'iga asosan nashrga tavsiya etilgan.

ISBN 978-9943-9629-2-7

© **Sattarova N., 2023.**
© **"METHODIST NASHRIYOTI", 2023.**

Bugungi kunda jamiyat oldida ommaviy savodxorlikni ta'minlash, adabiy nutq me'yorlarini ommalashtirish, xalqning yozma yodgorliklarini nashr etish va joyish, ta'limni zamonaviy usullar asosida yo'lga qo'yish muhim vazifalardan hisoblanadi.

XX asrning oxirgi choragida davr, maqsad va vazifalar tubdan o'zgardi, tilshunoslik, ijtimoiy ehtiyoj natijasida o'laroq, sistem-struktur tahlil usullariga o'tdi, o'zbek tilida lison va nutqni izchil farqlash asosida tilshunoslikning lisoniy sistemasi - lisoniy birliklari va munosabatlarini tadqiq qilish - lisoniy imkoniyatlarni ochish rivojlandi. Alohida ta'kidlash kerakki, o'zbek tili strukturasi ta'limni adabiy til birliklari asosida olib borilishi ham mantiqan to'g'ri. Zero, har qanday lisoniy strukturaga til birliklarining adabiy variantlari asosida tushuntirilishi ta'lim oluvchilarning turli sheva vakillari ekanligidan kelib chiqadi.

O'quv qo'llanmada A. Abduqazizov, A. Nurmonov, R. Rasulov, H. Mengliyev, E. Begmatov, G. Nematova, Sh. Bobojonov, O. Bozorov, I. Madratimov, N. Mahmudov, S. Muxamedova, M. Narziyeva, H. Nematov, Sh. Orifjonova, Sh. Rahmatullayev, R. Safarova, H. Qilichev, S. G'iyosov, N. Shirnova, Z. Yunusova, N. Vohidova kabi tilshunoslarning tadqiqotlariga tayanildi. O'zbek tilshunosligining yetuk namoyandalari va takomillashtiruvchilari F. Abdullayev, G. Abdurrahmonov, M. Asgarova, A. Hojiyev, S. Ibrohimov, F. Kamolov, S. Karimov, A. Kononov, M. Mirtojibev, M. Mirzayev, A. Muxtorov, H. Qo'ng'urov, I. Rasulov, U. Tursunov, S. Usmonov, Sh. Shobdurrahmonov kablarning darslik va qo'llanmalariga ham tayanildi.

O'zbekiston Respublikasi "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni hamda "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" mazmun-mohiyatidan kelib chiqqan holda oliy maktabda ta'lim tizimini tubdan qayta ko'rib chiqish, talabalar uchun yangi, zamonaviy o'quv dasturlari, darslik

va qo'llanmalar yaratish va ular bilan o'tkaziladigan nazariy hamda amaliy mashg'ulotlarning samaradorligini oshirishni hozirgi davrning dolzarb masalalari hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tomonidan oliy maktab ilmiy jamoalari oldiga qo'yilayotgan yuksak talablarning boisi ham shundadir. Oliy ta'lim muassasalarida o'zbek tilshunosligi fani va uning barcha sohalarini, ayniqsa, "Hozirgi o'zbek adabiy tili" kursini ana shu talablar darajasida o'qitish, buning uchun mavjud darslik va qo'llanmalarni yangi mazmun asosida qayta ko'rib chiqish zarurati tug'ilmoqda. Chunki ular nazariy jihatdan eskirmagan bo'lsa ham, darslik va qo'llanmalar matnlaridagi iste'moldan chiqqan ayrim so'z va iboralar, atamalarni almashtirish zarurati paydo bo'ldi.

O'quv qo'llanma 60111400-O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi bakalavr talabalari uchun mo'ljallangan bo'lib, "Hozirgi o'zbek adabiy tili" o'quv fanining namunaviy dasturi asosida tayyorlangan. O'quv qo'llanmada "Hozirgi o'zbek adabiy tili" fani dasturidagi ikkinchi modul "Leksikologiya" qismini yoritishga harakat qilingan va u ma'ruza mashg'ulotlari, mavzuga doir topshiriqlar, glossariy, test bankidan tashkil topgan.

I BOB. LEKSIKOLOGIYA

LEKSIKOLOGIYA HAQIDA UMUMIY MA'LUMOT

Tayanch so'z va iboralar: leksikologiya, til, lison, nutq, lug'at, so'z, leksika, leksik-semantik sath, morfema, leksema, lisoniy sath, morfologik sath, tilshunoslik bo'limlari

Leksikologiya - tilning lug'at tarkibini o'rganadigan tilshunoslik bo'limidir. Birinchi marta tilning leksik tarkibini o'rganish g'oyalari Fransiyada (Fransuz akademiyasi) tug'ildi. 19-asrda mustaqil ilmiy fan sifatida, rus tilshunosligida esa akademik fan sifatida o'rganila boshladi. Tilshunoslikning leksikani o'rganuvchi bo'limi, tilning lug'at "tarkibi haqidagi fan" leksikologiya deb ataladi. Tilning lug'at tarkibi va uni tashkil etuvchi so'zlar bir qator umumiy xususiyatlarga egaligi bilan xarakterlanadi. Leksikologiya leksikani xuddi shu umumiy xususiyatlari nuqtai nazaridan o'rganadi. Bu xususiyatlar quyidagilar:

1. Avvalo, lug'at tarkibini tashkil etuvchi har qanday so'z ma'noga ega bo'ladi. Ana shu ma'nosi nuqtai nazaridan so'zlar o'ziga xosliklarga ega. So'zning ma'nosi (semantikasi) va u bilan bog'liq masalalar leksikologiyadagi asosiy masalalardan biri hisoblanadi. Leksikaga oid bu masala bilan leksikologiyaning onomasiologiya bo'limi shug'ullanadi.

2. Har qanday tilning tarqiqiyotida uning eng o'zgaruvchan, eng tez harakatdagi qismi leksikasidir. Til tarqiqiyoti jarayonida lug'at tarkibi yangi-yangi so'zlar hisobga boyib borish bilan birga, undagi ayrim so'zlar eskiradi, shuningdek, iste'moldan chiqib boradi. Demak, lug'at tarkibi avvaldan o'zlashib kelgan va hozirda iste'moldagi so'zlar bilan birga nisbatan yangi so'zlarga va eskirgan

so'zlarga egaligi bilan ham xarakterlanadi. Leksikologiyada leksikaning ana shu tomoni ham o'rganiladi.

3. Lug'at tarkibidagi so'zlar iste'moldagi darajasi bu nuqtai nazardan umumiylikka yoki chegaralanganlikka egaligi bilan ham o'zaro farqlanadi. Ma'lum so'zlar umumxalq iste'molida bo'lsa (masalan, kitob, inson, katta, yugurmoq va b.), ayrim so'zlarning iste'mol doirasi ma'lum jihatdan chegaralangan bo'ladi. Masalan, dialektal so'zlar hududiy jihatdan chegaralangan bo'ladi (sas - tovush, istamoq - qidirmoq, bolish - yostiq, eshik - hovli, uy va b.); atamalar ma'lum kasb-hunar sohasidagi kishilar nutqida qo'llanish bilan chegaralangan bo'ladi. Masalan, urg'u, leksika, qo'shimcha so'zlari - tishunoslikka oid atamalar; konus, piramida, sinus - geometriyaga oid atamalar; kultivatsiya, barona, chekanka - qishloq xo'jaligiga oid atamalar; voleybol, suzish, nokaut - sportga oid atamalar va h.). Leksikologiya lug'at tarkibini ham o'rganadi.

4. Tilning lug'at tarkibidagi so'zlar nutqqa, uslubga bo'lgan munosabatlariga ko'ra ham o'zaro farqlanadilar. Ma'lum so'zlar nutq turlariga, uslubga (stilga) betaraf (neytral) munosabatda bo'lsa (quchoq, bechora, osmon, ichmoq va b.), ayrim so'zlar nutq uslubining ma'lum turiga xos bo'ladi (og'ush - badiiy uslubga xos, boyoqish - oddiy nutqqa xos, falak - poetik uslubga xos, adib - kitobiy uslubga xos va h.). Leksikologiyada so'zlarning ana shu xususiyatlari ham o'rganiladi.

5. Har bir so'z tovush qiyofasi va ma'nosiga ega, ya'ni shakl va mazmuniga ega. Lug'at tarkibidagi so'zlar ana shu shakl va mazmuni jihatidan turlicha munosabatga ega bo'lishi mumkin. Masalan, chaqqon, epchil, chechan, abjir, chapdast so'zlarning shakli har xil, ma'nosi bir xil (sinonim); ko'k (rang), ko'k (osmon), ko'k (maysa, ko'kat) so'zlarning shakli bir xil, ma'nosi har xil (omonim) va h. Leksikologiyada so'zlar o'zaro ana shunday munosabatlari nuqtai nazardan ham o'rganiladi. Leksikologiya so'zi grekcha lexicos - "lug'aviy belgi" va logos - "bilim" so'zlaridan olingan bo'lib,

ishunoslikning so'z va so'zga teng lug'aviy birliklar, til boyligi bo'lgan baho yurtuvchi sohasidir. Leksikologiyaning obyekti - tilning lug'at boyligi va uning asosiy birligi bo'lgan so'z. Predmeti: a) so'z va leksema munosabatlari, leksemaning lug'aviy birlik sifatidagi belgi-xususiyatlari, lisoniy va nolisoniy omillarga munosabati muammolari bilan shug'ullanish; b) lug'at boyligining strukturaviy va sistemaviy xususiyatlarini, taraqqiyot qonuniyatlarini, tilning boshqa sathlari (fonetik sath, grammatik sath) bilan aloqalarini, shuningdek til leksikasidagi jarayonlarda lisoniy va nolisoniy omillar ishtirokini tadqiq qilish.

Semasiologiya - semantikaning ma'no ifoda tekisligidan mazmun tekisligiga qadar o'rganiladigan bo'lim bo'lib, "bu so'z yoki so'z birliklari nimani anglatadi?" kabi savolga javob berish bilan shug'ullanadi. Semantikaga bunday yondashuv tovuqli nutqni iborat etuvchi yoki o'quvchining nuqtai nazarini aks ettiradi va lug'atning asosiy kategorik munosabatlaridan biri - polisemiya (hep ma'no) mazmunini ochib beruvchi tushuntirish lug'atining asosiy maqsadiga mos keladi.

Onomasiologiya - semantikaning ma'nga qarama-qarshi yo'nalishda o'rganiladigan jhati bo'lib, semasiologiyaga qarama-qarshi yo'nalishda, mazmun tekisligidan ifoda tekisligiga o'tish masalalari bilan shug'ullanadi. Semasiologiyadan farqli o'laroq, bu yerda yana bir savol tug'iladi: "Bu ma'noni, mazmunni ifodalash uchun qanday so'zlar yoki so'z birliklari mavjud?". Masalan, fiziologik harakatni ifodalovchi o'zbek tilida qanday so'zlar bor? Qo'shimcha tushunchasi qanday so'z va iboralar yordamida ifodalanadi? Bu allaqachon mulotoqotning boshqa ishtirokchisi - ma'ruzachi yoki yozuvchining pozitsiyasiga bog'liq o'rganiladi.

Leksikologiya tishunoslikning so'zni til lug'ati (leksika) va tilning butun leksik tizimi (leksika) birligi sifatida o'rganadigan bo'limdir.

Maqsadi - talabalarda leksikologiya bo'yicha mustahkam bilim darajasini, shuningdek, leksik-semantic tahlil ko'nikmalarini shakllantirish.

Vazifalari: a) so'z va leksema munosabatlari, leksemaning asosiy lug'aviy birlik sifatidagi belgi-xususiyatlarini, ma'no va tushuncha o'rtasidagi umumiy va farqli jihatlarini, leksik ma'no tiplarini aniqlash; b) turli leksik-semantic guruhlardan har birida shu guruh a'zolari o'rtasida shakllangan sistemaviy munosabatlar turini belgilash, shu masalalarga oid fikrlar, qarashlar bilan yaqindan tanishib chiqish; c) muayyan tilning lug'at boyligidagi eskirish va yangilanish jarayonlari, bu jarayonlarda lisoniy va nollisoniy (lingvistik va ekstralingvistik) omillarning ishtirokini o'rganish; d) lug'aviy birliklarning funksional-semantic tavsifini berish, ularning lisoniy birlik va uslubiy vositalar sifatidagi xususiyatlarini yoritish; e) lug'at boyligidagi eskirgan, yangi va zamonaviy qatlamlarni, mavzuviy guruhlar va mikrosistemalarni aniqlash.

Har bir tilning lug'at tarkibi, shuningdek, tilidagi so'zlar majmui leksika deb yuritiladi. Shunga ko'ra leksika so'zi adabiy tilning lug'at tarkibi ma'nosida ham, biror sheva yoki dialektning lug'at tarkibini ifodalash uchun ham (dialektal leksika), ma'lum bir kasb-hunar kabi sohaga oid lug'at tarkibi ma'nosida ham (terminologik leksika), hatto ayrim yozuvchi asari (yoki asarlar)ning so'zlari majmui ma'nosida ham (masalan, Navoiy asarlari leksikasi) ishlatiladi.

Leksikologiya leksikani o'rganadi, leksika esa, o'z navbatida, so'zlardan yoki so'zlar majmuidan iborat bo'ladi. So'z haqida gap ketganda, ko'pincha, unga "asosiy til birligi", "til va nutqning eng muhim unsurlaridan biri", "tilning eng kichik asosiy birligi" sifatida ta'rif beriladi. Lekin so'z aslida juda murakkab xususiyatga ega. So'zga uch-to'rt og'iz so'z, hatto uch-to'rt jumla bilan ham to'la ta'rif berib bo'lmaydi.

Ko'p vaqtlarga qadar tilshunoslikka oid adabiyotlarda so'zga o'zining boshqa hodisalardan farqini belgilovchi aniq, mukammal ta'rif o'z aksini topmay kelayotgan edi. So'zga oid eng so'nggi ta'rifni akademik Azim Hojiyev berdi. Unga ko'ra so'z: "Leksemaning nutqda muayyan shakl va vazifa bilan voqelangan bo'linishi. O'z tovush qobig'iga ega bo'lgan, obyektiv narsa-hodisalar haqidagi tushunchani, ular o'rtasidagi aloqani yoki ularga munosabatlarni ifodalay oladigan, turli grammatik ma'no va vaqtlarda qo'llanadigan eng kichik nutq birligi". Ma'lumki, har qanday so'zning ma'lum bir ma'no ifodalashi shu tilda so'zlashuvchilar uchun yoki shu tilni biluvchilar uchun sir emas, albatta. Har qanday so'z paydo bo'lishidayoq o'z ma'nosi va tushunchalar qiyofasiga (tovush qobig'iga) ega bo'ladi. Demak, har qanday so'z, avvalo, tovush va ma'no birligiga ega bo'ladi. Bu narsa so'zning fonetik va semantic tomonlari. So'zning tovush tomoni o'zining ma'nosini yuzaga chiqaruvchidir, xuddi shu tovush tomoni bilan so'zning ma'nosi tinglovchiga yetadi, tushuniladi. Demak, u so'zning ma'nosi uchun, yuzaga chiqishi uchun xizmat qiladi.

Aytilib o'tilganidek, har bir so'z (tub so'z) aniq bir tovush qobig'iga ega bo'ladi. Bu qobig'dagi tovushlarni, ularning tartibini, tartibini kishilar, ya'ni shu tilda so'zlashuvchilar his qilganmaydi. Balki har bir so'z ma'lum ma'noni ifodalovchi sifatida o'z tovush qobig'i bilan yuzaga keladi va shu tovush qiyofasidagina u ma'no ifodalanadi, tushuniladi. Agar tovush qobig'idagi tovush yoki tovushlar miqdori yoki tovushlar tartibi o'zgartirilsa, u holda bu qobig'ga xos ma'no va shu qobig'dagi so'z ham yo'qoladi, o'zgaradi. To'g'ri, so'zning tovush qobig'ida o'zgarish bo'lsa-da, ma'no saqlanishi mumkin. Lekin bu hodisa, ya'ni so'zning tovush qobig'idagi o'zgarish birdaniga emas, balki til taraqqiyoti jarayonida yuz bersagina shunday bo'ladi. Bu hodisa tub so'zlardagina emas, balki yasama so'zlarda ham yuz berishi mumkin. Masalan, yomg'ir - yog'mir, yog'och - og'och, kiprik -

kirpik, tuproq-turpoq va boshqalar. Albatta, so'zning tovush qobig'ida bo'ladigan bunday o'zgarishlar so'zning o'z ma'nosi bilan yashash jarayonida ma'lum qonuniyatlar asosida ro'y beradi. Shuning uchun ham bu o'zgarish ma'noning, shu bilan birga so'zning yo'qolishiga olib kelmaydi.

So'zning yana bir belgisi uning ma'lum bir ma'noga egaligidir. So'zning fonetik shakli uning ma'nosini yuzaga chiqaradi. Boshqacha aytganda, tovush yoki tovushlar majmua ma'lum ma'no yuzaga kelsagina, uni so'z deb atash mumkin. Affiksalar ham ma'lum tovush qiyofasiga va ma'noga ega bo'lsada, lekin ularning tovush qiyofasi ma'noni yuzaga chiqaruvchi emas. Affiksaga xos ma'no u qo'shiladigan so'z orqaligina (shu so'z doirasidagina) yuzaga chiqadi. Bu aytilgan fikrlar so'zning ikki asosiy xususiyatiga, ya'ni tovush va ma'no tomoniga oiddir. Lekin so'z bundan boshqa yana bir qator xususiyatlarga egaki, xuddi shu xususiyatlari tufayli u tilshunoslikning turli sohalarini uchun tekshirish obyekti bo'ladi.

Inson tili tovush tilidir. Har tilning paydo bo'lishidayoq o'z tovush qiyofasiga ega bo'lishi sababi ham shunda. So'zning moddiy qobig'ini hosil qiluvchi tovushlar va ular bilan bog'liq bo'lgan bir qator hodisalar tilshunoslikning fonetika bo'limida o'rganiladi. Har qanday so'zning ma'lum ma'noga ega bo'lishini ko'rdik. So'zning ma'nosi va unga oid hodisalar (so'z ma'nosining tarqiqiyoti, bir ma'nolilik va ko'p ma'nolilik va boshqalar) tilshunoslikning leksikologiya, yana ham aniqrog'i, leksikologiyaning semasiologiya bo'limida tahlil qilinadi. Leksikologiyaning o'rganish manbai so'z bo'lsa, o'rganish predmeti uning quyidagi jihatlari:

- a) lisonning asosiy lug'aviy birligi sifatidagi leksema muammosi, leksik birlik tiplari;
- b) til lug'at tarkibi qurilishi;
- d) lug'aviy birliklarning qo'llanilishi;
- e) lug'at tarkibining boyishi va tarqiqiyoti;

1) leksik birliklarning tildan tashqaridagi borliq bilan o'zaro munosabat, ma'nosi;

So'z umumlingvistik muammo, shu boisdan u umumiy so'z nazariyasi doirasida ham o'rganiladi. Leksik birlik doirasiga nafaqat alohida so'z (tugal shakllangan birliklar), balki so'zga teng harfga birlik, murakkab, tarkibli so'z ham kiritiladi. Lekin so'z asosiy lug'aviy birlik sanaladi.

Shakl va mazmun birligidan iborat so'z til birligi sifatida uch yo'nalishda o'rganiladi:

- a) struktur jihatdan (so'zning qurilish xususiyatlari);
- b) semantik jihatdan (so'zning lug'aviy ma'nosi);
- d) funksional jihatdan (so'zning lison va nutq strukturasiida tutqan o'rnini).

Struktur yondashuvda so'z leksikologik nazariyasining asosiy vazifasi uning alohidaligi va o'ziga xosligi mezonini tiklashdir. Hozirgi holatda so'z so'z birligini bilan qiyoslanib, uning tugal shakllanganlik va alohidalik belgilari ochildi. So'zning nutqdagi amaliy shaklining lisoniy asosi yoritiladi. Ikkinchi holatda so'zning turli grammatik shakllardan hosil qilingan lisoniy invariantini tiklash masalasi so'z boradi. Shu munosabat bilan grammatik shakl olgan leksema so'z shakl tushunchasi - muayyanlashdiriladi. Shuningdek, leksemaning turli nutqiy fonetik, morfologik, leksik-semantik variantlari o'rganiladi.

Lug'aviy birlikning semantik tahlilida, ular (lug'aviy birliklar) leksele semantika - semasiologiya tadqiq manbaiga aylanadi. Bunda so'zning tushuncha (signifikat) va borliqdagi atalmish (denotat)ga munosabati o'rganiladi. Semasiologiyada so'zning semantik ma'nosi - bir ma'nolilik va ko'p ma'nolilik, umumiy va xususiy, mavhum va muayyan, bosh va hosila, to'g'ri va ko'chma ma'nolari tushuntiriladi. Bunda asosiy e'tibor so'zning semantik strukturasi, so'z ma'nolari tipi va ularni ajratish mezoniga, so'z ma'nolarining

o'zgarishi va taraqqiyoti, so'zning ma'nosini yo'qotishi va grammatik formantga aylanishi hodisasiga qaratiladi.

Leksikologiya tilshunoslikning semasiologiya, onomasiologiya, etimologiya va frazeologiya kabi bo'limlari bilan hamkorlikda ish ko'radi, bunday hamkorliksiz tilning lug'at boyligidagi leksik-semantik xodisalarni, lug'at tarkibi taraqqiyotiga oid til faktlarini to'g'ri yoritib bo'lmaydi: semasiologiyada lug'aviy birliklarning mazmun plan - semantik tarkibi va shu bilan bog'liq masalalar tadqiq qilinadi; onomasiologiyada narsa-hodisalarni yoki tushunchalarni nomlash prinsiplari o'rganiladi; etimologiyada so'zlarning kelib chiqishi aniqlanadi; frazeologiyada tilning lug'at boyligidagi ko'chma ma'noli tur'gun birlikmalar - frazemalar xususida bahs yuritiladi. Tilning leksik, fonetik va grammatik sathlari ham o'zaro bog'liqdir: fonetik birliklar so'zni bog'liq tushiga kiritadi, morfemalar yasama so'zlarni shakllantiradi, so'zlarning birikuvchanlik imkoniyatlari, uslubiy vosita sifatidagi xususiyatlari ularning leksik va grammatik ma'nolariga hamda uslubiy semalariga tayanadi. Bular leksikologiyaning fonetika, morfemika, so'z yasalisi, grammatika va uslubshunoslik (stilistika) bilan aloqada bo'lishini taqozo qiladi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. Leksikologiya nimani o'rganadi?
2. Leksika nima?
3. Leksikologiyaning maqsad va vazifalari haqida ma'lumot bering.
4. Shaki va mazmun birligidan iborat so'z til birligi sifatida qaysi yo'nalishlarda o'rganiladi?
5. Leksikologiyaning predmeti nimalardan iborat?
6. Leksikologiya so'zining ma'nosi nima?

7. Leksikologiyaga funksional yondashuvda nimalarga e'tibor berish kerak?
8. Leksikologiya til lug'at tarkibining boyishini o'rgananda uning uchta tiplini ajratadi, ularni haqida ma'lumot bering.
9. Leksikologiya tilshunoslikning qaysi bo'limlari bilan aloqada bo'ladi?

LEKSIKOLOGIYANING TURLARI: UMUMIY, XUSUSIY, QIYOSIY, NAZARIY VA AMALIY LEKSIKOLOGIYA

Tayanch soʻz va iboralar: qiyosiy, nazariy, amaliy, umumiy, xususiy, diaxron, sinxron, semasiologiya, leksema, tur, onoma, nomema, lison, nutq, lisoniy sath, nutqiy sath, tilshunoslik boʻlimlari.

Leksikologiya quyidagi boʻlimlarni qamrab oladi:

1. Semasiologiya til birliklarini maʼno jihatdan oʻrganadi. Unda soʻzning shakl va maʼnosi izohlanadi. Tilning barcha maʼno anglatuvchi birliklarini semasiologiya tahlil qiladi.
 2. Leksikografiya til tarkibida soʻzlarni maʼlum tartib va maqsad asosida yozma ravishda toʻplab lugʻat tuzish masalalarini oʻrganadi.
 3. Onomasiologiya narsa va hodisalarga nom berish jarayonini oʻrganadi.
 4. Etimologiya soʻzlarning kelib chiqish masalalarini ham shakl, ham maʼno jihatidan oʻrganadi.
 5. Frazеologiya tilning turʻun birlikmalarini oʻrganadi.
 6. Onomastikada atoqli otlar oʻrganiladi.
 7. Antroponomika odamning ismini ilmiy jihatidan oʻrganadi.
 8. Toponimika joy nomlarini, etnonimika millatlarning nomlarini oʻrganadi.
- Leksikologiya (ot. grek. lexikos - soʻzga oid va logos - taʼlimot) tilning lugʻat tarkibini, leksikasini oʻrganuvchi tilshunoslik boʻlimidir, leksema va soʻz serqirra boʻlganligi bois leksikologiyaning ham turlari juda koʻp.
- Leksemaning kelib chiqishi va rivojlanishini oʻrganuvchi leksikologiya boʻlimi- diaxron leksikologiya, leksemaning tilning muayyan davrdagi xususiyati bilan shugʻullanuvchi- sinxron leksikologiya deb nomlanadi. Bundan tashqari:

leksemaning boshqa leksemalar bilan paradigmatic munosabatlarni- struktural leksikologiya;

leksemaning tabiatdagi ifodalovchilari bilan aloqalarini- materialistik leksikologiya;

maʼlum bir tildagi leksemani qarindosh boʻlmagan boshqa tildagi leksema bilan qiyoslashni- tipologik leksikologiya;

bir tildagi leksemani shu til bilan qarindosh boʻlgan boshqa til materiallari bilan qiyoslashni- qiyosiy leksikologiya;

leksemaning inson ruhiyatiga taʼsiri, uni qabul qilish va hosil qilish xususiyatlarini- psixolingvistik leksikologiya;

leksemaning jamiyatga taʼsiri, nutq jarayonidagi oʻziga taʼsirlari, ularning jimoiy ahamiyatini- sotsiolingvistik leksikologiya;

leksemaning bir til hududida tarqalish xususiyatlarini- areal leksikologiya;

leksemaning leksikografik talqini masalalarini- leksikografiya boʻlimi boʻlimlarda oʻrganiladi.

Leksemaning xususiyatlari juda koʻp boʻlib, uni oʻrganuvchi leksikologiya turlarini koʻplab keltirish mumkin. Struktural yondashuvda soʻz leksikologik nazariyasining asosiy vazifasi, uning atohadagi va oʻziga xosligi mezonini tiklashdir. Birinchi holatda soʻz, soʻz birliklari bilan qiyoslanib, uning tugal shakllanganlik va atohadali belgilari ochiladi. Soʻzning nutqdagi analitik shaklining ilmiy asosi yoritiladi. Ikkinchi holatda soʻzning turli grammatik shakllardan hosil qilingan lisoniy invariantini tiklash xususida soʻz boʻladi. Shu munosabat bilan grammatik shakl olgan leksema - soʻz shakl tushunchasi muayyanlashiriladi. Shuningdek, leksemaning turli nutqiy - fonetik, morfologik, leksik-semantik variantlari oʻrganiladi.

Leksikologiya leksikaga til sistemasidagi ichki sistema sifatida qaraladi. Shuningdek, oʻzaro maʼnoviy umumiylikka ega boʻlgan lugʻatviy birlik yanada kichik, ichki sistemacha sifatida qaraladi. Shu

asosda katta va kichik, ichki sistemalarning pog'onali, bir-birini tashkil etuvchilik munosabati ochiladi. Masalan, anor, behi, gilos kabi ho'l meva nomi bir sistemani tashkil etadi. Sabzavot nomi boshqa bir tizimni tashkil qiladi. Ular yuqoriroqda yana birlashadi - kichik sistemachalardan tashkil topgan "meva sabzavot nomi" tizimini tashkil qiladi va umumlashtirish yuqoriga qarab davom etaveradi.

Tilning lug'aviy tarkibi bir xil emas. So'zlar turli asosga ko'ra ko'plab turlarga ajratiladi. Masalan, qo'llanish darajasiga ko'ra umumiy iste'mol va chegaralangan (yoki xususiy) leksika, qo'llanish davriga ko'ra eskirgan so'z, zamonaviy so'z va neologizm, qo'llanish doirasiga ko'ra dialektizm, professionalizm, jargon kabi turlarga bo'linadi. Leksikologiya til lug'at tarkibining boyishini o'rganganda uning 3 tipini ajratadi. Bulardan 2 tasi (yangi so'z yasash, so'zni yangi ma'noda qo'llash) ichki boyish imkoniyati bo'lsa, bittasi tashqi (so'z o'zlashtirish) imkoniyatidir.

Lug'aviy birlikning borliqqa munosabatini o'rganish - leksikologiyaning muhim aspektidan biri hisoblanadi. Bunda ularning kishi hayotiga, amal qilayotgan davrga munosabati ochiladi. Masalan, yaqin o'tmishda savdogar (chayqovchi) so'zida salbiy bo'yqadorlikka ega bo'lgan bo'lsa, bugungi kunda ijobiy bo'yqol so'z sifatida iste'molda faol qo'llanilmoqda.

Leksikologiya barcha tillarning lug'at boyligi taraqqiyotiga xos umumnazariy masalalar bilan birga, ayrim olingan bir tilning lug'at boyligi masalalari bilan ham shug'ullanadi. Shunga ko'ra uning umumiy leksikologiya, xususiy leksikologiya, qiyosiy leksikologiya, nazariy leksikologiya va amaliy leksikologiya kabi turlari o'zaro farqlanadi:

Umumiy leksikologiya. Leksikologiyaning bu turida barcha tillarning lug'at boyliklariga xos umumiy jihatar ko'riladi. Xususan:

a) barcha tillarning lug'at boyligidagi asosiy birlik leksemdir;

b) barcha tillarning lug'at boyliklarida struktura va sistema munosabatlari bor;

c) barcha tillarning lug'at boyliklari rivojida lisoniy va milloniy omillar ishtirok etadi;

d) barcha tillarning lug'at boyliklari taraqqiyotida til va jamoat, til va ong, til va tafakkur munosabatlarining ta'siri bor;

e) barcha tillarning lug'at boyliklarida tadrijiy ravishda kashriy va yangilanish jarayonlari bo'lib turadi, bu hol shu tillarda eskirgan, yangi va zamonaviy leksik qatamlarning shakllanishiga olib keladi;

g) barcha tillarda lug'aviy birliklarning qo'llanish doirasi ham bir xil bo'lmaydi; qo'llanishi hududga ko'ra chegaralangan leksika (dialektizmlar), qo'llanishi kasb-hunarga ko'ra chegaralangan leksika (terminlar), ijtimoiy dialektlar (argo va jargonlar), mavjud (betaraf ma'noli) leksika kabi qatamlanishlar barcha tillarda uchraydi; barcha tillarda lug'aviy birliklar ma'lum mavzu va leksiksemanitik guruhlariga uyushadi, bunday guruhlar o'z navbatida sistema va tagsistema yoki makrosistema va mikro sistema munosabatlarida bo'ladi.

Xususiy leksikologiyada muayyan bir tilning lug'at boyligi o'rganiladi, o'zbek tili leksikologiyasi, arab tili leksikologiyasi, xitoy tili leksikologiyasi kabi. Xususiy leksikologiya muayyan bir tilning lug'at boyligini tadqiq qilishda umumiy leksikologiyadagi nazariyalarga, tajribalar tahlildan kelib chiqqan xulosalarga tayangan holda har bir tilning o'z materialiga tatbiq etadi, har bir til materialidagi holatdan kelib chiqib vogelikni baholaydi.

Xususiy leksikologiya ham o'z navbatida ikki turga - tavsifiy (sinonim) va tarixiy (diakron) leksikologiyalarga bo'linadi:

a) **tavsifiy** leksikologiyada ayrim olingan bir tilning, masalan, o'zbek tilining leksikasi statik holatda - shu til

materialining avvalgi (o'tmishdagi) taraqqiyot, dinamikasiga

o'zbekiston respublikasi oliy ta'lim,

fan va inqilobatshisalar vazirligi

CHIRCHIQ DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI

AXBOROT RESURS MARKAZI

2-FILIALI

AXBOROT RESURS MARKAZI

CHIRCHIQ DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI

o'zbekiston respublikasi oliy ta'lim,

statik holatda - shu til

taraqqiyot, dinamikasiga

bog'lanmay o'rganiladi, shunga ko'ra u sinxron leksikologiya sanaladi;

b) tarixiy leksikologiyada ayrim olingan bir tilning leksikasi dinamik holatda-tarixiy taraqqiyot jarayoni bilan bog'lab o'rganiladi, shunga ko'ra u diaxron leksikologiya hisoblanadi. Hozirgi o'zbek tili leksikologiyasi, asosan, tavsifiy (sinxron) leksikologiyadir, ammo unda tarixiy (diaxron) leksikologiyaga murojaat etish hollari ham bo'lib turadi: o'zbek tili lug'at boyligining tarixiy va zamonaviy qatlamlarini, leksemalarning hozirgi va eskirgan ma'nolarini qiyoslash, tavsiflash kerak bo'lganda shunday qilinadi. Masalan: eski turkiy va eski o'zbek tillarida chechak leksemasining – "gul" ma'nosi, g'am leksemasining esa – "sevgi", "muhabbat" ma'nosi bo'lgan, hozirgi o'zbek adabiy tilida esa ularning bu ma'nolari semantik arxaizmg'a aylangan (chechak leksemi hozirgi o'zbek tilida kasallikning bir turini, g'am leksemi esa tashvishni anglatadi). Leksemalarning semantik tarkibida yuz bergan bunday jarayonlar dinamikasini aniqlash uchun tarixiy leksikologiyaga murojaat etmay iloji yo'q.

Nazariy leksikologiya leksikada lisoniy va nutqiy jihatlarini farqlab, ularning sistemaviy munosabatlarini tadqiq qiladi. Nazariy leksikologiyada asosan leksikaning lison va nutq bilan bog'liq jihatlari, shuningdek, tilning lug'at boyligidagi struktura va sistema munosabatlari, leksik sathning tizim sifatidagi taraqqiyotini belgilaydigan qonuniyatlar tadqiq qilinadi.

Amaliy leksikologiya leksikografiya (lug'atchilik), tarjima, lingvopoetika va nutq madaniyatini o'z ichiga oladi. Ularning har biri leksikologik nazariyani boyitadi. Masalan, tarjima qiyosiy leksikologiya uchun qimmatli materiallar beradi. Amaliy leksikologiya - leksikologiyaning lug'atchilik, leksik stilistika, nutq madaniyatining leksikaga aloqador tomonlari bilan shug'ullanadigan amaliy turi.

Qiyosiy leksikologiya – leksikologiyaning qardosh yoki qo'ng'iroqsh tillar leksikasini qiyosiy aspektda tadqiq etuvchi turi. Leksikologiya o'z o'rganish predmeti tadqiqida umumiylikviistik tadqiq usul - distributiv (so'zning chegarasini belgilash, morfologik strukturasini aniqlash), substitutsiya (so'zlar ma'noviy xususiyatlarini tahlil etish), komponent tahlil (leksema va so'zlar ma'noviy tarkibini aniqlash), transformatsion va statistik metodlardan foydalanadi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. Leksikologiyaning nechta turi bor?
2. Leksikologiya tilshunoslikning qanday bo'limi hisoblanadi?
3. Leksikologiya fanining o'rganish manbayi va predmeti haqida gapiring.
4. Leksik sathning asosiy birligi nima?
5. So'zlar lisoniy birlik sifatida qanday yo'nalishlarda o'rganiladi?
6. So'zga struktur jihatdan yondashuvda nimalarga e'tibor beriladi? Semantik va funksional jihatlardan yondashuvlarda-chi?
7. Leksikologiyaning qaysi turi lug'atchilik, leksik stilistika, nutq madaniyatining leksikaga aloqador tomonlari bilan shug'ullanadi?
8. Leksikaning lison va nutq bilan bog'liq jihatlari leksikologiyaning qaysi turida o'rganiladi?
9. Umumiy leksikologiyaning barcha tillarning lug'at jihatlarga xos umumiy jihatlari sanab bering.
10. Leksikologiyaning umumiy va xususiy turlarining o'ziga xos xususiyatlari haqida gapiring.
11. Leksikologiyaning turlarini sanab bering.
12. Sistem yondashuvda leksik sath birligi nima?

LEKSEMA VA UNING TIL QURILISHIDAGI MAQOMI

Tayanch soʻz va iboralar: paradigma, sintagmatik, nominativ birlik, leksema, nomema, aggluyutivativ, flektiv.

Lisoning shakl va denotativ maʼno yaxlitligidan iborat birligini qamrab oluvchi sathi turlicha nomlanadi: leksik sath, leksik-semantik sath, leksik-frazeologik sath va h. Leksik sathi birligi tilshunoslikda leksema deyiladi.

Leksema (yunoncha leksikadan — soʻz, ifoda, nutq shakli) — bir soʻzning barcha shakl va maʼnolarining yigʻindisi sifatida belgilangan tilning leksik darajasining birligidir. Leksema tilning boshqa birliklari bilan, masalan, fonema, morfema bilan bir tizimda, bogʻliqlikda oʻrganiladi. Bogʻliqlikni bunday tushunish V. V. Vinogradov tomonidan taklif qilingan. Bu, bir tomondan, tilning butun tuzilishi fonida amalga oshiriladigan shakllar va funksiyalar tizimi sifatida, "soʻz" atamasini tushunish va ishlatishdagi qarama-qarshilikni bartaraf etishga imkon bersa, boshqa tomondan, nutqda amalga oshirilgan soʻzning alohida shakli sifatida koʻrinishini hosil qiladi.

Leksema - tilshunoslikning eng muhim va markaziy tushunchalaridan biri. Biroq uning mazmun va chegarasi hozirgacha aniq belgilangan emas. Leksema (gr. lexis - soʻz, ifoda) terminini qoʻllash 1918-yilda rus tilshunosi A.M.Peshkovskiy tomonidan taklif etilgan. Ilk marta N.N.Durnovoning "Grammatik lugʻat"iga kiritilgan. Leksema termini soʻzlarni grammatik xususiyatlardan xoli idrok etish uchun tanlangan. Shu boisdan qalam, qalamni, qalamga birliklari grammatik shakllangan uchta soʻz, lekin ular zahirida bitta leksema yotadi. Tilshunoslikda bu talqinga V.V.Vinogradov, A.I.Smirnitskiy, A.A.Zaliznyak katta hissa qoʻshishgan. Amerika tilshunosligida bu termin 1938-yilda B.Uorl, 1963-yilda J.Layonz tomonidan qoʻllangan. Ular tomonidan

leksema terminini qoʻllashda soʻzlarning lison va nutqdagi oʻrniga oʻtibor qaratilmaydi. Masalan, U.Vaynrayx (1966) lugʻatda qamrab oluvchi har qanday ifodani, hatto idiomalarni ham leksema sifatida qaraydi. Fransuz tilshunosligida leksemani mustaqil maʼno ifodalovchilar sifatida olib, morfemaga qarama-qarshi mohiyatli boʻlgan ifodada tushunish ham mavjud (A.Martine, 1963). Oʻzbek tilshunosligida lison va nutqning izchil farqlanishi natijasida leksemaga mustaqil leksik maʼno, qisman faqat grammatik maʼno (masalan, yordamchi soʻzlar) anglatishi mumkin boʻlgan til funktsiyasi sifatida qarash ommlashgan.

Oʻzbek tilshunosligida leksema va soʻz atamasining hozirgacha yomonan yon qoʻllanayotganligi, leksemani morfemaning bir boʻlinishi sifatida qarash kabilar shular jumlasidan hisoblanadi. Ulardan biri, yaʼni leksemaning lisoniy birlik boʻla olish-olmasligi masalasini olaylik. Koʻp tilshunolar lisoniy birliklarni tushulganda, fonema, morfema va qolip bilan cheklanib, leksemani tilning alohida qurilish birligi sifatida tan olishmaydi va uni morfemaning bir koʻrinishi sifatida qarashadi. "Leksema morfemaning jamiyat aʼzolari uchun tayyor, umumiy, majburiy boʻlgan shakl va mazmunning barqaror birkuvidan tashkil topgan, vengeliadagi narsa, belgi, xususiyat va munosabatlari shakllantiruvchi, nutqda grammatik morfemalarni oʻziga birliktira oladigan bir tur" degan taʼrif ham bor.

Leksemani morfema orqali taʼriflash va uni morfemaning bir turi sifatida qarash, mantiqan, lisoniy qurilishda uning alohida, mustaqil joyi yoʻq deyishning oʻzi. Lekin har bir tilning izohli va taʼlimiy lugʻatlari mavjudligining oʻzi leksik sathning mustaqilligi va alohidaligini koʻrsatib turadi.

Leksema soʻz-shakl, yasama soʻz sifatida nutqda yuzaga keladigan leksemani grammatik shakllantirish uni soʻz shakl sifatiga kiritish (soʻz va soʻz-shakl sinonim atama, chunki nutqda grammatik shakllanmagan, soʻz-shakliga aylanmagan soʻz yoʻq) va

undan nutqiy maqsad uchun ma'lum qoliplar asosida yasama so'zlar hosil qilish so'zlovchining "so'z tayyorlashi" dir.

Ma'lumki, yasama so'zning ayrimlari nutq jarayonida yasaladi, ayrimlari esa bir vaqtlar yasalgan, bugungi kunda hammamiz uchun tayyor holga kelib, tub leksema qatoriga chiqib olgan. Quyidagi uchta birlikni qiyoslang: kitob, kitobxon, kitobchi. Bu birlikdan ikkitasi - kitob va kitobxon ongimizda tayyor. Kitobxon leksemasi aslida yasama, ammo bugungi kunda u ongimizda leksema holida mavjud. Qatordagi kitobchi so'zi qandaydir g'ayrioddiylikka ega. Chunki u nutqiy yasama so'z bo'lib, leksema sirasiga o'tmagan. Kitobchi so'zi ham, ishchi ("worker", "рабочий") so'zi ham aslida [ot + chi = ot anglatmishi bilan shug'ullanuvchi shaxs o'ti] qolipi hosilasi. Ammo ishchi leksemasi bu qolipdan uzozlashib, undagi o'zak va qo'shimcha yaxlit holga kelgan, ya'ni bu leksema hozir yuz berayotgan nutqiy jarayonda yasalmagan. Kitobchi so'zi esa mazkur qolip asosidagi, undan nutq jarayonida hosil bo'lgan nutqiy hosila. Demak, ayrim yasama so'zlar qolipdan chiqib, davr o'tishi bilan qolipdan uzozlashib, leksemalashadi - tayyor holga kelib qoladi.

Lisoning borliq hodisalarini nomlash, ifodalash, ko'rsatish uchun xizmat qiluvchi birligi - leksema. Leksema borliq hodisalarini nomlab, ularni kishilarning mulqoti uchun tayyorlaydi. Til egasi sezgan narsa, albatta, nom oladi. Hech bo'lmaganda so'z birliklari bilan nomlanadi. Leksema tilning asosiy va markaziy birligi. So'z atamasi leksema ma'nosida ham qo'llanadi. Shaxsning tili bilimi uning fonetik yoki grammatik bilimi bilan emas, balki leksik zaxirasining boyligi bilan o'lanadi.

Tilshunolar Arastu davridan hozirgacha leksema, so'z ustida bosh qotirib kelishmoqda va bugungi kunda unga yuzlab ta'riflar berilgan. Bu bevosita o'zbekcha leksema tushunchasini yaratish, bunda o'zbek tilining ichki tabiatidan kelib chiqish zarurati mavjudligi bilan bog'liq.

Agg'yutativ tillar, jumladan, o'zbek tilidagi va flektiv tillar, masalan, rus va arab tillaridagi o'zaklar keskin farqlanadi. Rus va arab tillaridagi o'zaklarni lug'atda qo'shimchadan xoli berib ko'lmaydi, shu jihati bilan ular morfemaga o'xshaydi. O'zbek tilida esa bunday emas. Dalil uchun ruscha [ch], [pis], arabcha [ktb] va o'zbekcha, [voz] o'zaklarini qo'llanish va ma'no anglatish e'timolologiyaga ko'ra qiyoslash yetarli. Mustaqil va alohida ajratilgan holatda [ch] ning o'zak ekanligini mustaqil anglab bo'lmaydi (chitlat, uchroba, uchenie), biroq mulohaza yuritish natijasidagina [pis] ning pisib, pismo so'zlari bilan aloqadorligi seziladi. Arabcha [ktb] o'zaki haqida esa bir qarashda ularning o'qish va u bilan aloqador til unsurlari ekanligi, biroq lug'atda mustaqil qo'llana olmasligi e'timolologiyalarini aytish mumkin. O'zbekcha [o'qi] va [voz] o'zaklarini ajratishda bu til egasi qiyinchilik sezmaydi.

Ko'rinadiki, o'zbek tilida lisoniy sath birligi sifatida eng kichik morfem birliklarning ikki alohida turini - leksema va morfemani qat'iy ajratilash uchun yetarli asos mavjud. O'zbek tilida leksema va morfema boshqa-boshqa hodisa. Rus va arab tillarida leksema - morfemaning bir turi.

Demak, turkiy tillarda leksemani morfemaning bir turi sifatida emas, balki lisoniy sathning morfemadan yuqoriroqda turgan va til egasi ongida borliqdagi ma'lum bir vogelik bilan bevosita aloqada bo'lgan lisoniy birlik sifatida qarash lozim. Ma'lum bo'ladiki, o'zbek tilida lisoniy birliklar fonema, morfema, leksema, qolipdir. Flektiv tillarda esa lisoniy birliklar - fonema, morfema, leksema va qolipdir.

Shunday qilib, "o'zbekcha leksema" o'zida tayyorlik, ma'noyilik, takrorlanuvchanlik, ijtimoiylik xususiyatlarini mujassamlashtirgan, shakl va denotativ ma'no birligidan iborat, mustaqil anglatish va qo'llanish tabiatiga ega bo'lgan lisoniy birlikdir. Albatta, ayrim til hodisalari leksema va morfema mavjudligi bilan bog'liq uchun bu ta'rifga sig'masligi mumkin. Bunday

oralq hodisalar tilda ko'p uchraydi. Bu til sistemasining uzluksizligi va uzviyligini ta'minlaydi.

Aytilganlar asosida leksema va so'zga shunday ta'rif berish mumkin. Leksema - ma'lum bir til jamiyati a'zolari ongida tayyor, umumiy va majburiy, shaki va ma'no birligidan iborat, yaxitlangan, borliqdagi harakat, narsa-predmet, belgi, miqdor kabi ma'no bildiruvchi tushunchalar va munosabatlarni ifodalaydigan, nutqda so'zlarni va grammatik qo'shimchalarni birliktiradigan lisoniy birlik. Leksema va so'z yasash qoliplarining nutqda realashgan aniq shaki va ma'no ega bo'lgan muayyan ko'rinishidir.

So'z tilning eng kichik nominativ birligidir, chunki u borliqdagi narsa - buyumlarni, predmet sifatida tasavvur qilinadigan mavhum tushunchalarni, harakatlarni, rang-tus, maza-ta'm, hajm-miqdor, xislat kabi belgi-xususiyatlarni nomlaydi: qalam (predmet nomi), baxt (mavhum tushuncha nomi), yugurmoq (harakat nomi), qizil (rang-tus nomi), achchiq (maza-ta'm nomi), kichik (hajm nomi), o'n (miqdor nomi) kabi.

Tilning lug'at boyligidagi bunday so'zlar leksik birliklar sanaladi. Ularni grammatik mazmunli so'zlardan farqlash kerak. Tilshunoslikda leksik mazmunli so'zlarning strukturasi har xil ta'riflanmoqda: ayrim manbalarda leksik mazmunli so'zlarning ifoda tomoni (ifodalovchisi) leksema deb, mazmun tomoni (ifodalanuvchisi) esa semema deb ataladi.

Demak, leksema va semema leksik birlikning (so'zning) o'zaro aloqada bo'lgan ikki tomoni ekanligi aytiladi. Boshqa manbalarda esa leksema so'zning ifoda tomonigina emas, balki uning ifoda va mazmun tomonlari birligidan iborat yaxlit butunlik ekanligi ta'kidlanadi. Bu butunlik nominativ funksiyadagi so'z yoki so'z birliklari shaklida bo'ladi. U onomasiologiyada tilning lug'at tarkibidagi bir component (vokabula) sifatida, semasiologiyada esa ma'lum ma'nolar tarkibidan iborat birlik (semantema) sifatida o'rganiladi.

O'zbek tilshunosligida leksik mazmunli so'zning leksema deb atalishi (demak, leksemaning ifodalovchi va ifodalanuvchi tomonlar birligidan iborat bir butun leksik birlik sifatida qaralishi) keng tarqalgan. Bunda uning ifoda tomoni (ifodalovchisi) nomema termini bilan, mazmun tomoni (ifodalanuvchisi) esa semema termini bilan nomlanmoqda. Shunday qilib, leksemalarning leksik birlik sifatidagi tavsifida quyidagi belgi-xususiyatlarning alohida o'rindir: Har qanday leksema ikki tomonning - ifoda (tashqi) va mazmun (ichki) tomonlarning, demak, nomema va sememaning birligidan tarkib topadi.

a) leksemaning ifoda tomoni (nomemasi)

b) leksemaning mazmun tomoni. Uning fonetik qobig'i (fonemalar, bo'g'inlar, va so'z urg'sidan tarkib topgan moddiy-material shaki) dir. Masalan, burun leksemasining ifoda tomonida 3 ta fonema (b,u,r,u,n), 2 ta bo'g'in (bu-run) va 1 ta so'z urg'usi (burun) bor. Yasama so'zlarda o'zak morfema va so'z yasovchi morfemalar leksemaning ifoda tomoni sanaladi: bog'-bon bog'-bon, kuy-la (moq) > kuy-la(moq) kabi.

Fonemalar esa o'zak va affiksning ifoda tomoni uning morfemasi (yoki ma'nolari) va baho semalari nazarda tutiladi. Masalan, og'iz leksemasining mazmun tomonida quyidagi leksik morfemalar bor: "inson a'zosi" (odamning og'zi), "choynakning og'zi, tashqirning og'zi" kabi. O'raz leksemasining mazmun tomonida esa leksemaning mazmun tomonidagi leksik ma'no (yoki ma'nolar) va baho semalari uning ichki shakli sanaladi.

Nazariy yondashuvda leksik sath birligi tilshunoslikda *leksema* atamasi bilan nomlanadi. Leksema tilshunoslikning eng muhim va muvofiqlik tushunchasidan biri bo'lsa ham, uning mazmun va shakl tomonlari hozirgacha aniq belgilangan, deb bo'lmaydi.

Tilshunoslikda leksema va uning lisoniy tizimda tutgan o'rni onomasiologiyada murakkab va chigal muammolaning biri - leksemaning struktur birligi bo'la olish yoki olmasligidir. Ko'plab tilshunoslar

tilning struktur birliklarini sanar ekan, fonema, morfema va konstruksiya bilan cheklanib, leksemani tilning alohida qurilish birligi emas, balki morfemaning bir ko'rinishi sifatida qaraydi.

Leksemani morfema orgali ta'riflash, o'z-o'zidan, lisoniy qurilishda uning alohida, mustaqil o'rni yo'qligiga ishora qiladi. Holbuki, leksema ko'p hollarda, jumladan, V.V.Vinogradov ta'kidlanganidek, leksika va grammatikaning asosiy birligi sifatida qaraladi. Agar leksemaga shunday yondashilsa, tilning asosiy yarusi — leksik sath ham o'z mustaqilligidan mahrum bo'lib, morfemik sathning tarkibiy qismi mavqaida bo'la oladi, xolos. Bu kabi holatlar tilshunolar oldiga leksemaning til tizimida tutgan o'rnini belgilash va asoslash vazifasini qo'ymoqda.

Yevropa tilshunosligida leksemaga morfema orgali ta'rif berilib, u "kornevaya morfema" (o'zak morfema-kорневая морфема) sifatida qaraladi. O'zbek tilshunosligida ham leksema morfemaning bir ko'rinishi sifatida e'tirof etiladi. Biroq turli qurilishli tillarda leksema va morfema munosabatida farqli holatlar mavjud. Ma'lumki, aggl'yutivativ va flektiv tillardagi o'zakning keskin farqlanishi tilshunoslikka kirish kursiga doir barcha darslik va qo'llanmalarda mufassal sharhlangan. Ularda ta'kidlanishicha, aggl'yutivativ (masalan, rus, arab) tillardagi o'zak har doim so'z yasovchi yoki grammatik shakldan xoli tasavvur qilinmaydi va ma'no anglatmaydi.

Shuning uchun mazkur tillarga o'zakni morfemalarning bir turi sifatida qarash va shu asosda faqat o'zakdan iborat, tarixiy yasamalgini yo'qotgan o'zak leksemalarni mustaqil qo'llanishga ega bo'lmagan morfemaning bir ko'rinishi sifatida baholash xos va shu xususiyat bilan flektiv til aggl'yutivativ tildan farqlanib turadi.

Leksema lisoniy birlik bo'lsa, so'z uning nutqiy voqelanishi, nutqiy birlik. Shuning uchun leksema barcha lisoniy birliklarga xos bo'lgan tayyorlik, umumiylik, majburiylik kabi xossalarga, so'z esa

nutqiy birliklarning tayyor emaslik, individuallik, ixtiyoriylik belgilariga ega.

Leksemalar mohiyatida sintagmatik munosabat ham mavjud. Masalan, rasm leksemasi nutqda chizmoq, bermoq leksemalari bilan bir tomondan, morfologik shakl va so'z yasovchi qo'shimcha bilan ikkinchi tomondan birikuv hosil qiladi. Bu voqelanish leksemada imkoniyat sifatida mavjud. Aytilgan birlik bilan yuz bergan aloqa leksema mohiyatida imkoniyat sifatida yashirin. So'zlovchi nutq jarayonida zarur bo'lgan birlikni o'xshash va farqli belgilari asosida paradigmadan tanlab, sintagmatik imkoniyati doirasida nutqda turli-tuman kombinatsiya hosil qiladi. Nutqda leksemaning mohiyati hech qachon to'la-to'kis voqelanmaganligi kabi sintagmatik imkoniyatning ham faqat zaruri voqelikka aylanadi. Zero, dialektika uqtirganidek, mohiyat bir hodisada butun-yuzaga chiqarilmaydi, imkoniyat to'la voqelanmaydi. Nutqiy voqelanish uning bir zarrasi, xolos.

Leksema so'zdan boyroq va kengroq. Biroq so'z nutqda turli "borgan" — bevosita leksemaga aloqador bo'lgan lisoniy va aloqador bo'lmagan kontekstual hodisalar bilan "boyitilgan", nutqda voqelanish uchun shakllantirilgan bo'ladi. Leksemaning "boy"ligi "o'zini"dir. So'z esa, aytilganidek, o'z asosidagi leksemaga tegishli bo'lmagan boshqa nolg'aviy omillar - fonetik, morfologik, sintaktik uslubiy mohiyatlar hamda nolisoniy hodisa asoslarini birlashtirib, o'ziga tegishli bo'lmagan hodisalar hisobiga "boyiydi". Leksema til jamiyati a'zolari ongida boshqa leksema bilan o'xshashlik qatori (paradigmalar) hosil qilgan holda mavjud bo'ladi. Masalan, qiz *bola* leksemasi bir tomondan *ota*, *ona* leksemalari bilan, ikkinchi tomondan *o'g'il bola* leksemasi bilan joriqligina hosil qilib yashaydi.

Paradigmadagi bir a'zoning mohiyati unga paradigmadosh boshqa a'zoning mohiyatiga qiyosan olinadi, unga munosabatda bo'ladi. Masalan, opa leksemasi singil leksemasi bilan paradigma

hosil qilargan, bunda ularning umumiy belgisi bu leksemalarni bir paradigmaga solsa, farqli belgilari mustaqilliklarini ta'minlaydi. Lisoniy birliklar orasidagi bunday bir-biriga ishora qilib, eslatib turuvchi belgilar, munosabatlarni assotsiativ munosabat ham deyiladi. *aka* leksemasining mohiyati *uka* leksemasining mohiyatiga qiyosan belgilanadi. Qiyos esa eslatish, eslash, yonmayon qo'yish munosabatidir.

Leksik ma'noli so'zlar narsa, belgi, harakat kabilarining aynan o'zini emas, balki ular haqidagi tushunchani ifodalaydi. Tushuncha esa bu obyektiv borliqdagi narsa-hodisa, belgi, harakatning kishi ongidagi umumiy in'ikosidir. Tushuncha bir turdagi narsa-hodisalarga xos bo'lgan belgilarni umumlashtiradi. Masalan, daraxt, tog', tosh haqidagi tushuncha barcha tog', tosh va daraxtlarga xos umumiy belgilarni birlashtiradi. Darhaqiqat, borliqda daraxtning turi juda ko'p, uning miqdori behisob. Daraxt so'zi shulardan aniq bittasini atamaydi, balki shu predmet haqidagi umumiy tushunchani ifodalaydi.

Leksemani tub deb belgilash – nisbiy tushuncha. Hozirgi til nuqtayi nazaridan tub deb qaraladigan leksemalarning ko'pi aslida hosila leksema bo'lib, ular tarkib toptiruvchi ma'noli qismlarga faqat hozirgi til nuqtayi nazaridan ajratilmaydi. Masalan, boshleksemasi tarixan ham, hozirgi o'zbek tilida ham ma'noli qismlarga ajratilmaydi, shunga ko'ra aslan tub leksema deyiladi. Boshqa-leksemasi esa hozirgi o'zbek tili nuqtayi nazaridan tub deb qaraladi; aslida bu leksema tarixan bosh-leksemasining "ajralib turuvchi" ma'nosidan -(i)q qo'shimchasi bilan yasalgan boshqfe'lidan -a qo'shimchasi bilan yasalgan sifat bo'lib, hozirgi o'zbek tilida bunday ma'noli qismlarga ajratilmaydi: (bosh- + iq = boshq- + -a = boshqa- > boshqa- > bāshqa- (Bu leksema tarkibini bosh + qa tarzida izohlash to'g'ri emas). Asl qandayligidan qat'i nazar, hozirgi tilda tub deb qaraladigan leksemalarning ifoda jihati deb ular tarkibidagi tovushlar (fonemalar) ta'kidlanadi.

Hosila leksemalarda esa ularning ifoda jihati deb to'g'ridan to'g'ri tovushlarni (fonemalarni) aytish o'rini emas. Masadan, yasash-leksemasi aslida hosila leksema bo'lib, hozirgi o'zbek tilida tub deb qaraladi, shunga ko'ra uning ifoda jihati deb to'g'ridan to'g'ri y, a, % ab, f tovushlari (fonemalari) ko'rsatiladi. Shu leksemadan hosil qilingan yaxshilik leksemasida uning ifoda jihati deb to'g'ridan to'g'ri tarkibidagi sakkiz tovushni (fonemani) ko'rsatish o'rini emas, chunki bu leksema yaxshi-va-lik ma'noli qismlaridan tarkib topgan. Demak, hozirgi o'zbek tilida hosila deb qaraladigan leksik birliklar davlat ma'noli qismlarga ajratiladi, ifoda jihati deb avval shunday ma'noli qismlar ta'kidlanadi, keyin-gina har bir tub ma'noli qismining o'ziga nisbatan ifoda jihati deb tovush (fonema) ko'rsatiladi.

Hosila leksemalar turlicha yuzaga keladi: leksema yasaladi, leksema tuziladi, leksemaga aylanish voqe bo'ladi. Mayjud leksemaga qo'shimcha qo'shib hosil qilingan leksema yasama leksema deyiladi. Bunda leksema qo'shimchaga nisbatan leksema yasallash asosi, qo'shimcha esa leksema yasovchi, hosila – yasama, yasama leksema deyiladi. Masalan, hikoyachi-yasama leksemada hikoyachi – leksema yasallash asosi, -chi esa – leksema yasovchi. Leksema yasash vazifasini bajaradigan qo'shimcha leksema yasovchi affiks deyiladi (lot. affixus – "biriktirilgan"). O'zbek tilidagi leksema yasovchi affikslar yasallash asosi bo'lib kelgan leksemaning boriga qo'shildi, shunga ko'ra leksema yasovchi suffiks deyiladi (< jano = "oldida" + fixus "biriktirilgan"). Masalan, hozirgi o'zbek tiliga to'g'ri tildan olingan leksemalar orasida ba-, be-, no-, ser- prefiksleri bilan yasalgan leksemalar anchagina. Bularidan be-, no-, ser- prefiksleri bir qancha o'zbekcha leksemalarga ham qo'shilib keladi, demak, o'zbek tilida leksema yasash vazifasini bajaradi: notanish-, notinchi-, noto'g'ri-, noo'rin-, noqulay-, bebosh-, betinim-, bechugun-, serajun-, serlidiz-, sertuk-, serunum-, serqatnov- kabii;

ba- prefiksida esa o'zbekcha leksemalarga qo'shilib yangi leksema yasash xususiyati deyari yo'q.

Leksemani yasama leksema deyish uchun uning tarkibida yasalish asosi bo'lib kelgan leksema ham, yasovchi affiks ham hozirgi o'zbek tilida aniq ajralib turishi, yasalish asosi mustaqil leksema mavqeiga ega bo'lishi, boshqa yasama leksemalarga ham asos sifatida xizmat qilishi, affiks ham shunday xususiyatlarga ega bo'lishi lozim. Masalan, ishchi-, ishchan-, notanish-, serildiz-, bechqim- kabi leksemalar tarkibida yasalish asosi bo'lib kelgan leksemaga va yasovchi affiksiga (suffiksiga, prefiksiga) aniq ajralib turadi; shunday leksemalarga qiyosan serfarzand-, sergap-, serhosil-, noumid-, noqobil- kabi yasalish asosi va yasovchi affiksi o'zbekcha bo'lmagan leksemalar ham ma'noli qismlarga ajratiladi, yasama leksema deyiladi, demak, bunday leksemalarda ham leksema yasalish tahlili amalga oshiriladi.

O'zbek tilida leksema yasash vazifasini asli tojikcha fe'l asosi (ko'pincha hozirgi zamon asosi) ham bajaradi. Ot, sifat, son leksemaga fe'l asosini qo'shib leksema hosil qilish tojik tilida leksema tuzish (tuzma leksema) deyiladi: bog'- + dor- = bog'dor- (dor- doshtan - "ega bo'l") fe'lining hozirgi zamon asosi), dur-"uzoq" + bin- = durbin- (bin- didan - "ko'r" fe'lining hozirgi zamon asosi), choryak- - "to'rtidan bir" + kor- (koridan - "ek" fe'lining hozirgi zamon asosi) = choryakkor- > chorakkor- > chorakor- kabi. Bunday tojikcha fe'l asoslari o'zbek tiliga bir qancha tojikcha leksemalar tarkibida kirib kelgan; ulardan ayrimlari keyinchalik o'zbekcha leksemalarga ham qo'shilgan. Shunday xususiyat doshtan fe'lining dor- hozirgi zamon asosiga xos: yarador-, dongdor-, bo'ydor-ilmqdor- kabi. Lekin dor- o'zbek tilida fe'l asosi deb tushunilmaydi, balki leksema yasovchi deb tushuniladi. Asli fe'l asosi ekanini e'tiborga olib affiks emas, affiksoid deb baholash to'g'riroq. Tojik tilida tuzma leksemalarga

teng deb qaraladigan bunday birliklar o'zbek tilida yasama leksema deb baholanadi.

Grammatik to'liq shakllangan ikki leksemani (leksema shaklini) teng holatda qo'shib tuzilgan leksemaga juft leksema deyiladi: imo- lehora-, katta kichik-, bugun-erta- kabi. Juftlashuvchi qismlar leksema shakliga, hosila esa leksemaga teng bo'ladi: [(imo) + (lehora)]-. Juftlashuvchi qismlar orasidagi tenglik munosabati yozuvda delis (chiziqcha) bilan ko'rsatiladi; har bir qism o'z fonetik cho'qqisiga ega bo'lib, ayni vaqtda yaxlitlovchi fonetik cho'qqi bilan holatlashadi: izzat - ikrom. Tenglik munosabatining ko'rsatkichi afatida ba'zan qismlar orasida -u(-yu) bog'lovchisi keladi, lekin bunda juftlikdan uyushiqlikka tomon siljish yuz beradi: to'y- tomosha- → to'y-u tomosha- kabi. Juftlashuvchi qismlar ayni bir to'lovga mansub va odatda ayni bir grammatik shakldagi leksema shakllar bo'ladi; grammatik shakl bunday leksemaga bir butun holida qo'shiladi: [(arz) + (dod)]- + im + ni kabi.

Bo'zning obyektiv borliqdagi narsa, belgi, harakat va shu kabi har qanday ma'lumot beruvchi mazmuni leksik ma'no deyiladi. Masalan, tosh, bayroq, kitob, rasn, gul, televizor, qo'l, qalam so'zlari predmet-narsalarning ma'lum bir turini; shirin, achchiq, kash, katta, keng, sayoz sozlari ma'lum bir belgini; urmoq, cho'pmoq, ushlamoq, ishlamoq, o'ynamoq, sakramoq so'zlari ma'lum bir harakatni; uch, besh, o'n, yigirma, ellik, yuz, ming so'zlari ma'lum miqdorni bildiradi, shular haqida ma'lumot beradi. Halar mazkur so'zlarning leksik ma'nosi hisoblanadi.

Monosemiya yunoncha "mono" - bir, "sema" - ma'no so'zlaridan olingan bo'lib, bir ma'nolilik demakdir. Birgina tushuncha yoki tasavvurni anglatib kelgan so'zlar bir ma'noli yoki monosemantik so'zlar deb ataladi. Masalan: non, suv, shahar, qishloq, urg'u, kesim, traktor, kompyuter kabi. Odatda fan va texnika sohasiga oid atamalar, bir ma'noli bo'ladi, lekin bu ham cheklangan, chunki ayrim fan va texnika sohalariga xos

atamalar ham ko'p ma'noli bo'lishi mumkin: morfologiya - grammatikaning bir bo'limi va o'simlik, hayvon xujayralarini o'rganuvchi soha; payvandlash-o'simliklarning yangi navlarini yetishtirish va metall jismlarni bir-biriga ulash kabi.

Polisemiya so'zi ham yunoncha "poly" - ko'p, "sema" - ma'no so'zlaridan olingan bo'lib, ko'p ma'nolilik demakdir. Ikki yoki undan ortiq ma'nolarni ifodalash uchun xizmat qiladigan so'zlarga ko'p ma'noli yoki polisemantik so'zlar deyiladi. Ko'p ma'noli so'zlarning qanday ma'noda qo'llanganligi faqat matn ichida - kontekstda bilinadi. Masalan, bosh so'zining asl ma'nosi kalla (gavdaning bosh qismidir). Ammo bu so'z turli birliklarda turli ma'nolarni ifodalaydi: ishning boshi birikmasida - ishning boshlanishi; bosh vazifa birinmasida - muhim, asosiy vazifa, bosh ko'tarmog birikmasida - qo'zgaltmog, harakatga kelmog; bosh bo'lmog iborasida - rahbarlik qilmog, idora etmog, ishni boshqarmog; bosh egmog iborasida - bo'yusnmog, taslim bo'lmog, o'zini aybdor his qilmog; bosh biriktirmog (qo'shmog) iborasida - ahillik, ittifoqlik, birdamlik; boshboshdoqlik yasalmasida - o'zboshimchalik, tartibsizlik kabi ma'nolarni ifodalaydi.

Ko'p ma'noli so'zlar faqat otlaragagina xos bo'lmay balki fe'l, sifat va boshqa turkumlarda ham uchraydi. Masalan, o'chirmog so'zining: 1) olovni o'chirmog ((o'z ma'nosi), 2) to'xtatmog - ovozni o'chirmog, 3) tozalamoq - doskani o'chirmog, chiziqni o'chirmog, 4) chizmog - xatni siyoh bilan chizib o'chirmog, 5) tuzatmog - xatoni o'chirib tuzatmog; ko'k so'zining: 1) rang, tus, 2) osmon, 3) rezavor o'simlik; besh so'zining: 1) raqam, 2) miqdor, 3) baho (a'lo), 4) yutuq, muvaffaqiyat, kayfiyat (uning ishi besh); og so'zining 30 dan ortiq ma'nosi va boshqalar. So'zlarning ko'p ma'noliligi aslida so'z ma'nolarining turli usullar bilan ko'chishi, davrlar o'tishi bilan ayrim so'zlarning ma'nosida kengayish yo torayish hodisasi yuz berishi natijasida hosil bo'ladi. Kishilarning tabiat, jamiyat va ishlab chiqarish sohasidagi tasavvurlari, shu tasavvur va tushunchalarni

ifodalovchi so'zlar, ularning ma'nolari o'zgarib, kengayib, boyib boradi.

Ma'no ko'chishdagi so'z ma'nolarining o'zgarishi bilan ko'p ma'nolilikdagi so'z ma'nolarining o'zgarishi boshqa-boshqa tushunchalardir. Qiyoslang: oltin soat va oltin ko'z birliklaridagi "oltin" so'zida ma'no ko'chishi yuz bergan, lekin har ikkala tushunchadagi oltin so'zi bir leksik ma'noda qo'llangan. Nok ko'chachari payvand qilindi va gaz quvurlari payvand qilindi gaplarida esa "payvand" so'zi har ikkalasida ham ulamoq tushunchasini anglatasa ham, birida kurtak o'rnatish, ikkinchisida yoritib yopishtirish ma'nolarini anglatganligi uchun ikki leksik ma'no hosil bo'lgan va ko'p ma'nolilik yuz bergan. Shunga ko'ra tushunchalarga hodisasining yuz berishining uch sababini ko'rsatish mumkin: a) so'zlarda hosila ma'noning yuz berishi; b) so'z yaratilishi v) efenimiz va disfemizmilar.

Ma'lumki, so'zning semantik taraqqiyoti aynan bir so'z ifodasida har safar yangi ma'no hosil qilinishiga olib keladi. Bu ma'no qanday usul bilan amalga oshirilgan bo'lmasin, yangi hosila ma'nodir. Hosila ma'no so'zning bosh ma'nosi taraqqiyoti natijasida yuzaga kelgan yangi leksik ma'nodir. So'zning leksik-semantik tarkibidagi hosila ma'nolar so'z ma'nosi ko'chish usullarining har biri orqali yuz berishi mumkin. Masalan, o'rik gullaridagi gapida "gullamoq" fe'li o'simliklarning tabiiy gulga kirish ma'nosini, turmushimiz kundan kun gullab, yashnamoqda gapida faravonlik ma'nosini, falonchi oqzidan gullab qo'ydi gapida esa atrof fosh qilmoq ma'nosini anglatadi. Bu ma'nolarning barchasi "gullamoq" so'zining semantik tizimini tashkil etadi hamda har gal yangi yangi hosila ma'nolarni rozaga keltiradi. Natija - so'zning ko'p ma'noliligini shakllantiradi.

Huq, yuqorida aytilganidek, so'z ma'nosining ko'chishi orqali hosil bo'lgan har qanday ma'no o'zgarishi ko'p ma'nolilikni keltirib chiqaravermaydi (ko'z - uzukning ko'zi, buloqning ko'zi, daraxtning

ko'zi kabi). Sababi so'z ma'nosining har qanday o'zgarishida yangi leksik ma'no hosil bo'lmaydi, shuning uchun ular polisemantik so'zlar qatoriga kiritilmaydi. Masalan, vazifadoshlik usuli bilan hosil bo'lgan siyoh so'zining ma'nosidagi o'zgarish ham shunday: siyoh (forscha - qora) o'tmishda qora rangli, suyuq yozuv qurolining nomi bo'lgan, lekin vazifasiga ko'ra ma'no ko'chishi natijasida hozirgi yozuv qurollari ham qanday rangda bo'lishidan qat'iy nazar, siyoh (qora siyoh, ko'k siyoh, qizil siyoh kabi) deb ataladi. Qadimgi siyoh so'zidan yuzaga kelgan yangi hosila ("siyoh") yangi leksik ma'noning hosil bo'lishi bilan emas, balki qadimiy va yangiligi bilangina (funktional ko'chim) farqlanadi, xolos.

Polisemantik so'zlarning tarkib topishida, ko'p hollarda, so'z yasalihi ham sabab bo'ladi, lekin tildagi har qanday o'zaktosh so'zlar polisemantik so'z bo'la olmaydi. Bunda uch holat kuzatiladi: 1. Yasalmalar ma'nosining differensiasiyalanishi, yasalna anglatgan ma'no qutblarining o'zgarishi polisemantik so'zlarni keltirib chiqaradi. Misollar: gulli, gulsiz, gulday, gulchi so'zlari bir o'zaktan hosil bo'lgani, turli leksik ma'no anglatgani bilan o'zaro polisemantik so'zlar emas. Lekin shulardan gulchi so'zi "gul sotuvchi" va "gul tashuvchi" kabi ikki leksik ma'noni anglatganligi uchun (bir yasalma (gulchi) ma'nosida differensiasiyalanish yuz berganligi uchun) polisemantik so'zdir. Yana: boshqarma - tashkilot va shu tashkilot bincisi (qiyoslang: boshqarma boshlig'i, boshqarma oldida, boshqarma qarori kabi); gulchi - "gul o'stiruvchi", "gul sotuvchi", mehmonxona - "mehmonlar yashaydigan joy", shunga xoslangan bino, "mehmon kuzatladigan alohida xona" va boshqalar. 2. So'z yasashda vosita bo'lgan yasovchining o'zi ko'p ma'noli bo'lsa, undan hosil bo'lgan yasamalar ham ko'p ma'noli bo'ladi: guliston - "gul o'sadigan dast", "maxsus gul o'sdiriladigan joy", ko'chma ma'noda - "go'zal Vatan"; vazirlik - "vazirlik lavozimi", "vazirlarga taalluqli tashkilot", "shu tashkilot joylashgan bino"; oshxona - "ovqat tayyorlanadigan xona",

"umumanly ovqatlanish binosi" kabi. 3. So'z yasashda ishtirok etgan yasovchi asos ko'p ma'noli bo'lsa, yasalmalar ko'p ma'noli bo'ladi. Masalan, ip ulamoq, telefon ulamoq, gapni gapga ulamoq birliklarida "ulamog", paxtalik dala, paxtalik kiyim, paxtalik joy (paxtalik ko'p) birliklarida "paxtalik" so'zi ko'p ma'nolidir.

Evfemizmlar va disfemizmlar polisemantik so'zlarning tarkib topishidagi eng asosiy omillardan biridir. Avvalo, bular qanday til hodisalari? Evfemizmlar, qisman disfemizmlar ham, til tarqiyotida shu tilda so'zlashuvchi xalq ruhiyati bilan bog'liq holda shakllanadigan lug'aviy birliklardir.

Evfemizmlar mutloq nutqiy hodisa bo'lib, odatda, tilda biror aytilishi noqulay bo'lgan so'z yoki ibora o'rnida boshqa so'z qo'llanib, uni yumshatish asosida rozaqa keladi. Bu, ko'pincha, ikki yoki birinchi amalga oshiriladi. 1. Tabu (man') qilingan so'zlar o'rnida boshqa so'zlar qo'llanib. 2. Nutqiy muomalada aytilishi noqulay bo'lgan so'zlarning o'rnini almashtirish.

Tabu (<tapu) aslida polinezcha ta-"ajratmoq, chegaralamoq", ya'ni "hutunlay, tamoman" so'zlaridan olingan bo'lib, tapu-"tamoman chegaralangan, man' qilingan" degan ma'nolarni ifodalaydi. Uning atasi jona "odatly, umumiste'moldagi" ma'nolarini beradi. Tabu tilda o'z ifodasini topgan etnografik tushuncha bo'lib, u qadimgi polinezlar hayoti va tilda keng qo'llanilgan. Qabila a'zolarining tabiyy, ijtimoiy hodisalariga diniy-mifologik nuqtai nazardan qurashlari, ba'zi hodisalarni o'z nomi bilan atashni man qilishlari, hodisylashtirishlari, ya'ni tabu hisoblashlari natijasida, masalan, qabilla boshliqlari yoki oila a'zolaridan birortasi vafot qilsa, uning nomini atash, u foydalangan ashyolarni ishlatishni man qilganlar. Keyinchalik bu odatlar qabllalararo ommalashib boshqa voqea, hodisa, narsa, predmet va ularning nomlarini ham tabulashtirganlar, man' qilganlar.

Evfemizmlar tabulashtirilgan so'zlar o'rnida qo'llanadigan, uni almashtiradigan lug'aviy birliklardir. Evfemizmlar so'zi grekcha

euphemeo soʻzidan olingan boʻlib, “ymshoq gapiraman” degan maʼnoni anglatadi. Ochiq aytish man etilgan yoki noqulay hisoblangan, odobsizlik axloqsizlik sanalgan, tasavvurda qoʻrqinch noxushlik uygʻotadigan, hamma vaqt ham ochiq talaffuz qilaverish mumkin boʻlmagan soʻz va iboralarning yashirin, beozorroq tushga kiritib aytish, mumkinqadar “pardali” tarzda bayon etish evfemizmlardir. Masalan, tugʻmoq oʻrnida koʻzi yorimoq, qutlib olmoq; oʻgʻri oʻrnida qoʻli egri; koʻr oʻrnida koʻzi ojiz, soʻqir, aʼmo; oʻlmoq oʻrnida nobud boʻlmoq, vafot etmoq, halok boʻlmoq kabi soʻz va iboralar evfemik vositalardir. Tilda evfemizmlarning paydo boʻlishi va mavjudligi tabiiy hodisasi bilan aloqador.

Yuqorida taʼkidlanganidek, kishilik jamiyati tarixida tabiiy hodisalarining ilohiylashtirilishi, ularning asl sabablariga tushunib yetmaslik, natijada har bir narsa-predmet, voqea-hodisaning oʻz yaratuvchilari, yaʼni xudolari bor deb tushunish zaminida ularning nomlarini tilga olmaslik, man qilish tabiiy koʻzga kelishiga sabab boʻlgan. Kishiga zarar etkazuvchi barcha narsalarning nomi ochiq aytilmagan. Sababi nom predmet bilan bogʻliq, nomi tilga olingan narsa oʻz predmeti - egasini xabardor qiladi va u kelib kishiga zarar etkazadi, deb tushunilgan. Masalan, boʻri oʻrnida jondor, itqush, haligi, u; chayon oʻrnida benom, eshak, kajdum; ilon oʻrnida argʻamchi, sudraluvchi, argon; qizamiq oʻrnida gul, oymoma, chechak; qoraqurt oʻrnida gʻunda, olagunda kabi soʻzlar qoʻllaniladi. Ekspressiv-emotsional nutq hosil qilishda, tantanavor va koʻtarinki uslubga erishishda evfemizmlarning roli beqiyos. Birgina “oʻlmoq” tushunchasining 500 ga yaqin evfemik vositasi mavjudki, shulardan yosh bolalar oʻlimiga nisbatan goʻdagi uchibdi, nobud boʻpti, goʻdagi chennabdi (chetnabdi, chetlabdi), bolasi gul terгани ketibdi, xur boʻpti kabi oʻnlab ifodalardan foydalaniladi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. Leksema talqinlari haqida gapiring.
2. Oʻzbek tilidagi leksemalar morfemalardan qanday tashkil topgan?
3. Yordamchi leksemalar nega leksema?
4. Leksemaning tayyorligi deganda nimani tushunasiz?
5. Tilda yasama leksema ham mavjud. Ushbu hukm toʻgʻrimi?
6. Denotativ maʼno deganda nimani tushunasiz?
7. Nimani uchun soʻz nominativ birlik hisoblanadi?
8. Leksemalardagi paradigmatik va sintagmatik munosabatlarni izohlang.
9. Hozirgi munosabat deganda nimani tushunasiz?
10. Leksema va soʻzning bir-biridan farqi nimada?
11. Leksemalardagi sintagmatik munosabatlarni misollar yordamida tushuntiring.
12. Leksema va grammatikaning asosiy birligi sifatida nimaga qaratiladi?

O'ZBEK TILIDA LEKSEMANING VA LEKSIK MA'NONING SEMANTIK TARKIBI

Tayanch so'z va iboralar: sema, signifikat, nominativ, erkin ma'no, denotativ, konnotativ.

Leksemaning semantik tarkibi leksik ma'no, qo'shimcha ottenkalar (ma'no qirralari, uslubiy semalar) va turkumlik semalarini o'z ichiga oladi.

So'zning o'z ma'nosi va shakli bo'ladi. So'z paydo bo'lishidayoq o'z tovush qiyofasiga va ma'lum bir ma'nosiga ega bo'lishi qonuniy holdir. Ammo shuni ham aytish kerakki, so'z hosil bo'lishida hamma vaqt birlamchi ma'nodir. Ma'no ongda paydo bo'lgach, uni ifodalash zaruriyati bilan shakl tanlanadi. So'z shakli nutq tovushi yoki nutq tovushlari kompleksidan iborat. Hech vaqt avval nutq tovushlari kompleksini tanlab, so'ng unga ma'no izohlanmaydi. Ayrim hollarda ma'no kishilik ongida paydo bo'lgani holda, ifodalash zaruriyati yo'qligi uchun, unga shakl tanlanmaganligi va so'z holda shakllanmaganligi kuzatiladi. Masalan, tovuqni bilanib, u tuxum tug'adi - moda. Uning erkagi xo'roz deb ataladi. Bular bir tip parranda hisoblanadi. Ammo shu tip parranda uchun umumiy nom yo'q. Lekin u haqida tushuncha bor, ma'no yetilgan. Shu ma'noga tovush kompleksi tuzilmagan. Solishtiraylik: qo'y so'zi - sut emizuvchilarning shu tipi uchun bir nom. Uning urg'ochisi sovliq, erkagi qo'chqor nomi bilan ataladi. Bu o'rinda nomlanish tug'al. Echlki so'zi ham sut emizuvchilarning shu tipi uchun umumiy nom hisoblanib, erkagi taka nomi bilan ataladi, urg'ochisi uchun nom yo'q.

Biror narsa yoki hodisa, harakat yoki holat, belgi haqida avval tushuncha paydo bo'lib, keyin uni ifodalaydigan tovush kompleksi tanlanadi. Shu tovush kompleksi so'z shakli bo'lgani holda, tushuncha o'sha so'zning ma'nosi bo'lib qoladi. Hatto ikki so'zni

ing'itish vositasi hisoblangan ma'no ham, bir so'z ikkinchi bir so'zni hisobotirishi uchun vosita hisoblangan ma'no ham, so'z yoki gapga qo'shimcha ifoda ilova qiluvchi ma'no ham avval ogda yuzaga kelib, keyin unga ifodalovchi tovush yoki tovush kompleksi tanlanadi, yo bo'lmasa, mavjud so'zga uni vazifa qilib yuklanadi.

Leksik ma'no mavhum hodisa bo'lib, uning mohiyati, muvoharlasini aniq tasvirlash uzoq yillar davomida muammo bo'lib kelib edi. XX asr tilshunosligining eng muhim yutuqlaridan biri leksik ma'nomi uzvlariga parchalab o'rganish usulining kashf etilishi bo'ldi. Bu usul avval komponent analiz metodi deb, keyinchalik erkin analiz metodi deb nomlandi (komponent - lot. componentis - tarkib topitruvchi, "qatnashuvchi", sema - yunoncha sema - "belgi"). Leksik ma'noning semalari vogelikka nisbat berib ajratiladi. Bunda semalar keng tushunchadan tor tushunchaga kamon ketma-ket belgilanadi. Masalan, qo'l-leksemasi bosh leksik ma'noning semalarini ajratishda avval "jonli predmet" tushunchasi (jonsiz predmetlarga zid qo'yib), keyin "kishi" tushunchasi (boshqa jonlilarga zid qo'yib) hisobga olinadi; shundan keyin "kishi tanasi", "kishi tanasining a'zosi" semalari belgilanib, so'ng ta'riflanayotgan a'zo tananing qaysi qismida qanday joylashgani (yelkadan barmog uchigacha), qanday vazifani bajarishi (ushlash) aniqlanadi; yuqorida sanalgan belgilardan har biri ta'riflanayotgan leksik ma'noning semalari hisoblanadi, leksik ma'no ana shu semalar asosida ta'riflanadi.

Yuqorida sanalgan belgilar (semalar) asosida qo'l-leksemaning bosh leksik ma'nosini "kishi tanasining yelkadan tushuncha barmog uchigacha davom etadigan, ushlash vazifasini bajaradigan a'zosi" deb ta'rifladik. Bu ta'rifi qo'l-leksemasining shu leksik ma'nosiga "O'zbek tilining izohli lug'ati"da berilgan ta'rif bilan qiyoslang: "odamning barmog uchlaridan yelkasigacha bo'lgan qismi, a'zosi". Bu izohli lug'at tuzilgan yillarda leksik ma'no erkin tahlil usuli bilan o'rganilmas edi; hozir qayta tuzilayotgan

izohli lug'atda leksik ma'nolar semik tahlil asosida ta'riflanishi lozim; shunda oldingi nashrida yo'l qo'yilgan juda ko'p nuqsonlar bartaraf qilinadi. Leksik ma'no tarkibida ajratiladigan semalar ideografik sema deb nomlanadi (yunoncha idea – "tushuncha", graphike – "yozuv").

Leksik ma'noga ta'rif ideografik semalar asosida tuziladi. Masalan, semik tahlil usuli bilan aka- leksemasining leksik ma'nosi tarkibiga kiruvchi quyidagi ideografik semalar aniqlanadi: a) "kishi", b) "erkak", v) "tug'ishgan" ("bir ota-onaning farzandi"), 8) "yoshi katta". Ushbu ideografik semalar asosida leksik ma'no ta'rif quyidagicha tuziladi: "bir ota-onaning yoshi boshqalaridan katta erkak farzandi". Ko'rinadiki, leksik ma'no ta'rifga ideografik semalarni to'liq va aynan kiritish shart emas, ulardan zarur va maqbul tarzda foydalaniladi.

So'zlarning ifodalaydigan ma'nolari eng umumiy belgi xususiyatiga ko'ra har xil bo'ladi. Ular quyidagichadir. So'z ma'nolari tushuncha ifodalaydi. Bunda kishi ongida aks etgan obyektiv olamdagi narsa, hodisa, harakat, holat va belgi haqidagi tushuncha so'zda o'z ifodasini topadi. Bu mustaqil ma'noli so'z turkumlariga xos. Masalan, ot turkumidagi so'z narsa va hodisa haqidagi tushunchani ifoda etadi. Fe'llar harakat yoki holat haqidagi tushunchani bildiradi. Sifat va ravish turkumiga oid ma'nolar asosida belgi va shuning kabi tushunchalar yotadi.

Ya'ni bunday so'zlar ma'nosi hamma vaqt tushuncha ifodalaydi. So'zlarning bunday ma'nolari leksik ma'no deb qaraladi. Leksik ma'noli so'zlar differensial-semantik metodning tekshirish ob'ekti sifatida leksema deb nomlanadi. Leksemlar ot, sifat, son, olmosh, fe'l, ravish turkumiga mansub deb qaraladi.

Leksik ma'no leksemaning nimanidir nomlashi (atashi), anglatishi va ifodalashidir. U quyidagi uch hodisa o'rtasidagi bog'lanishdan tarkib topadi: a) fonetik so'z (leksemaning fonetik qobig'i, shakli); b) fonetik so'z tomonidan nomlangan predmet,

holat, tushuncha (denotat, referent); d) fonetik so'z tomonidan ifodalangan ma'no (signifikat, u inson ongida denotat haqida abaklangan ma'nodir).

Leksik ma'no leksemaning mazmun planidagi yaxlit bir semantik butunlik bo'lsa-da, keyingi vaqtlarda bu butunlik tarkibida ma'lum ma'no qismlari – semalar borligi aniqlanmoqda. Masalan, gul leksemasining leksik ma'nosida quyidagi semalar borligini ko'ramiz: 1) "predmet", 2) "o'simlik", 3) "ko'p yillik o'simlik", 4) "yerd va tuvakda o'suvchi", 5) "turli shakldagi tanali", 6) "altit", 7) "shox-shabbali", 8) "bargli". Bu semalar birlashib, gul leksemasining leksik ma'nosini shakllantiradi. Leksik ma'noning semantologiyada semema deyilishi ham shundan. Semalar ma'no ekanligiga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi:

- 1) atash semasi (denotativ sema);
- 2) ifoda semasi (konnotativ sema);
- 3) vazifa semasi (funktional sema).

Atash semasi borliq bilan, ifoda semasi so'zlovchining munosabati bilan, vazifa semasi esa leksemaning lison va nutqdagi roli, vazifasi bilan bog'liq. Atash semasi leksema mazmunidagi harakat holat, narsa predmet, miqdor, belgini atovchi, nomlovchi semadi. Ular borliq, tushuncha va sememani bir-biriga bog'lab turadi. Masalan, aka leksemasining yuqorida sanalgan barcha semalari – atash semasi. Bir xil yoki o'xshash tushunchani ifodalaganligi sababli leksemada ko'p holda atash semasi bir xil bo'ladi. Masalan, yaxshi, tuzuk, durust, ajoyib yoki yuz, chehra, oraz, tuzuk, ot, bet ma'nodoshlik qatoridagi barcha leksemlarning atash semasi bir xil. Yaxshi, tuzuk, durust, ajoyib leksemlarining atash semalari quyidagilar: 1) "belgi", 2) "barqaror belgi", 3) "sifat belgi", 4) "shaxsiy baho", 5) "ijobiy", 6) "ichki-tashqi". Shu bilan birgalikda, bu leksemalarda farqlanuvchi atash semalari ham mavjud bo'lib, ular tuzuk leksemasida "me'yordan bir pog'ona past", yaxshi leksemasida "me'yorda", ajoyib leksemasida "me'yordan bir

pog'ona yuqori" semalaridir. Yuz, chehra, oraz, turq, aft, bot leksemalarida esa: 1) "inson boshi old tomoniga xos"; 2) "peshonadan iyakkacha bo'lgan qism" semasi - atash semasi. Aytlganidek, sememani semaga ajratishda, semaning tabiatini belgilashda leksema paradigmatdoshi bilan tekshirilishi lozim. Aks holda, leksemaning relevant (muhim) va irrelevant (muhim bo'lmagan) semasini farqlashning imkoni bo'lmaydi. Masalan, ingliz tilidagi brother leksemasining sememasi "qarindosh", "qon-qarindosh", "bir avlod" atash semalariga ega. O'zbek tilidagi aka leksemasida esa bu sema bilan birgalikda "mendan katta" relevant semasi ham bor. Chunki aka leksemasi shu semasi bilan aka leksemasiga qarama-qarshi turadi. Brother leksemasiga shu sema bilan qarshilantiruvchi birlik yo'q, shu boisdan unda noaniq tabiatli "mendan katta/mendan kichik" semasi mavjud bo'lib, u noaniq bo'lganligi sababli irrelevantdir.

Ifoda, tasvir, qo'shimcha ma'no semalari (konnotativ semalar) deganda semema tarkibida turli qo'shimcha ma'no (uslubiy bo'yov, shaxsiy munosabat, qo'llanish doirasi va davri)ni atovchi sema tushuniladi. Atash semasi kabi ifoda semasi ham leksema sememasini farqlash quvvatiga ega bo'lgan sema bo'lib, ular ham leksik paradigmadagi aniqatlanadi. Masalan, yuz va bet leksemasining ifoda semasi o'zaro qiyosda ochiladi: yuz - "inson boshi old tomonining peshonadan iyakkacha bo'lgan qismining uslubiy betaraf ifodasi". Bet - "inson boshi old tomonining peshonadan iyakkacha bo'lgan qismining uslubiy betaraf ifodasi". Bu semelardagi "uslubiy betaraf" (yuz leksemasidagi) va "so'zlashuv uslubiga xos" (bet leksemasidagi) semalari uslubiy bo'yovni ko'rsatuvchi ifoda semasidir. Turq leksemasidagi "salbiy", jamol leksemasidagi "ijobiy" semasi shaxsiy munosabatlari ko'rsatuvchi ifoda semasi bo'lsa, aeroplan leksemasidagi "arxalk", blogger leksemasidagi "neologizm", xarseb (olma turi) leksemasidagi "shevaga xos" semasi - qo'llanish davri va doirasi

ko'rsatuvchi ifoda semasi. Ifoda semasi ham muhim yoki muhim bo'lmagan turga ajratiladi. Shu boisdan farqlovchi, muhim ifoda semalari ingrent konnotativ sema va muhim bo'lmagan ifoda semalari adgerent konnotativ sema deyiladi. Ifoda semema tabiatidagi uslubiy ma'no qirralaridir. Ular leksemalarning atashidan, nomlashdan tashqari, shaxsiy munosabatlarni ifodalashiga yoxud shu leksemalarning qo'llanishi doirasini belgilashiga xizmat qiladi. Masalan, buyum va match leksemalari "to'rtchilik-ro'zg'orda qo'llanadigan mol" ma'nosiga ega, ammo match so'zida bu leksik ma'no salbiy bo'yov bilan qoplangan: "Jon ota, matchlarini olib borib bering, agar meni qizim desangiz, olib borib bering..." (X.Saitov). Ba'zan semantik tarkibida qo'shimcha ma'no qirralari bo'lmagan leksemalar o'zi qo'llangan kontekst yoki muayyan muhit talabi bilan uslubiy semali leksemaga aylanadi. Bu holda leksemaning o'ziga xos bo'lmagan kontekstda qo'llanishi natijaviy sodir bo'ladi. Masalan, burun va tushuq so'zlarida har birining o'z konteksti bor: burun leksemasi asosan odamga nisbatan, tushuq leksemasi esa hayvon va parrandalarga nisbatan qo'llanadi.

1) Sharofatning yuqqa lablari ko'karib piri piradi, burni ogarib, hatlari kerildi. (A.Qahhor);

2) Laylaking bo'yi novcha, tushug'i bor tarnovcha. Iqbolinglaydi uchganda, Uyasidan ko'chganda. (Uyg'un). Keltirilgan misollarning ikkalasida burun va tushuq so'zlari o'z kontekstida qo'llangan, shu bois ular dan qo'shimcha ma'no qirralari, uslubiy halho o'ttenkalari ifodalannagan.

Vazifa semasi leksemaning birikuv-birikituv (valentlik) funktsiyatini, isoniy qolipda ganday o'rinni egallashini bildiruvchi semadir. Masalan, kitob, daftar, maktab, bormoq kabi leksemalarning valentlik imkoniyati o'ta keng va shu boisdan gapda turli gap bo'laklari vazifasida keladi. Qat'iy, keskin, moviy, qizg'ish leksemalarining vazifa semasi tor va shu boisdan aniq. Ular ayrim

so'zlar bilan birika oladi, xolos. Mantiqiy mushohada uch Semema semalari o'zaro dialektik munosabatda va teskari mutanosiblikka ega, Sememani uchburchakka qiyoslasak, har bir turga mansub sema uning bir burchagini tashkil qiladi. Uchburchakda bir burchakning kattalashishi boshqalarining kichrayishi hisobiga yuz berganligi kabi sememadagi bir semaning kuchayishi boshqa semaning kuchsizlanishi evaziga sodir bo'ladi. Masalan, mustaqil leksemada atash semasi kuchaysa, ifoda semasi kuchsizlashadi, ifoda semasi kuchaysa, atash semasi kuchsizlanadi. Masalan, ko'chma ma'noli leksemalarda atash semasi kuchsizlanib, ifoda semasi kuchaygan bo'ladi. Leksema nutqda voqelanganda ham uning atash semasi o'z o'rnini ma'lum darajada ifoda semasi voqelanishiga bo'shatib beradi. Masalan, bo'ri leksemasi odamga nisbatan qo'llanganda undagi "hayvon", "isimonlar oilasiga mansub", "yovvoyi" atash semalari kuchsizlanib, "yirtqich", "vahshiy", "qonxo'r" ifoda semalari kuchaygan holda yuzaga chiqadi. Mustaqil leksema yordamchi so'z vazifasida qo'llanganda undagi atash va ifoda semasi kuchsizlanib, vazifa semasi esa kuchayib voqelalanadi. Vazifa semalar ham semema tarkibiga kiradi, ammo ular atash, ifodalash bilan birga leksemalarning nutqda o'zaro birika olishini (valentligini distributsiyani), shu orqali gapda ma'lum vazifa bajarishini belgilaydi. Masalan, choy leksemasining leksik ma'nosi (sememasi) "qayta ishlangan" tarkibida "suyuqlik", "ichimlik", "quruq", "quritilgan", "choy o'simligi" sememalari bor. Bu semalar choy leksemasining o'stirimoq, ichimoq, qaynatmoq va damlamog'fe'llari bilan birika olishini ta'minlaydi: choy o'stirimoq, choy damlamog', choy ichimoq, choy qaynatmoq kabi.[5]

Atash semalari (denotativ semalar) ot, sifat, son, fo'l turkumidagi barcha leksemalarning leksik ma'nolarida bor. Shuning uchun ular ideografik semalar deb ham ataladi.

Demak, fonetik so'z predmetni, denotatni ataydi (denotativ ma'no), fonetik so'z inson ongidagi signifikatni ifodalaydi

(signifikativ ma'no). Ana shu uchta birlik o'rtasidagi bog'lanishdan yuzaga kelgan semantik birlik leksik ma'no sanaladi.

Leksik ma'noning yana bir muhim belgisi shuki, u leksemaning til sistemasidagi boshqa so'zlar bilan turli darajada aloqaga kirisha olish imkoniyatini (valentligini) ham belgilaydi.

Ma'lumki, tilidagi barcha so'zlar muayyan bir ma'noga ega bo'ladi. Lekin ular obyektiv borliqdagi narsa-hodisa, belgi, harakat kabiarni bildirishi (tushuncha ifodalashi) va bunday xususiyatga ega bo'lmasiligi mumkin. Xuddi mana shu nuqtai nazardan so'zlar ikki guruhga: 1) tushuncha ifodalaydigan so'zlar va 2) tushuncha ifodalamaydigan so'zlarga bo'linadi.

Tushuncha ifodalash – faqat mustaqil so'zlarga (olmosh bundan mustasno) xos xususiyatdir. Masalan, paxta, suv, kitob, oq, qizil, tekd, tez, sekin, o'ylamoq, yugurmoq, ushlamoq so'zlari ma'lum narsa, belgi, harakatni bildiradi, shu narsa, belgi, harakat bo'lganligi tushunchani ifodalaydi. Bu xususiyat shu so'zlarning ma'nosi hisoblanadi.

Mustaqil so'z turkumlaridan boshqa turkumlarga oid so'zlar, ichimochi, yordamchi so'zlar (bilan, uchun, va, hamda, agar, hatto, barcha, kabilar), undovlar (eh, ehe, oh, voh, uf, ey, voy singlarlar), taqbiel so'zlar (taq, gup, ship, lip-lip, yilt-yilt, dup-dup, duk-duk va boshqalar), modal sozlar (albatta, darvoqe, ehtimol, shubhasiz, darhaqiqat kabilar) tushuncha ifodalamaydi. Chunki bu so'zlar obyektiv borliqdagi narsa, belgi, harakat kabiarni atamaydi. Shu holda ular tushuncha ifodalash xususiyati yiq.

Demak, aytilganlardan anglashiladiki, faqat tushuncha ifodalaydigan so'zlarga leksik ma'noga ega bo'ladi. Tildagi so'zlarning asosiy qismini ana shu tipdagi so'zlar tashkil etadi.

Leksik ma'no va tushuncha o'zaro uzviy bog'liqdir. Har ikkisi so'zning semantik tarkibidagi asosiy hodisalar sanaladi. Ammo leksik ma'no va tushuncha teng hodisalar emas. Leksik ma'no tilga oid hodisa, tushuncha esa tafakkurga xos hodisadir.

Soʻz maʼnosining rivojlanishi sifat va miqdor oʻzgarishiga, maʼning kengayishi va torayishiga, hatto tildan umuman tushib qolishiga olib keladi. Bunda jamiyat tarixining ahamiyati katta. Har bir yangi narsa yoki hodisaga yangi nom yaratmasdan mavjud soʻzlar yordamida ifodalash ham mumkin. Natijada leksik-semantik maʼno kengaya boradi. Masalan: uchmoq- faqat parrandani bildiruvchi soʻzlar bilan birikkan. Hozir uning maʼnosi kengayib koʻz, varrak, samolyot, yer yoʻldoshi kabi tushunchalar bilan aloqaga kilshadigan boʻlgan. Soʻzning leksik maʼnosi kengayishi natijasida koʻp maʼnoli (polisemantik) soʻzlar paydo boʻladi. Leksik maʼning torayishi soʻz maʼnosining kengayishiga nisbatan aks jarayondir. Bunda soʻzning qoʻllanish doirasi chegaralanib qoladi. Masalan: osh soʻzi barcha ovqat turini bildirar edi. Hozirda koʻproq palov maʼnosini anglatadi.

Leksikologiyada tilning lugʻat boyligi sistema sifatida tadqiq qilinadi, chunki bu boylik soʻzlar va iboralarining oddiy, mexanik yigʻindisi emas, balki oʻzaro aloqada boʻlgan, birining boʻlishi ikkinchisining boʻlishini taqozo qiladigan lugʻaviy birliklar va elementlar tizimidir, bu tizimdagi soʻz va elementlar yaxlit bir "organizm"ning "toʻqimalari" va "hujayralari" munosabatida boʻladi: soʻzlarning ifoda va mazmun tomonlari orasidagi aloqalar, leksik maʼno va uning semalari oʻrtasidagi butun va qism munosabatlari, soʻz maʼnolarining paradigmatik va sintagmatik xususiyatlari shundan dalolat beradi. Bu tizimning asosiy birligi soʻz ekanligini hisobga olsak, leksikologiyada bevosita soʻzning oʻzi bilan bogʻliq masalalar ham koʻriladi: soʻzning tili birligi sifatidagi mohiyati, soʻz strukturasi (ifoda va mazmun planlari, semantik tarkibi), leksik maʼno va uslubiy semalar, leksik maʼno va etimon, leksik maʼno tarqiqiyoti, uzual va okkazonal maʼnolar shular jumlasidandir.

Uzual maʼno leksemaning mazmun mundarijasida bir boʻlgan leksik maʼnodir. U til egasi boʻlgan xalq tomonidan tan olingan,

demak, koʻpchilikka tushunarli boʻlgan maʼno hisoblanadi. Masalan, tozalamoq leksemasining mazmun mundarijasida quyidagi leksik (uzual) maʼnolar bor:

1) «tir, chang, ifloslik va kablardan xoli qilmogʻ» (tish tozalamoq, idishlarni tozalamoq, uyni tozalab supurmoq kabi);
2) «biri ularga beda tashladi. Keyin kurak va supurgi olib otkonani tozalay boshladi. («Qutugʻqon»dan);

3) «aralashmalardan, keraksiz, ortiqcha narsa va qismlardan sotil qilmogʻ» (spirtni tozalamoq, dalani gʻoʻzapoyalardan tozalamoq kabi); Anvar gullarni sugʻorish, oʻtlarni yulib tozalash vaqtini oʻzi bajardi. («Mehrobdan chayon»dan.).

Okkazonal maʼno leksemaning tildagi maʼnosiga xos boʻlmagan, ayrim shaxsning (muallifning) nutqiy vaziyatdan kelib chiqib, shu leksema mazmuniga yangicha «tus» berishi natijasida yuzaga keltirilgan sunʼiy maʼnodir. U individual xarakterda boʻladi va faqat kontekstda anglashiladi.

"Chak uzar hangomalar"dan keltirilgan quyidagi dialogga eʼtibor beraylik: Qattiq kayf qilgan er xotinidan iltimos qilyapti:

-Kostyumini tozalab qoʻy.

-Tozaladim.

-Shuni tozalab qoʻy.

-Tozaladim.

-Tuflinni tozalab qoʻy.

-Iye, tuflining ham choʻntagi bormi?

Yogoridagi matnda tozalamoq soʻzining "ship-shiydan qilmoq" maʼnosini kulgiga sabab boʻlayotganligini anglash qiyin emas. Aslida bu maʼno tozalamoq leksemasining mazmun mundarijasida yoʻq, u shu maʼnoning muallifning uslubiy maqsadda kashf etgan leksik qoʻllanishidir. Bunday leksik qoʻllanishini (okkazonal maʼnoni) gul leksemasi misolida ham uchratib turamiz: gul leksemasining toʻgʻri ("oʻsimlik guli") va koʻchma ("yigitlarning guli", "qizlarning guli") maʼnolari borligi maʼlum, ular shu leksemaning uzual maʼnolari

(leksik ma'nolari) sanaladi, chunki gul so'zining bu ma'nolari shu leksemaning semantik tarkibidan barqaror o'rin olgan: Sho'x qiz, shakar qiz, qizlarning guli, Qoshlarini ko'rsatgil, men uning quli.

Biroq gul leksemasining fan arboblariга nisbatan metaforik qo'llanishi odat bo'lmagan, atog'li yozuvchi Oybekning quyidagi misralarida esa bu so'z ayni shu ma'noda ishlatilgan, demak, uning mazmun mundarijasiga okkazonal ma'no tusi berilgan: Fan, san'atning gullari butun, To'plangandi subhati uchun.

Gul leksemasining okkazonal ma'noda qo'llanishi quyidagi gapda yanada ko'proq voqe bo'ladi: "Gul yuzing ochib, ey gul, majlisim guliston qil". (FeruZ). Demak: a) uzual ma'no til birligi (leksik ma'no), okkazonal ma'no esa nutq birligi (leksik qo'llash) sanaladi; b) uzual ma'no (yoki ma'nolar) kontekstga shakllangan bo'ladi, okkazonal ma'no esa kontekstning o'zida yuzaga keladi, shu kontekst darajasidagina lekseмага birkiritiladi; v) uzual ma'no leksemaning leksemaning biror predmet yoki hodisasi nomlashi bilan bog'langandir (unda oyurazlilik ifodasi bo'lishi ham, bo'lmasiligi ham mumkin), okkazonal ma'no esa nomlamaydi, unda obrazlilik ifodalanacli, xolos; g) uzual ma'no tilning lug'at boyligidan o'rin oladi, okkazonal ma'no esa vaqt o'tishi bilan lug'at boyligiga kirib qolishi (hozirgacha kirmagan) potensial imkoniyatdir. Bunday imkoniyat amalga oshishi ham, oshmay qolishi ham mumkin chunonchi, o'g'irlimoq leksemasining tilda quyidagi leksik ma'nolari bor: 1) biror tomonga qaratmoq, burmoq. Ra'no yuzini chetga o'g'irib, boshidagi ro'moli bilan yuzini ardi, uzun entikli, ("Mehrobdan chayon"dan); 2) aziz-avliyolarga atab boshi yoki usida pul yoki biror buyumni aylantirib sadqaga qilmoq: O'fob oyini erining bu so'zini eshittishi bilan Xo'ja Bahovidin yo'lga o'g'irib qo'yg'an yetti tanga pulini To'ybekaga berib, darrov eshonlikga jo'natdi. ("O'tgan kunlar"dan). Biroq, o'g'irmoq leksemasi keyingi yillarda "tarjima qilmoq" ma'nosida ham qo'llanmoqda: Shu nusi

ilohiyatga sazovorki, XIX asrlarda rus yozuvchilarining asarlari ham ko'pchilik tildarda ko'plab tarjima qilina boshlandi. Masalan, XVIII asr va XIX asrning boshlarida yaratilgan rus lirikasi namunalari va "Revizor" komediyasi nemis tiliga, N.V.Gogolning bir qancha nasriy asarlari fransuz tiliga o'g'irildi. (S.Salomov) Bu nutqiy parchada o'g'irmoq leksemasining uslubiy qiymati ham yo'q emas: u tarjima qilmoq leksemasining kontekstda ikki marta takrorlanmasligiga e'tiborlash (leksik tavalogiyaga barham berish) maqsadida ishlatilgan, shuning uchun bo'lsa kerak o'g'irmoq leksemasining "tarjima qilmoq" ma'nosida qo'llanishi asta-sekin odat tusiga kirib bormoqda. Demak, bu leksemaning ana shu okkazonal ma'nosil uzual ma'noga o'tish jarayonini boshidan kechirmoqda deyiladiga asos bor.

Leksik ma'noning bir qancha turlari bor. Bular lingvistik adabiyotlarda bosh ma'no va yasama (yoki hosila) ma'no, to'g'ri ma'no va ko'chma ma'no, nominativ (nomlovchi) ma'no va majoziy ma'no, erkin ma'no va bog'liq ma'no, asos ma'no va yasama ma'no, jenerelle ma'no va hosila ma'no, o'zak ma'no va yasama ma'no, asos ma'no va tobe ma'no, etimologik ma'no singari tiplarga ajratilib talqin etiladi. Bu leksik ma'noga turlicha, har xil nuqtai nazar dan yondashilganligini ko'rsatadi.

Bosh ma'no va yasama (hosila) ma'no. So'zning birlamchi, dastlabki, asosiy ma'nosi bosh ma'no deyiladi. Boshqacha qilib aytganda u yoki bu leksik ma'noning vujudga kelishi, o'sib chiqishi uchun asos bo'ladigan ma'no bosh ma'nodir. Bosh ma'no tamog'iyoti asosida hosil bo'lgan ma'no yasama ma'no deb yoritiladi. Masalan, ochiq so'zining bosh ma'nosi "berkanmagan" demakdir: ochiq deraza, ochiq darvoza. Eshik va darichalar ochiq bo'lsa ham, uyda birov ko'rinmadi (A.Qodiriy). Ochiq so'zining ma'na shu bosh ma'nosi ta'sirida yuzaga kelgan: 1) "aniq, ravshan, yashirmay" (ochiq bajarmoq, ochiq aytmoq, ochiq so'zlammoq. Himmurod ko'nglidagini ochiq aytib qo'ya qoldi - P.Tursun); 2)

“xushfe’l, xushmuomala” (ochiq qiz, ochiq odam. U ichi kirsiz, serkulgi, ochiqgina bir yigit edi – A.Qodiriy) ma’nolari yasama (hosila) ma’nolardir.

Leksik ma’nolarning bu ikki turi yuqorida qayd etilgan bosh ma’no va yasama ma’nolarga o’xshash. Darhaqiqat, so’zning bosh ma’nosi odatda to’g’ri ma’no deb, yasama ma’no esa ko’chgan ma’no deb qaraladi. Masalan, ko’z so’zining bosh ma’nosi uning odam a’zolaridan birining nomini – ko’rish organini ifoda etishidir. Bu ayni vaqtda to’g’ri ma’no hamdir (Bobomning ko’zi hali yaxshi ko’radi). Ko’z so’zining derazaning ko’zi, buloqning ko’zi, yog’ochning ko’zi, uzukning ko’zi, xurjunning ko’zi birliklaridagi ma’nolari yasama ma’nolar, shuning bilan bir qatorda ko’chma ma’nolardir. Shuningdek, burun, quloq, tish, og’iz so’zari odamning burni, odamning qulog’i, odamning tishi, odamning og’zi bog’lanishlarida bosh va to’g’ri ma’noda, choynakning burni, qozonning qulog’i, arraning tishi, g’orning og’zi birliklarida esa yasama va ko’chma ma’noda ishlatilgan.

Nominativ (nomlovchi) ma’no va majoziy ma’no. Obyektiv borliqdagi bevosita tushuncha bilan bog’lanuvchi narsa – hodisa, belgi, harakati ifodalovchi, uning nomi bo’lib xizmat qiluvchi leksik ma’no nominativ (nomlovchi) ma’no deyiladi. Nominativ ma’no vogelik bilan bevosita bog’lanadi. Masalan, gul, til, kalit, qizarmoq, terlamoq so’zlarining bosh ma’nolari nominativ ma’nolardir. Majoziy ma’no narsa, belgi, harakat bilan bevosita bog’lanmaydi. U nominativ ma’no orqali ularga aloqador sanaladi. Chunonchi, gul so’zining nominativ ma’nosi o’simlik turlaridan birining nomini anglatib kelishidir. Shu suz yigitarining guli birlikasida “noyob”, “sara” ma’nosini anglatadi. Bu – majoziy ma’no sanaladi. Gul – o’simlik nomi sifatida bevosita vogelik bilan bog’langan. Majoziy ma’noda esa vogelik bilan so’zning nominativ ma’nosi orqali bog’lanib kelgan. Til so’zi odamning tili birlikasida “og’izda joylashgan va ta’m – maza bilishga xizmat qiladigan “a’zo”

ma’nosi) – nominativ ma’noni anglatasa, dehqonchilikning tilini bilmoq, mashinaning tilini bilmoq bog’lanishlarida “nozik tomon”, “so’l ma’nosi” – majoziy ma’noni bildiradi.

Erkin ma’no va bog’li ma’no. Nutqda reallashish holatiga ko’ra lekseik ma’no ikki turga: erkin ma’no va bog’li ma’noga bo’linadi. Professor A.Hojievning ta’kidlashicha, erkin ma’no narsa, belgi, harakat bilan bevosita bog’lanadigan ma’no bo’lib, uning reallashuvi ma’lum kontekstga, so’z qurshoviga bog’liq bo’lmaydi. Masalan, o’yin so’zining rags ma’nosi, chekmog so’zining ichga tortmoq ma’nosi, yugurmoq fe’lining chopmoq ma’nosi, chap so’zining o’ngning aksi ma’nosi erkin ma’no hisoblanadi. Bu ma’nolar hech qanday qo’shimcha vositaga bog’liq bo’lmagan holda reallasha oladi. Bog’li ma’no ma’lum so’z yoki so’zlar qurshovidagina reallashadi. Bunday ma’noning yuzaga chiqishi uchun ma’lum so’z shu bog’liq ma’noni reallashitradigan so’z yoki so’zlar bilaniga qo’llanadi. Masalan, chekmog fe’li “boshidan o’tkazmoq” ma’nosini anglatishi uchun g’am, alam, taslvish, ozor so’zlar bilan qo’llanishi lozim. Bu so’zlarisiz chekmog fe’lining yuqoridagi ma’nosi nutqda namoyon bo’lmaydi. Shu bois ushbu so’zning ma’nosi bog’li ma’no sanaladi.

Tilda leksemalar orasida turli xil munosabatlar amal qiladi. Har bir munosabatlar ma’no asosida boisa, boshqalari orasida shakliy munosabatlar mavjud. Shu boisdan leksemalararo munosabatlarni ikkiga ajratish mumkin: 1) leksik-semantik munosabatlar; 2) lekseik-shakliy munosabatlar. Leksik-semantik munosabat deganda leksemalarlarning o’zaro imlo asosidagi o’xshashlik va farqlari tushuntirsa, lekseik-shakliy munosabat sifatida leksemalarining o’zaro shakl asosidagi o’xshashlik va farqlari e’tiborga olinadi. Lekseik birlklar lisonida turli semantik munosabat asosida har xil poradligma hosil qilgan holda mavjud bo’ladi. Sinonimik, antonimik, giponimik, partonimik, giponimik munosabat ana shunday lekseik munosabatlardir.

Leksik sinonimiya. Ma'nolari bir xil yoki bir-biriga yaqin bo'lgan, aytilishi va yozilishi jihatidan turli shakllarga ega bo'lgan so'zlar tizmasiga sinonimlar deyiladi. Sinonim aslida grekcha nomdoshlik, bir xil nomlilik demakdir. Shunga qaraganda, yuqoridagi ta'rif sinonimlarning mohiyatini to'la ochib bera olmaydi. Shuning uchun denotativ ma'nosi bir xil, konnotativ ma'nosi (qo'shimcha ma'no o'ttenkasi, semantik bo'yog'i) va boshqa xususiyatlari farqli bo'lgan so'zlarga sinonimlar deyiladi debham ta'rif beriladi. Masalan: jamol, oraz, ruxsor, chehra, yuz, bet, aft, bashara, turq; chiroyli, go'zal, ko'rkam; iflaymoq, jilmaymoq, tirjaymoq, ishlaymoq kabi.

Avvalo, tushuncha predmet, voqea, hodisa, harakatlar haqida kishilarning tasavvuri bo'lib, so'z shularning ma'lum tovush va tovushlar yig'indisi sifatida tilda reallashuvdir. Lekin bu so'z ma'nosi va tushuncha doim bir-biriga teng keladi, degan fikrni keltirib chiqarmaydi. Chunki inson ma'lum bir predmet haqida tasavvur qilargan ekan, u shu predmet haqida butunligicha tasavvur hosil qilolmaydi, uning belgilarini qismlarga ajratadi va shu predmet haqida yaxlit bir tushuncha emas, balki bir nechta tushunchalar hosil bo'ladi. Predmet, voqea yoki hodisani ko'p tomonlama tavsiflash shu predmet yoki hodisaga turlicha nom berishga olib keladi va sinonimiyaning keltirib chiqaradi. Masalan, ichmoq, xo'plamoq, shimirmoq; sipqarmoq sinonimlarida ichish harakatining har xil idrok qilinishi, o't, olov, alanga, yolg'in sinonimlarida esa olovning yonish jarayonidagi ovoz (lov-lov, lop-lop) va nur taratish (yal-yal, yalt-yalt) tushunchalari asos bo'lganligi aniq. Bu, ayniqsa, taqildiy yasalmalarda yaqqolroq ko'rinadi: qarsak va chapak, xushtak va churtrak bir xil hodisa (qarsak, chapak) va predmetning (hushtak, churtrak) nomi ikki xil tushunchaga ko'ra turlicha nomlangan. Sinonimlar o'zlarining qo'llanish xususiyatiga ko'ra ikkiga ajratiladi:

1. Barqaror (o'zgarmas) sinonimlar.

2. Barqaror (o'zgaruvchan) sinonimlar.

O'zbek adabiy tilida sinonimik qatorlar ham ichki, ham tashqi manbar: chetdan so'z olish (erk-o'zbekcha, ozod-forcha), adabiy til va dialektal so'zlar (narvonadabiy, shoti-dialektal), polisemantik so'zlar (bet-yuz, sahifa) hisobiga tashkil topadi.

Ta'kidlash joizki, sinonimik qatorni tarkib toptiruvchi so'zlar ayni bir tilda, ayni bir vaqtda lug'aviy birlik holida qayd etilishi kerak. Shuning uchun ma'nodosh so'zlarning sinonimik qatorini tashkil qilishida quyidagi talablar qo'yiladi:

1. Adabiy tilga munosabati: izlam, istamoq.

2. Uslubiy qo'llanishi: inson, bashar.

3. Emosional-ekspressivligi: yuz, chehra kabi. Tilda hamma so'z turkumlari sinonimik qator hosil qila oladi: odam-inson, go'zal-chiroyli, ming-lak, hamma-barcha, yig'lamoq-siq'lamoq, tez-chaqon, shivirshivir, pichir-pichir kabi. Sinonimlarning paydo bo'lish manbalari:

1. O'zbek tilining o'z ichki imkoniyatlari asosida: a) tub so'zlar: odam, kishi; aytm, demoq kabi; b) tub so'z va yasamalar: his, sezgi, savol, so'roq, vazifa, topshiriq kabi.

2. O'zbek tili va boshqa turkiy tillar o'zaro alogasi asosida: pakta, momiq kabi.

3. O'zbek tili va uning dialektlari munosabati asosida: narvon, shoti, satl, paqir, chelak, buz, go'sala va boshqalar.

4. O'zbekcha va chetdan qabul qilingan so'zlar: yuz, bet (o'zbekcha), aft, chehra (forscha); ulug', katta (o'zbek), kalon, buzurg (fors-tojik), gigant (rus)kabilar. Sinonimlar og'zaki va yozma nutqda amaliy ahamiyatga ega, chunki ular so'zni o'rinsiz faktor ishlatishtga yo'l qo'ymaydi, uslubning ravonligini ta'minlaydi.

Sinonimlar - badiiy tasvir vositasi. Yozuvchilar o'z asarlarida sinonimlardan asar qahramonlarining xarakterini ochishda, manzaralarni obrazli tasvirlashda keng foydalanadi.

Leksik antonimiy. O'zaro zid, qarama-qarshi ma'noli til birliklariga antonimlar deyiladi. Masalan, katta-kichik, uzoq-yaqin, do'st-dushman kabi. Misollardan ko'rinadiki, antonimiy so'z juftligida muayyan leksik ma'noning o'zaro qarama-qarshi bo'lishidir. Ya'ni antonimik faqat bir juft so'z o'rtasida bo'ladi. U bundan ortiq so'zni o'z ko'lamiga sig'dira olmaydi, chunki har qanday zidlik mantidan ikki narsa o'rtasida bo'ladi, yaxshi va yomon antonimlari orasiga uchinchi bir "o'rtacha" belgi anglatuvchi so'z kiritish mumkin emas. Bu jihatdan antonimlar A va B nuqtalarda joylashgan bir to'g'ri chiziqning ikki uchiga o'xshaydi. Yana qiyoslang: katta-kichik, past-baland, yosh-qari, achchiq-chuchuk kabi.

So'zlar ma'nolari o'rtasidagi zidlik ko'proq sifat va ravishlarda, qisman ot (vafo va jaf) hamda fe'llarda (kel va ket, tur va o'tir kabi) uchraydi. Chetdan qaraganda, antonimlardagi zidlik, qarama-qarshilik ma'lum predmet, belgi va harakatlarning inkor va tasdiqiga o'xshab ko'rinadi, chunki antonimlarga o'xshash inkor ham odatda sifat va fe'l turkumiga oid so'zlarda kuzatiladi. Lekin ular o'rtasida keskin farq bor.

Ma'lumki, hamma sifat va fe'llarning inkor shaklini yasash mumkin (yaxshi-yaxshi emas, baland-baland emas, kel-kelma, o'qima, tur-turma kabi), lekin hamma sifat va fe'llar antonimlikni tashkil qila olmaydi. Masalan, qog'ozli-qog'ozsiz so'zi o'zaro antonim emas, balki bir-birining inkoridir, chunki qog'ozli so'zini inkor qilinsa, qog'ozsiz so'zining ma'nosi, aksincha, qog'ozsiz so'zini inkor qilinsa, qog'ozli so'zining ma'nosi kelib chiqadi.

Bu inkor bir so'z doirasida boradi, shuning uchun ular antonimlikni tashkil qila olmaydi. Omonimlar Shakli bir xil va ma'nolari turlicha bo'lgan ikki yoki undan ortiq so'zlar omonimlar deyiladi. Omonimlar asosan bir xil ohangda aytiladi va bir shaklda yoziladi.

Omonimlar, odatdagidek, quyidagicha tasnif qilinadi:

1. Sof omonimlar.

2. Sharti omonimlar: a) omofonlar; b) omografar; v) omofonmalar.

So'zlarning omonim yoki omonim emasligi aslida:

1) talaffuzdagi bir xilligiga;

2) yozuvdagi bir xilligiga;

3) ba'zan fonetik yo morfologik jihatdan so'zlarning bir xil bo'lib qolishiga bog'liq. Shu xususiyatlarning hammasiga to'la ega bo'lgan ikki yoki undan ortiq so'zlarning sof omonimlar deyish mumkin. Demak, ham aytilishi, ham yozilishi bir xil bo'lgan so'zlarga sof omonimlar deyiladi: ot (ism), ot (buyruq fe'li), ot (ish hayvoni); uch (son) uch (buyruq fe'li), uch (biron narsaning tugallangan qismi) kabi.

Sof omonimlar lug'aviy birliklar sifatida bir xil tarkibga ega bo'lgan birdan ortiq so'zlardir. Masalan, qo'sh so'zi ham ot, ham sifat, ham fe'l turkumlari sifatida uch mustaqil leksemani tashkil qiladi. Ba'zan so'zlar faqat bir tomoni yo aytilishi yo yozilishi yoki tarkibidagi biror morfemasi orgaligina o'xshash bo'lib qoladi, shuning uchun ular sharti omonimlar deb yuritiladi. Ular avvaldan til birligi sifatida mavjud bo'lmay, faqat nutqiy jarayonda bir xil shaklga kelib qoladi.

Omofonlar. Talaffuzi, aytilishi bir xil, yozilishi va ma'nolari turlicha bo'lgan so'zlarga omofonlar deyiladi. Masalan: to'n (bilyon), ton (ovoz); yot (begona), yod (yod olmoq, xotirada saqlamoq); urush (jang), urish (harakat nomi-urmoq) kabi. Ko'rinadiki, bu so'zlarning o'xshashligi nutq jarayonida so'z tarkibidagi ayrim tovushlarning artikulyasion-akustik o'zgarishi natijasida hosil bo'ladi. Masalan, to'rt so'zining o'zbek tilida so'z oxirlarida undoshlarning qator kelmasligi qonuni asosida to'r (so'm) sifatida talaffuz qilinishi to'r (setka) so'zi bilan, tok (elektir zaryadi) so'zining ruschadan o'zlashgan so'zdagi unlining

o'zbekcha talaffuzga moslashtirilishi natijasida to'k fe'lga shakldosh bo'lishiga sabab bo'lgan.

Paronimlar grekcha yonidagi nom, qo'shaloq nom demakdir. Leksik ma'noga ko'ra o'zaro aloqador bo'lmagan ikki so'zning talaffuzda o'xshashligiga asoslangan ohangdosh so'zlarga paronimlar deyiladi: yoriq-yo'ruq, qurt-qurut, burch-buri, abzal-afzal kabi. So'zlarda paronimiyaning yuzaga kelishi uchun ularning fonetik tarkibidagi shunchaki o'xshashlik yetarli emas. Masalan, tuz va tut so'zlari tarkibidagi bir tovush (z va t) hisobiga farqli bo'lsa ham, paronim bo'la olmaydi, chunki bu tovushlar artikulyasion-akustik jihatdan bir-birdan uzoq: t-jarangsiz, til oldi, portlovchi undosh, z-jarangli, til oldi, sirg'aluvchi undosh.

Ko'rinadiki, bu tovushlar faqat artikulyasiya o'rniga ko'ra bir-biriga yaqin bo'lsa ham, ovoz va shovqinning ishtirokiga ko'ra, artikulyasiya usuli va akustikasiga ko'ra boshqa-boshqa tovushlardir. Paronim bo'lish uchun yondosh so'zlar faqat bir xususiyatiga ko'ra farqlanib, boshqa xususiyatlari bilan o'xshash bo'lishi shart. Masalan, hol-xol so'zlarida h va x paydo bo'lish o'rniga ko'ra, abzal-afzal so'zlarida b va f tovushlari artikulyasiya usuliga ko'ra, farqlanadi va paronimiyani hosil qiladi. Paronimlar turli yo'llar bilan hosil bo'ladi:

- a) tovush ohangdoshligiga ko'ra: bot-bod;
- b) turli o'zakdan bir xil qo'shimcha vositasida so'z yasash natijasida: yonilg'iyoqilg'i, yolqin-yorqin kabi;
- s) so'z o'zlashtirish vositasida: o'zbekcha ora-zaro, fors-tojik oro, o'zbekcha burch arabcha buri va boshqalar. Paronimlardan poeziyada she'riy qo'fiyalar yaratishda, shuningdek, askiya, hazil-mutoyibada ham keng foydalaniladi.

Giponimiya-leksemalararo semantik munosabatning yana bir turi giponimiya (anigrog'i, gipo-giperonimiya), ya'ni tur-jins munosabati. Giponimik munosabatda giperonim (jins) va

giponim farqlanadi. Giperonim jins belgisini bildirgan predmetning nomini ifodalovchi ko'pgina ma'noni semantik jihatdan umumlashtiruvchi mikroizimning markaziy leksemasi, dominantasi sifatida namoyon bo'luvchi lug'aviy birlik. Giponim esa ma'lum jins turining nomini hamda o'zining semantik tarkibida implitsit tarzda jins ma'nosini ham ifodalovchi, semantik jihatdan giperonimga nisbatan boy bo'lgan lug'aviy birlik. Giponim va giperonim orasidagi aloqa mantiqiy asosga ega. Bu esa obyektiv borliqdagi umumiylik tushunchasi bilan bog'liq. Masalan, [daraxt] giperonimi jins ma'nosini ifodalovchi leksema sifatida daraxtning barcha turini ifodalovchi leksemalarni leksik-semantik munosabat asosida birlashtirib, leksele-semantik guruh hosil qiladi. Shu boisdan [daraxt] leksemasi giperonim sifatida giponimi bilan leksik-semantik aloqaga kirisha oladi. Masalan, [daraxt]-[qayin], [daraxt]-[terak], [daraxt]-[dub], [daraxt]-[archa]. Giponimlar teng huquqli bo'lib, giperonimga munosabati bir xil. O'z navbatida, bu munosabat polsemya va omonimiya hodisasi bilan ham bog'lanadi. Masalan, o'zbek tilidagi [daraxt] nomi dastlab ikki guruhga bo'linadi: mevali daraxt va manzarali daraxt. Mevali daraxt o'z mevasining nomi bilan ataladi. Shuning uchun bu leksema ko'p ma'noli bo'lganligi bois bir tomondan [meva], ikkinchi tomondan [daraxt] giperonimi bilan semantik munosabatga kirishadi: [Meva]: [olma]-[o'rik]-[shaftoli]-[behi]. [Daraxt]: [olma]-[o'rik]-[shaftoli]-[behi]. [Daraxt] giperonimi jins tushunchasini ifodalovchi leksema sifatida, birinchi navbatda, shu jinsning turini bildiruvchi so'z bilan bog'lanadi.

Graduonimiya (darajalanish lug'aviy ma'no guruhlari doirasida ma'no darajalanishini ifodalovchi leksik birliklar graduonimiya)dir. Belgini darajalab atab keluvchi so'zlarni o'zaro birlashtirish tilshunoslikda uzoq tarixga ega. Alisher Navoiy "Muhokamatul-lug'atayn" asarida "yig'i" holatini ifodalovchi

quyidagi darajalanish qatorini ajratadi: ingramoq, singramoq, yig'lamisimoq, yig'lamoq, siqtamoq, o'kirmoq, hoy-hoy yig'lamoq. Bunday leksemalar qatori o'zaro darajali ziddiyat (graduonimik oppozitsiya)da turadi. Qo'zishirvoz-tusoz-shishak-chori-panji qatorida darajalangan. "yoshning miqdori" semasi darajalanish munosabatlari bilan so'zlar qatorini: a) sof lisoniy asoslar; b) g'ayrilisoniy asoslar kabi ikki guruhga ajratish mumkin.

G'ayrilisoniy asosga tabiatda bo'ladigan sifat va miqdoriy o'zgarishlar asosida yuz beradigan hodisalar va shu hodisalarга inson tomonidan atab qo'yilgan so'zlar kiradi. Ya'ni miqdoriy farqlar alohida so'zlar bilan atalladi: nihol, ko'chat, daraxt kabi. Lisoniy lug'aviy darajalanishda esa bir qator so'zlardagi atash-nomlash semalari tarkibidagi miqdorda ma'lum bir belgining oz-ko'pligiga, turli xil darajalariga ishora mavjud. Jumladan, darcha, eshik, darvoza so'zlarining talqinida "kichkina", "eshikcha", "katta" so'zlari miqdoriy belgilariga ishora mavjud. So'zlarning graduonimik qatorlarga tizilishi ma'lum bir belgi (oppozitsiya belgisi) zaminida sodir bo'ladi. Masalan, "qizillik" belgisi asosida gulobi, pushti, qizg'ish, qizil, ol, qirmizi; "yosh miqdori"ga ko'ra: qulun, toy, do'non, g'o'non, ot; "katta-kichiklik" miqdoriy belgisiga ko'ra: kulba, hujra, uy, ko'shk, qasr, saroy, koshona kabilarga bo'linadi. Xullas, graduonimik munosabatlarni o'rganish graduonimik uylar lug'atini tuzish, o'zbek tili lug'at xazinasidan umumli va sanarali foydalanishga qulay imkoniyatlar yaratib beradi.

Partonimiya- so'zlararo ma'noviy munosabatlarda partonimiya o'ziga xos o'rin tutadi. Partonimiya atamasi lotincha partos – bo'lak, qism va nomos nom demakdir, ya'ni so'zlararo butunbo'lak munosabatlarni ifodalashga taalluqli aloqalar tushuniadi. Masalan, daraxt-ildiz-tana-shox-barg; uy-xona-devor-tom-eshik so'zlari o'zaro butunbo'lak munosabatlari bilan bog'langan. Partonimik lug'aviy ma'no guruhidagi so'zlar

butunnom va bo'laknom kabi ikki turga ajratiladi: daraxt-butun nom; ildiz, tana, shox, barg-bo'lak nom. "Odam" partonimik lug'aviy ma'no guruhida bosh, tana, qo'l, oyoq kabi 4 bo'lak o'zaro ma'lum tartibda va qonun-qoida asosida birlashib, bir sistemani – "odam" nisbiy butunligini tashkil etadi. Partonimik lug'aviy ma'no guruhlaridagi so'zlarni qiyosiy o'rganish bu lug'aviy birliklarning ma'nosini yanada chuqurroq ochishga yordam beradi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. Sememaning semik tarkibi nima?
2. Lingvistik semema qaysi kimyoviy hodisaga qiyosan baholalanishi mumkin?
3. Atash semasi nima?
4. Ifoda semasi nima?
5. Vazifaviy sema nima?
6. Qanday semalar birlashtiruvchi sema deyiladi?
7. Qanday semalar farqlovchi semalar deyiladi?
8. Sema va semema haqida ma'lumot bering.
9. Semalar ma'no xususiyatlariga ko'ra qanday turlarga bo'linadi?
10. Atash (denotativ) semalari nima?
11. Ideografik semalarning integral va differensial semalarga bo'linishini tushuntiring.

II BOB. O'ZBEK TILI LEKSIKASI

O'ZBEK TILI LEKSIKASINING TARIXIY TARAQQIYOTI

Tayanch iboralar: leksema, lug'aviy birlik, semantik belgi, o'zak, affiks, prefixs, kalkalab olish.

Leksema qo'llanish miqdoriga ko'ra farqlanadi. Ko'pgina leksemalar cheklanmagan, ba'zisi kam qo'llanishga ega. Shu jihatdan leksemalar ikki turga bo'linadi: a) qo'llanishi chegaralanmagan leksema; b) qo'llanishi chegaralangan leksema.

Qo'llanilishi chegaralanmagan leksemalar. O'zbek tili lug'at tarkibining asosini ana shu qatlam tashkil etadi. Qo'llanilishi chegaralanmagan leksemalarni shu tilda so'zlashuvchi kishi, qanday shevaga, qaysi hududga, qaysi kasb yoki sohaga mansub bo'lishidan qat'i nazar, cheklanmagan darajada ishlatadi. Qo'llanilishi chegaralanmagan leksemalar barcha turkumda mavjud: Fe'l: ishlamoq, kelmoq, olmoq, ko'rsatmoq, buyurmoq, saylamoq. Ot: ota, ona, non, suv, stol, eshik, tog' yer, shamol, radio. Sifat: shirin, achchiq, qizil, ko'k, katta-kichik, xunuk, go'zal. Son: bir, o'n, yuz, ming. Ravish: hamisha, ba'zan, ataylab, hozir, ilgari. Olmosh: kirn, nima, qanday, nima qilib, qancha, shu, biz, hamma. Undov va modai: xo'p, mayli, rahmat. Ko'makchi: uchun, bilan, singari: Bog'lovchi: ham, va, bilan, ammo. Yuklama: faqat, xuddi, hatto.

Qo'llanilishi chegaralanmagan leksemalarning aksariyati umumturkiy va o'zbekcha. Ammo, shu bilan birga, ular orasida o'zlashmasi ham ko'p. Masalan: Tojikcha: go'sht, non, dard, bobo, dugona, do'st. Arabcha: avlod, bilan, inson, sinf, millat, himoya. Umumturkiy leksemalar o'zbek tili leksikasining eng qadimgi lug'aviy birliklaridir. Ularning aksariyati hozirgi qozoq, qirg'iz, turkman, ozarbayjon tillarida ham saqlangan. Qiyos qiling: bosh

(o'zb.) - bas (qoz., qoraq.) - bash (qirg., turkm.); tili (o'zb., qoz., qirg.) - dili (turkm., ozarb.); tog'(o'zb.) - too (qirg.) - tav, tau (qoraq., qoz.) - dag' (turkm., ozarb.) kabi. O'zbek tili leksikasidagi umumturkiy leksemalarning o'ziga xos fonetik va semantik belgilari bor.

Fonetik belgilari: a) leksemalarning ko'pchiligi bir yoki ikki bo'g'inlidir. Bir bo'g'inli leksemalar: qo'l, ko'z, bosh, tosh, bir, uch; ikki bo'g'inli leksemalar: ikki, olti, oltin, yetti, ota, ona va boshqalar. Uch bo'g'inli leksemalar juda kam: qo'rg'oshin, qumursqa, yigirma kabi; b) leksema yoki bo'g'in boshida undosh tovushlar qatorlashib kelmaydi; d) leksema oxirida undosh tovushlar yonma-yon qo'llanishi mumkin, ammo bu hodisa juda kam uchraydi: ort, ost, ust, to'rt, qirq kabi; e) ikki bo'g'inli leksemalarning birinchi bo'g'inini to'la ochiq (o-na, o-ta), boshi yopiq (ku-mush, bo-la), oxiri yopiq (ol-tin, o'r-dak), to'la yopiq (bay-ram, bay-roq), ikkinchi bo'g'inini esa boshi yopiq (o-ta, o-na) va to'la yopiq (ol-tin, ku-mush, si-gir) strukturali bo'ladi; f) ikkinchi bo'g'in hech qachon unli bilan boshlanmaydi, ammo unli bilan tugash holatlari keng tarqalgan: ikki, yet-ti, bo-la, ar-pa, bol-ta kabi; g) leksema tarkibida ikki unli yonma-yon kelmaydi; h) f, h undoshlari umuman qo'llanmaydi; i) r, l, v, ng, g(g), d, z undoshlari leksema boshida uchramaydi; j) e, o' unllari leksema oxirida ishlatilmaydi (ayrim undov so'zlar bundan mustasno); k) urg'u ko'pincha leksema oxiriga tushadi.

Semantik belgilari: umumturkiy leksemalarning aksariyati ko'p ma'nolidir: bosh - 1) "odamning boshi", 2) "ko'chaning boshi", 3) "ishning boshi", 4) "bosh agronom"; ko'z - 1) "odamning ko'zi", 2) "uzukning ko'zi", 3) "taxtaning ko'zi", 4) "detraning ko'zi" kabi. Bu qatlamda "qon-qarindoshlik", "inson a'zolari", "uy hayvonlari", "yovvoyi hayvonlar", "parrandalar", "mehnat faoliyati", "uy-ro'zg'or buyumlari", "rang-tus", "maza-ta'm", "miqdor", "sanoq", "harakat", "holat", "urf-odat" ma'noli leksemalar ko'pchilikni tashkil etadi.

Morfologik belgilari: a) umumturkiy leksemalar hozirgi o'zbek tilining barcha so'z turkumlarida uchraydi; b) turlanadi va tuslanadi; d) o'zak va affiks morfemalar erkin va standart bo'ladi: ko'zim, ko'zing, ko'zi, ko'zni, ko'zning, boraman, borasan, boramiz kabi) leksema tarkibida prefiksalar qo'llanmaydi; O'zbek tilining o'z leksemalari - o'zbek tilining o'zida yasalgan leksemalar. Ular o'z qatlamning ikkinchi (nisbatan yangi) qismini tashkil qiladi. Bunday yasash quyidagi usullar bilan amalga oshirilgan: a) semantik usul bilan. Bunda ma'no taraqqiyoti yangi leksemaning yuzaga kelishiga olib kelgan: ko'k ("rang") - ko'k ("osmon"), yetti ("son") - yetti ("ma'raka nomi"), yupqa (sifat) - yupqa (ot: "ovqatning bir turi") kabi; b) affiksatsiya usuli bilan. Bunda o'zak va affiksalar turli til materiallari bo'lishi mumkin, ammo ularning qo'shilishi o'zbek tili tarkibida yuz beradi, o'zbek tilining leksema yasash qoidalariga asoslanadi, shu sababli bunday yasama o'zbek tilining o'z qatlamini birligi sanaladi. Masalan: bosh (umumturkiy) + "-la" (o'zbek) > boshla (o'zbek), temir (umumturkiy) + "-chilik" (o'zbek) > temirchilik (o'zbek), jang(f-t) + "-chi" (o'zbek) > jangchi (o'zbek), madaniyat (ar.) + "-li" (o'zbek) > madaniyatli (o'zbek), obuna (rb.) + "-chi" (o'zbek) > obunachi (o'zbek) kabi. O'zbek tilining o'z leksemalaridagi yasovchi asos arabcha yoki ruscha-baynalmilal bo'lganda, yasamaing o'zagi yoki asosida ikki unli yonma-yon kelishi, leksema boshida ikki-uch undosh qatorlashishi mumkin: maorifchi, matbaachi, doirachi, saodatli, manfaatli, dramnavislik, drenajlammoq, plakabop, planbozlik. Bu hol hozirgi o'zbek tili lug'atining o'z qatlamida ham umumturkiy leksemalariga xos fonetik belgilardan farqli jihatar paydo bo'lganligini ko'rsatadi.

Leksemalar o'zlashgan-o'zlashmaganligiga ko'ra ikkiga bo'linadi: a) o'z qatlam; b) o'zlashma qatlam. O'zbek tilidagi turkiy so'zlar o'z qatlam deyiladi: men, sen, biz, o'qi, oq, ket, bir, besh. O'z qatlamlarga oid leksemalarning muhim belgilari quyidagilar:

- 1) bu qatlamlarga oid leksemlarning o'zagi asosan, bir-ikki bo'g'inli bo'ladi: ol, ber, qol, ota, uka, qo'y, echki kabi;
- 2) bir bo'g'inli so'z ko'proq [unli+undosh], [undosh+unli+undosh] shakliga ega: ol, kip, kid, bo'l, qil;
- 3) ikki bo'g'inli so'z ko'proq ochiq bo'g'indan tuziladi: ikki, olma, ola;
- 4) leksema [r], [l], [v], [h] tovushi bilan boshlanmaydi;
- 5) leksema oxiri [e], [u], [o] unlisi bilan tugamaydi (undov, taqlid so'z, de fe'li bundan mustasno);
- 6) leksema tarkibida sirg'aluvchi [j], bo'g'iz [h] tovushi uchramaydi (undov va taqlid bundan mustasno);
- 7) leksemada ikki unli yonma-yon kelmaydi: saodat, baayni, mutolaa, maorif kabi;
- 8) sof o'zbekcha qo'shimcha undosh bilan boshlanadi: -chi, -li, -lik, -la kabi. Ayrimni unli bilan ham boshlanadi: -im, -ib kabi. Bunda tovush o'rtirilishi mavjud;
- 9) [f], [d] kabi yumshoq va lab-tish [v] undoshi sof o'zbekcha leksemaga xos emas: daftar, dard, dil, dunyo, falak, vagon kabi;
- 10) o'zak holidagi fe'l, son, taqlid leksema faqat o'z qatlamlarga mansub;
- 11) o'z qatlamlarga mansub leksema o'zagi alohida talaffuz qilinganda, tovush o'zgarishi yuz bermaydi. O'zak holida tovush o'zgarishiga uchragan leksema o'zlashma qatlamlarga mansub: go'sht, dard, hukm, daftar, kitob kabi;
- 12) boshqa tildan o'zlashgan leksema asosida shu tilda yasalgan so'z ham o'z qatlamlarga mansub bo'ladi: kitobxona, nonchi, ma'rifatchi, komputerchi kabi.
- 13) o'z qatlam leksemasi tutuq belgisi bilan yozilmaydi. Qarindosh bo'lmagan tildan kirib kelgan leksema o'zlashma, olinma yoki o'zlashma qatlam deyiladi: kitob, daftar, non, ma'rifat, telefon, komputer.

O'zlashgan qatlam - o'zbek tili leksikasining boshqa tillardan o'zlashtirilgan leksemalardan iborat qismi. Masalan: maktab, oila (ar.), daraxt, gul (f-t.), axta, bahodir (mo'g'), afandi (turk.), ravshan (sug'd.), traktor, avtobus (rus.) va boshqalar. Bu qismda arab, tojik-fors va rus tillaridan o'zlashtirilgan leksemalar ko'pchilikni tashkil qiladi. O'zbek tilidagi o'zlashma leksemaning asosiy qismini fors-tojik, arab tilidan o'zlashgan ham ruscha, xalqaro leksema tashkil qiladi. O'zbek tilidagi fors-tojikcha leksemani fonetik ko'rinishiga ko'ra o'zbekcha leksemadan farqlash qiyin. Lekin ayrim muhim belgisi mavjud:

- 1) sirg'aluvchi dj tovushi fors-tojikcha leksema uchraydi: muja, gijda, mujgon kabi;
- 2) leksema oxirida undosh qator keladi: taxt, baxt, dard, go'sht, farzand, daraxt kabi;
- 3) o unlisi cho'zib aytiladi: non, darmon, bahor kabi. Lekin buning barchasi ham asosiy belgi bo'lolmaydi.

O'zbek tilida arabcha o'zlashmalar ham talay. Ularning muhim belgisi:

- 1) tutuq belgili so'z arab tiliga mansub (ruscha, xalqaro leksemalar mustasno);
- 2) ko'plik qo'shimchasi leksema oldida bo'ladi: xulq-axloq, she'r-ash'or, xabar-axbor kabi.
- 3) -at, -at, illo, -illo, -iy, -viy unsuri bilan tugagan leksemalar, asosan, arab tiliga xos: axborot, hayvonot, nabotot, shaxsiyat, tabiat, Abdullo, adabiyot, oilaviy, ilmiy kabi;
- 4) arabcha leksema tarkibida g, dj, ch, p, ng tovushlari uchramaydi;
- 5) leksema boshida -ik, -iq, -ak, -mu, -ta unsuri bo'ladi: ikrom, iqrar, akram, muallim, maktab, mahorat kabi.

1. Arab tilidan o'zlashtirilgan leksemalar. Bunday leksemalarning o'zlashtirilishi VIII asrdan boshlanib, IX-X asrlarda

ancha faollashgan. Arab tilidan leksema o'zlashtirilishiga olib kelgan omillar ichida quyidagilar muhim rol o'ynagan:

- a) arablar istilosi; b) islom dinining keng tarqalishi; d) arab yozuvining qo'llana boshlanganligi; e) madrasalarda arab tilining o'qitilishi; f) turkiy-arab ikki tiliining (bilingvizmning) tarkib topganligi; g) olim-u fuzalolarning arab tilida ijod qilganligi va boshqalar.

Hozirgi o'zbek tili leksikasida arab tilidan o'zlashtirilgan leksemalarning ko'pchiligi ot, sifat va ravish turkumlariga mansubdir: o'tar - adabiyot, axborot, avlod, ayol, maktab, maorif, ma'naviyat, hosil, hukumat, odam, haqiqat, intizom, inshoot va boshqalar; sifatlar - adabiy, ajnabiy, aziz, azim, ayyor, aqliy, badiiy va b.lar; ravishlar - avval, ba'zan, bil'aks kabi. Bulardan tashqari, bog'lovchilar (balki, ammo, lekin, va, vaholonki), undovlar (ajabo, barakalla, salom, xayr), modal so'zlar (albatta, ehtimol, avvalo), yuklamalar (faqat, xuddi), ko'makchilar (binoan) ham o'zlashtirilgan.

Arab tilidan leksema va so'zlarning o'zlashtirilishi o'tmishda faol bo'lgan, hozir esa bu jarayon deyarli to'xtagan. Ayrim arabcha leksemalar hatto eskirib, istorizm yoki arxaizmlar qatoriga o'tib qolgan: adad (sanog so'z), ajam (-arablardan boshqa xalqlar), akbar ("katta", "buyuk", "ulkan"), alam (bayroq), bayoz (-she'riy to'plam), sallox (-qassob), saloh (-to'g'rilik, -vidonlilik), sanad (-hujjat).

Arab tilidan o'zlashtirilgan leksemalarning fonetik, semantik va morfemik tarkiblarida quyidagi xususiyatlar borligi ko'zga tashlanadi: a) leksema tarkibida ikki unilning yonma-yon qo'llanish hollari uchraydi: matbaa, mutolaa, saodat, oila, doir, rals kabi; b) ra'no, da'vo, ta'na, e'lon, me'mor, ta'lim, e'tibor, mo'tabar kabi leksemalarda ayn tovushidan oldingi unli kuchli va biroz cho'ziq talaffuz etiladi; d) jur'at, sur'at, bid'at, qal'a, sin'at leksemalarida bo'g'inlar ayirib talaffuz qilinadi; e)

semantik jihatdan: ko'proq diniy, hissiy, axloqiy, ilmiy, ta'limiy va mavhum tushunchalar ifodalanadi: avliyo, aza, azon, vahiy, avrat, axloq, axloqiy, xulq, fikr, tafakkur kabi; ilimga, adabiyot va san'atga oid tushuncha nomlari ham keng tarqalgan: amal (matematikada hisob turi), rukn, vazn (adabiyotshunoslik atamaları), riyoziyot (—matematika), adabiyot, san'at, tibbiyot (fan va soha nomlari) kabi; f)leksemalarning lug'aviy va grammatik shakllari flektiv xarakterda bo'lib, o'zbek tilida morfemalarga ajratilmaydi: ilm, muallim, olim, ulamo; fikr, tafakkur, mutafakkir kabi.

Arab tilidan o'zlashtirilgan lug'aviy birliklar orasida tarixan yasama bo'lgan leksemalar (adabiy, badiiy, g'olbiyat, voqeiy, voqean, oilaviy) ham bor. Bunday leksemalar bilan birga o'zlashtirilgan —-iy, —-viy, —-an affiksleri o'zbek tilida so'z yasovchi affiksalar darajasiga ko'tarilgan, natijada o'zbek tilida leksema yasash imkoniyatlari kengaygan. Hozirgi o'zbek tilida shu affiksalar vositasida yasalgan juda ko'p yangi leksemalar mavjud: texnikaviy, fizikaviy, tuban, turkiy kabi. Bularidan tashqari, arabcha leksik o'zlashmalar o'zbekcha yoki tojikcha leksemalar bilan ma'no munosabatiga kirishib, o'zbek tilining sinonimik qatorlarini boyitgan: o'rinbosar (o'zb.) - muovin (a.), guvoh (f-t.) - shohid (a.), aniq (a.) - ravshan (so'g'd.) kabi.

2. Fors-tojik tillaridan o'zlashtirilgan leksemalar. Bunday leksemalarning o'zbek tiliga o'zlashtirishida quyidagi omillarning alohida roli bor: a) o'zbek va tojik xalqlarining qadimdan bir (yoki qo'shni) territoriyada, bir xil ijtimoiy tuzum, iqtisodiy va madaniy-ma'naviy muhida yashab kelayotganligi; b) o'zbek-tojik va tojik-o'zbek ikki tilliligining (bilingvizmining) keng tarqalganligi; d) tojik va fors tillarida ijod qilish an'alarining uzoq yillar davom etganligi; e) Qo'qon xonligi va Buxoro amirligida tojik tilining alohida mavqega ega bo'lganligi; d) adabiyot, san'at, madaniyat, urf-odatdagi mustaraklik.

Hozirgi o'zbek tilida tojik-fors tillaridan o'zlashtirilgan leksemalar orasida otlar (sartarosh, avra, avra-astar, bazm, barg, baxt, daraxt, daraxtzor, hunar, hunarmand), sifatlar (badbo'y, badjah, baland, baravar, barvasta, bardam, barzangi, barra, baxtiyor, bachkana, ozoda, toza), ravishlar (bajonitil, banogoh, do'stona, tez, bazo'r, astoydil, chunon), bog'lovchilar (chunki, yoki, agar, garchi, ham), undovlar (balli, dod), yuklamalar (xo'sh, xuddi), modal so'zlar (chunonchi, bino barin) uchraydi. Fors-tojik tillaridan o'zlashtirilgan leksemalarda: a) leksema oxirida undosh tovushlarning qatorlashib kelishi ancha keng tarqalgan: g'isht, go'sht, daraxt, karaxt, do'st, past, kakt, farzand kabi. (Umumturkiy leksemalarda bu holat kam uchraydi); b) kuchsiz lablangan —o unlisi leksemaning barcha bo'g'inlarida qo'llanadi: ohang, nobud, bahor, obodon, peshona kabi. Tojik-fors tillaridan o'zbek tiliga bir qator prefiks va suffiksalar ham o'zlashtirilgan: prefiksalar — be-, ba-, no-, ham-, bar-, kam-, xush-, suffiksalar — -kor, -zor, -xo'r, -parvar, -lash, -bop, -boz, -do'z, -namo, -paz, -furush kabi.

Ular dastlab tojik-fors leksemalari tarkibida qo'llangan, keyinchalik o'zbek tilining so'z yasovchi affiksleri qatoridan o'rin olib, yangi leksemalarning yasashida ishtirok etgan, shu yo'l bilan o'zbek tili leksikasini yanada boyitgan. Masalan: badavlat, beayov, bebosh, beboshlik, nosog', noto'g'ri, hamyotoq, hamkurs, hamyurt, barkamol, kamsuv, kamsuvlik, kamsuqum, kamsuqumlik, xushbichim, xushyoqmas, o'rikzor, olmazor, to'gayzor, bug'doyzor, bug'doykor, nafaqxo'r, tekinox'r, adolatparvar, chizmakash, komasapaz, yubkabop, kostumbop, gruppaboz, buyruqboz, maxsido'z, telbanamo, ipakfurush kabi. Bularidan tashqari, tojik tilidan o'zlashgan xona, noma leksemalari o'zbek tilida affiksoid vazifasida qo'llanib, yilnoma, oynoma, ishxona, bosmaxona kabi yasama leksemalarning tarkib topishida ishtirok etgan.

Tojik tilidan o'zlashtirilgan leksemalarga o'zbek tilining so'z yasovchi qo'shimchalarini qo'shib leksema yasash hollari ham

anchagina bor. Tojik tilidan leksema o'zlashtirilishi o'zbek tilining lug'at tizimida yangi sinonimik qatorlarni ham yuzaga keltirgan: girov (o'zb.) – shabnam (toj.), yaproq (o'zb.) – barg (toj.), oltin (umumturkiy) – tilla (toj.), buloq (o'zb.) – chashma (toj.) kabi. Bunday holni antonimlar tizimida ham ko'ramiz: do'zax (f-t.) – jannat (ar.), yirik (o'zb.)-mayda (f-t.) kabi.

3. Ruscha-baynalmilal leksemalar - o'zbek tiliga rus tilidan va u orqali Yevropa tillaridan o'zlashtirilgan leksemalar: gazeta, jurnal, avtobus, trolleybus, teatr, roman, sujet, geometriya, fizika, matematika, traktor, kombayn, raketa, avtomat, armiya va boshqalar.

Rus tilidan leksema o'zlashtirilishiga ko'proq quyidagi omillar sabab bo'lgan: a) Chor Rossiya'sining imperialistik siyosati; b) Sovet imperiyasida rus tilining millatlararo til mavqeiga ega bo'lishi, bu mavqening yildan yilga mustahkamlanib borishi; c) o'zbek-rus ikki tilligining tarkib topishi; d) matbuot, radio, televideniya rus tiliga keng o'rin berilishi; e) maktab-maorif tizimida, oliy o'quv yurtlarida rus tilining maxsus o'qitilishi; f) ilmfan terminologiyasining shakllantirilishida ruscha-baynalmilal atamalarga ko'proq tayanish; g) ma'muriy-idoraviy ish qog'ozlarining asosan rus tilida yozilishi kabi.

Rus tilidan o'zlashtirilgan leksemlarning aksariyati ot va son turkumlariga mansubdir: institut, universitet, drama, zavod, fabrika (otlar), million, milliard, trillion(sonlar), gramm, kilogramm, litr, millimetr, santimetr, kilometr, sekund, tonna kabi. Bu qatlamda kalka usulida o'zlashtirilgan sifatlarni ham bor: psixologicheskij>psixologik, biologicheskij>biologik kabi.

Semantik jihatdan ruscha-baynalmilal leksemalar orasida ishlab chiqarishga (zavod, fabrika, stanok), ilm-fanga (sema, semema, nomema – tilshunoslikda; teorema, aksioma, romba, kvadrat – matematikada; spora, gameta, flora-botanikada; fauna, reptiliya - zoologiyada va b.lar); transportga (mashina, avtomobil,

avtobus, poyezd, trolleybus, tramvay), san'atga (teatr, spektakl, rejissor, opera, drama), radio va televideniye (radio, televizor, lamp, detal, videomagnitofon), harbiy tizimga (artilleriya, avtomat, tank, raketa, vzvod, rota, batalyon) oid leksemalar ko'pchilikni tashkil qiladi.

Fonetik jihatdan qaralganda ruscha-baynalmilal leksemalarda quyidagi belgi va xususiyatlar ko'zga tashlanadi: a) so'z urg'usi erkindir: u leksemlarning turli (birinchi, ikkinchi va oxirgi) bo'g'inlarida bo'lishi mumkin: abajúr, avantúra, proféssor, éstandart, drama kabi; b) urg'uli bo'g'indagi unli o'zbek tili leksemlarining urg'uli bo'g'indagi unilidan cho'ziqroq talaffuz etiladi. Qiyos qiling: oltín (o'zb., umumturkiy) – karantín (r-b.), óvsin (o'zb.) – apelsín (r-b.), orzu (f-t.) – medúza (r-b.) kabi; d) bir bo'g'inli leksemalarda unli tovush ruscha leksemalarda cho'ziqroq, o'zbekcha va tojikcha leksemalarda esa qisqaroq talaffuz qilinadi: biz(o'zb.)-bis>bis (r-b.:—bisga chaqirmoq), tep(o'zb.)fe1 shakli) – temp(r-b.), pul (ft<yun.) – puls (r-b.); e) ruscha o o'zbekcha o' unlisidan kengroq va orqaroqda talaffuz qilinadi: to'n (o'zb.)-ton (r-b.), to'rt (o'zb. < umumturkiy)-tort(r-b.) kabi; f) ruscha o'zlashmalarining birinchi urg'uli bo'g'indagi unli o'zbek tili o'z leksemlarining birinchi bo'g'indagi unilidan ancha cho'ziq va kuchli talaffuz qilinadi: chunki o'zbek tili leksemlarining birinchi bo'g'ini ko'pincha urg'usiz bo'ladi) imlo (o'zb.<ar.)-impuls(r-b.), indin(o'zb.)-indeks(r-b.), etik(o'zb.)-etik (—etikaga oid), ellik(o'zb.)-ellips(r-b.) kabi.

Yuqoridagi kabi tafovutli belgi-xususiyatlar leksema tarkibidagi undoshlarda ham uchraydi. Xususan: a) ruscha o'zlashmalar tarkibida undoshlarning qat'iylik va yumshoqlik belgi-xususiyatlariga asoslangan talaffuz me'yorlari o'zbek tilida ham saqlanadi: ukol va parol (ukol va parol), feodal va medal (feodal va medal), parad va naryad (parad va naryad) kabi;

b) ruscha leksemalaridagi lab-tish — “v” soʻz oxirida jarangsiz — “f” tarzida talaffuz qilinadi, oʻzbek tili leksemalarida esa lab-lab — “v” jarangsizlanmaydi. Qiyos qiling: nav (oʻzb. < f-t) - ustav>ustaf(r.-b.), birov(oʻzb.) aktiv>aktiv (r.-b.) va boshqalar;

v) leksema va boʻgʻin boshida bir nechta undoshning qatorlashib kelishi keng tarqalgan (umumturkiy leksemalarda bu hol uchramaydi): shkaf, tramvay, trolleybus kabi.

Morfologik belgilari: ruscha-baynalmilal leksemalarda prefiks + oʻzak (a+morf, de+duksiya), oʻzak + suffiks (Bronx +it, jurnal + ist), prefiks + oʻzak + suffiks (a+simm+iya) tarkibli leksemalar uchraydi. Ruscha-baynalmilal leksemalar tarkibidagi affiksalar oʻzbek tilida soʻz yasamaydi (mikrooʻgʻit, mikroqilim, ultratovush kabi kalkalar bundan mustasno). Oʻzbekiston mustaqillikka erishgach, sobiq ittifoq tuzumiga xos bir qator ruscha-baynalmilal leksemalar (traykom, partkom, gorkom, kolhoz kabilar) eskirib, oʻzbek tili leksikasining eskirgan lugʻaviy birliklari (istorizmlar) qatoriga oʻtib qoldi, ayni paytda yangi ijtimoiy-siyosiy tuzum taqozosi bilan hamda iqtisodidagi va taʼlimdagi islohotlar tufayli oʻzbek tili leksikasida yangi ruscha-baynalmilal oʻzlashmalar paydo boʻldi: investitsiya, marketing, minimarket, supermarket, test, reyting, litsey, kollej va boshqalar shular jumlasidandir.

Leksema oʻzlashtirish oʻzbek tili lugʻat tarkibining oʻzlashgan qatlamini shakllantiruvchi asosiy manbadir. Bunday oʻzlashtirish quyidagi yoʻllar bilan amalga oshiriladi:

1. Jonli soʻzlashuv orqali. Bunda boshqa til leksemalari oʻzbek tiliga mahalliy aholining ogʻzaki nutqi orqali oʻtadi. Masalan, ruscha rami(ramby), klubnika, podnos leksemalari oʻzbek tilining jonli soʻzlashuvida rom, qulubnay va patnis deb talaffuz qilingan, keyinchalik oʻzbek adabiy tiliga ham shu shaklda oʻzlashgan.

2. Bosma manbalar orqali. Bunda boshqa tillardagi matnlarning oʻzbek tiliga oʻgʻirilgan nusxalarini matbuotda chop etish yoki oʻzbek tilida yozilgan maqolalarda, ilmiy va badiiy asarlarda

boshqa til leksemalarini (ayniqsa, termin va atamalarini) ishlatish orqali boʻladigan oʻzlashtirish nazarda tutiladi. Matematikadagi katet, gipotenuza, adabiyotshunoslikdagi kulminatsiya, sujet kabi terminlar, ocherk, roman, povest kabi leksemalar shu yoʻl bilan oʻzlashtirilgan.

Leksema oʻzlashtirish usullari ham ikki xil boʻladi:

1. Oʻzicha olish. Bunda boshqa tildan oʻzlashtirilayotgan leksema hech qanday oʻzgarishsiz yoki ayrim (juzʼiy) fonetik oʻzgarishlar bilan olinadi. Mas., gʻoʻza(f-t.), gul(f-t.), poya(f-t.), kaplar(<f-t:tkab utar); balo(ar.), bilʼaks(ar.), davlat(ar.), muallim(<ar.muaʼlhimun); direktor (r.-b.), rektor(r.-b.), institut(r.-b.), metro(r.-b.), choʻtka(<rus.schetka), choʻtka(<rus.metka) kabi.

2. Kalkalab olish. Bunda boshqa tildagi (mas., rus tilidagi) leksemaning morfemik tarkibidan qisima-qism nusxa olish orqali oʻzbekcha leksema yasaladi va shu leksema bilan boshqa til (mas., rus tili) leksemasining maʼnosi ifodalanadi.

Kalkalashning bu turi toʻliq kalka sanaladi, chunki unda boshqa til leksemasining ifoda materiali oʻzbek tili materiali bilan toʻliq almashtirilgandir. Baʼzan boshqa til leksemasining bir qismi oʻzgarishsiz olinadi, qolgan qismi esa oʻzbek tili materiali bilan almashtiriladi. Qiyos qiling: mikrooʻgʻit<rus. mikroudobrenie, ultratovush <rus.ultrazvuk,rekokdli<rus. rekordnyy,meshchanlik<rus. meqanstro kabi. Kalkalashning bu turi yarim kalka hisoblanadi.

Toʻliq va yarim kalkalar leksema oʻzlashtirilishining grammatik usuli deb ham qaraladi, chunki bunday oʻzlashtirish boshqa til leksemalarining maʼnoli qismlaridan nusxa koʻchirilishiga asoslanadi. Ammo tilda baʼzan yangi leksema yasalmay, azaldan mavjud boʻlgan birotta leksemaga boshqa til leksemasining birotta maʼnosini —yuklash,— singdirish orqali ham maʼno oʻzlashtirilishi taʼminlanadi. Oʻzlashtirishning bu turi semantik kalka sanaladi. Masalan, **til** leksemasi “soʻzlashuv quroli”

nomi sifatida ruscha **yazyk** leksemasiga ekvivalentdir. Ayni shu holat rus tilidagi **yazyk** leksemasining —asir ma'nosini o'zbektilidagi **til** leksemasi bilan ifodalashga turtki bo'ladi.

O'zbek tilidagi **o'zak** leksemasida —so'zning "o'zagi" ma'nosining paydo bo'lganligi ham ruscha **koren** leksemasining —koren slovo ma'nosiga asoslangandir.

Leksema o'zlashtirishni boshqa til leksemasini noo'rin qo'llashdan farqlash kerak. Leksema yoki ma'no o'zlashtirilishi muayyan til leksikasini boyituvchi qonuniy hodisadir, chunki bir til boshqa tildan o'zi uchun zarur bo'lgan leksik-semantik birliklarni o'zlashtiradi. Boshqa til leksemalarini noo'rin ishlatish hodisasi esa g'ayri qonuniydir, chunki o'zbek tilining o'zida biror leksema mavjud bo'lgani holda, uning o'rnida boshqa til leksemasini ehtiyojsiz, maqsadsiz qo'llash tilni boyitmaydi, aksincha, ayrim shaxslarning o'z nutqiga e'tiborsiz qarashinigina aks ettiradi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. O'zbek tili leksikasining tarixiy taraqqiyoti jarayonida so'z va leksemalarning qanday atamalari yuzaga kelgan?
2. O'z qatlam qanday so'zlardan tarkib topgan?
3. Rus tilidan so'z o'zlashtirishning ijtimoiy-tarixiy sabablarini ayting.
4. umunturkiy leksemalarning fonetik, semantic va grammatik belgi-xususiyatlari haqida ma'lumot bering?
5. Qanday so'zlar umunturkiy leksemalar hisoblanadi?
6. Ruscha-baynalmilal so'zlarning so'z turkumlariga munosabatini tushuntiring?
7. Fors-tojik tillaridan o'zlashtirilgan so'z yasovchi arefiks va suffiksning o'zbek tilidagi so'z yasashida tutgan o'zini haqida gapiring?

8. Arab tilidan o'zbek tiliga leksemalardan tashqari yana qanday so'zlar o'zlashtirilgan?

9. Leksemani o'zlashtirishning necha xil usuli mavjud?

10. Leksemalarni kalkalab o'zlashtirish usulini tushuntiring?

O'ZBEK TILI LEKSIKASIDA ESKIRISH VA YANGILANISH JARAYONLARI

Tayanch iboralar: etimologiya, semasiologiya, arxaizm, istorizm, uzual, jarayon, til, jamiyat, neologizm, leksika.

Til tizim sifatida uzluksiz harakatda, rivojlanishda bo'lib turadi, bu uning ijtimoiy mohiyatidan kelib chiqadi: til va jamiyat, til va ong, til va tafakkur o'rtasidagi ikki tomonlama aloqadorlik ularning bir-biriga ta'sirini belgilaydi — jamiyatda bo'lib turadigan ijtimoiy-siyosiy jarayonlar, ilmiy- texnikaviy taraqqiyot, iqtisodiy va ma'rifiy sohalaridagi islohotlar tilning lug'at boyligida yangi-yangi so'z va atamalarning yuzaga kelishini, ayni paytda ma'lum so'z- leksemlarning eskirib, tarixiy kategoriyaga aylanishini taqozo qiladi. Bu jarayon tilning lug'at boyligida istorizm, arxaizm va neologizm kabi leksik birliklarni yuzaga keltiradi.

Qo'llanishi chegaralangan leksemlar ikki guruhga bo'linadi: a) qo'llanish davri chegaralangan leksemlar; b) qo'llanish doirasi chegaralangan leksemlar.

Qo'llanish davri chegaralangan leksemlar. Davr taraqqiyoti, ijtimoiy hayotdagi o'zgarish tilning leksikasida ancha sezilarli. Bunda to'rt holat kuzatiladi. Birinchidan, ayrim leksemlar eskirib, iste'moldan chiqib ketga, ikkinchidan, allaqachon iste'moldan chiqib ketgan leksemlar qayta "jonlanadi", uchinchidan, yangi-yangi leksemlar paydo bo'ladi, to'rtinchidan, nofaol so'z faollashadi, iste'mol doirasi kengayadi, ma'nosida o'zgarish yuz beradi. Hozirgi adabiy tildagi eskirgan leksemlar eski leksemlar, yangi leksemlarning jami yangi leksemlar, na eskirgan, na yangilik bosyog'iga ega bo'lgan so'z zamonaviy leksemlar deb yuritiladi. Demak, o'zbek tili leksikasini tarixiylik nuqtayi nazaridan uchta asosiy qatlarga bo'lib o'riganish mumkin: 1) zamonaviy leksika; 2) eskirgan leksika; 3) yangi leksika.

Zamonaviy leksemlar. Hozirgi o'zbek adabiy tili leksikasining asosini zamonaviy leksika tashkil etadi. Bu leksika umum iste'mol leksemlar, qo'llanilishi chegaralannagan leksemlar, fakt leksemlar kabi atamalar bilan ham yuritiladi.

Eskirgan leksemlar. Eski qatlarga oid leksemlar o'ziga xos xususiyatiga ko'ra ikkiga bo'linadi: 1) tarixiy leksemlar; 2) arxaik leksemlar. Tarixiy leksemlar hozirgi o'zbek adabiy tilida qo'llanuvchi o'tmishga oid, iste'moldan chiqib ketgan narsa-hodisani bildiradi: 1) ijtimoiy-siyosiy nom: podsho, xon, qul, quloq, batrak, qarol, chorikor; 2) mansab, amal, unvon nomi: qozi, amir, bek, amir, arbob, udaychi, g'unchachi, shotir, zakotchi; 3) buyum nomi: qalqon, dubulg'a, sovut, charx, duk, halaj, kajava, foytun, ditiyon, kashkul; 4) o'lchov, pul birligi nomi: botmon, dirham, miri, paqir, qadoq, tanob, arshin; 5) kiyim-kechak nomi: kuloh, choriq, parani, chachvon, qalami, hirqaq; 6) hujjat nomi: vasiqa, sanad, taraka, vaqfnoma; 7) maorif atamasi: mudarris, xalifa, hafiyyak.

Tarixiy leksemlar bildiradigan narsa-hodisa iste'moldan chiqib, o'tmish voqeligiga aylanganligi sababli, uning ko'pchiligi hozirgi davr kishisi uchun notanish bo'lishi mumkin. Ayrim ko'p ma'noli leksemlarning ba'zi ma'nosi tarixiylashib, boshqasi saqlanib qoladi. Masalan, millat so'zining "Millatningni ayt: - Ibrohim Xalilulloh millati" gapida voqelangan "biror dinga mansublik" tarixiy ma'nosi eskirgan.

Arxaik leksemlar - o'z o'rnini boshqasiga bo'shatib bergan leksemlardir. Ijtimoiy taraqqiyot natijasida ayrim narsa-hodisa boshqa leksema bilan atalib, avvalgisini iste'moldan chiqib ketadi: ulus (xalq), afandi (o'qituvchi) lang (cho'loq), tilmoch (tarjimon).

Bundan tashqari, arxaik qo'shimcha (-g'a (-ga), -gan (-gan), -g'i (-gi), -ur (-ar) -g'ay (-gay, -sin)), arxaik ibora (jism ini dol aylamoq - qaddini bukmoq, fотиha olmoq - javob so'ramoq, yoqasini chok etmoq - faryod solmoq) ham mavjud.

"Bek akang ko'nmay qoldi-ku? dedi kesakpolvon labiga sigaret qistirib. Humkalla cho'ntagidan chaqonlik bilan yoqich olib unga olov tucti..." (T.M.) Bu gapda yoqich so'zi ruscha zaiigalka so'zining kalkasi tarzida qo'llangan, uni asar muallifi (Tohir Malik) o'zi yasagan va o'zi individual nutq neologizmi sifatida birinchi bo'lib ishlatgan. Demak, bu so'z hozircha umumtil neologizmi darajasiga ko'tarilmagan, chunki u nutq ixtiyorida til ixtiyoriga o'tmagan. Ba'zan ancha ilgari yaratilgan individual nutq neologizmlari ham umumnutq neologizmiga aylanmay qolib ketadi. Buni atog'li yozuvchi Abdulhamid Cho'lpon tomonidan o'z vaqtida yasalgan ozitqi so'zi misolida yaqqol ko'rsa bo'ladi: "...Har bir ona suti og'zidan ketmagan tentak gimnazistni bir "ozitqi" deb bilardi" [2]. Abdulhamid Cho'lpon bu gapdagi ozitqi so'zini achitqi, qichitqi tipidagi yasalmalai modeliga (qolipiga) suyanib yasagan va uni "yo'ldan ozdiruvchi" (ruscha "soblaznitel") ma'nosida qo'llagan. Bu nutqiy parchada ozitqi so'zining yangi lisoniy-badiiy topilidq sifatida alohida estetik qimmat kasb etganligi shubhasiz, ammo u shu matndan tashqariga, umumtil doirasiga chiqqan emas, demak, umumtil neologizmi holatiga o'tmagan. Bunday holat Oybekning "Nur qidirib" povestidan keltirilgan quyidagi gapda ham kuzatiladi: "... chorrahada, balandlikda qizil sallali, qisqa ishtonli qopqora regulirovshchik-yo'lbon qo'llarini ohangdor o'ynatib, ko'cha harakatini boshqaradi".

Umumtil neologizmi til hodisasi, individual neologizm esa uslubiy hodisa sanaladi. Leksikologiyada, asosan, umumtil neologizmi o'rganiladi. Umumtil neologizmi ham nisbiy hodisadir: til taraqqiyotining ma'lum bir bosqichida neologizm bo'lgan so'z keyinroq neologizmlik "bo'yog'i"ni yo'qotib, zamonaviy leksik qatlam birligiga aylanishi mumkin. Masalan, telefon, televizor, trolleybus, radio so'zlari dastlabki paytlarda neologizm bo'lgan, hozir esa ularning birortasida yangilik bo'yog'i saqlanmagan, demak, bu so'zlar allaqachon neologizmlik holatidan chiqib,

qo'llanishi odat tusiga kirgan leksemalarga aylangan. Bunday holat ba'zan qisqa davr ichida ham yuz berishi mumkin: keyingi 5-10 yil ichida o'zbek tili leksikasida paydo bo'lgan test, itsey, ball, grant, kontrakt kabi yangi so'zlarda, shuningdek, hokim, tadbirkor, ishbiarmon so'zlarining yangi ma'nolarida "yangilik bo'yog'ini yo'qotish", "odat tusidagi so'zga yoki ma'noga aylanish" sur'ati shu daraja tezlashganki, natijada ularni ko'pchilik qiyinmay anglaydigan va qo'llaydigan bo'lib qolgan. Demak, bu so'zlar neologizmlik holatidan zamonaviy qatlam birligi holatiga o'tib bo'lgan yoki o'tish jarayonini boshidan kechirmoqda.

So'zning neologizmlik belgisi leksemaga yaxlit holda yoki uning bir qismiga (mas, ma'nolaridan biriga) aloqador bo'ladi, shunga ko'ra leksik neologizm quyidagi ikki turga bo'linadi:

Neologizm-leksema. Bunda leksema yaxlitligicha neologizm bo'ladi: devident, internet, faks, interfaks kabi. Neologizm-semema. Bunda leksemaning o'zi emas, uning ma'nolaridan biri neologizm sanaladi. Bunga ko'k so'zining hozirgi tilda paydo bo'lgan "dollar" ma'nosini misol qilib ko'rsatish mumkin. Neologizmining yuzaga kelishi quyidagi omillarga tayanadi:

1. Jamiyatda yangi voqelik paydo bo'ladi, bu voqelikni nomlash zarurati esa tilda yangi so'z yoki atamaning yuzaga kelishini taqozo qiladi. Bunda: a) voqelikning nomi boshqa tildan o'zlashtiriladi: komputer, monitoring, slayd kabi; b) voqelikning nomi o'zbek tilining o'zida yasaladi: MDH (mustaqil davlatlar hamdo'stligi) kabi.

2. Jamiyatda yoki tabiatda mavjud bo'lgan voqelikning nomiga shonim tarzida yangi so'z yasaladi: eskirtma (arxaizm atamasining yangi yasalgan sinonimi), yangirtma (neologizm atamasining yangi yasalgan sinonimi) kabi.

Neologizm hodisasi frazemalar va grammatik birliklar doirasida ham uchraydi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. O'qimish voqeligi bo'lgan narsa-hodisalarning nomlari nima deb ataladi?
2. Etimologiyaga oid misollar keltiring
3. Qaysi ma'no leksemaning tilidagi ma'nosiga xos bo'lmagan, ayrim shaxsning (muallifning) nutqiy vaziyatdan kelib chiqib, shu leksema mazmuniga yangicha "ko'rinish" berishi natijasida yuzaga keltiradi?
4. Okkazional ma'no turini tushuntiring.
5. Uzual ma'no turini tushuntiring.
6. Leksikologiyaning qaysi jarayonida tilning lug'at boyligidagi ko'chma ma'noli turg'un konstruksiyalar - frazemalar hususida bahs yuritiladi?
7. Semasiologiya bo'limi haqida ma'lumot bering.

III BOB. IST'EMOL DOIRASI CHEGARALANGAN LEKSIKA

LEKSEMALARNING ISHLATILISH DOIRASI

Tayanch iboralar: dialektal, regressiv, progressiv, terminologik, jargon, argon, lug'aviy birlik.

Leksemalar ishlatilish doirasi jihatdan avvalo ikki guruhga bo'linadi: ishlatilish doirasi chegaralanmagan qatlam va ishlatilish doirasi chegaralangan qatlam.

Ishlatilish doirasi chegaralanmagan leksemalar o'zbek tilida so'zlashuvchilarning barchasi uchun umumiy bo'lgan, hamma tushunarli va hammaning nutqida bir xil darajada qo'llanadigan so'zlardir: qo'l, qosh, ko'z, daraxt, meva (otlar); oq, qora, katta, kichik, yaxshi, yomon (sifatlar); tez, oz, ko'p, atayin, jo'rtaga (sifat ravishlar); yurmoq, o'qimoq, yozmoq (fe'llar) va hoshqalar. Bunday leksemalar umumxalq lug'aviy birliklari deb ham yuritiladi.

O'zbek tili lugat tarkibining asosiy qismini o'zbek xalqining barcha a'zolari uchun umumiy bo'lgan va qo'llanilishida muayyan hudud yoki ma'lum faoliyat sohalari bilan chegaralanmagan leksika tashkil qiladi. Qo'llanish doirasiga ko'ra chegaralanmagan leksemlarga kundalik hayotda tirikchilik munosabatlari uchun eng zarur bo'lgan narsa va hodisa, jarayonlarni anglatadigan so'zlar kiradi.

Chegaralanmagan leksik qatlam asosan turg'un bo'lib, o'zbek tilining barcha usullarida qo'llana oladi. Chegaralanmagan leksemlarga oid so'zlar barcha so'z turkumlarida bor. Otalar —: daryo, suv, yer, osmon, tosh, tog', bog', daraxt, uy, devor, ko'cha, vodi, ahro, qum kabi; sifatlar — oq, qizil, sariq, qora, katta, kichik, keng, tor, uzun, qisqa, chiroyli, aqlli, dono, barmo kabi: sonlar — bir, ikki,

uch, to'rt, besh, olti, yetti, sakkiz, to'qqiz, o'n, yigirma, o'ttiz, qirq, oltmish, yetmish, saksan, to'qson, yuz, ming, million kabi; olmoshlar — u, bu, shu, ana, mana, siz, biz kabi; fe'llar — bor, kel, ket, yur, tur, o'tir, uxla, yot, ay't, o't kabi; ravishlar — tez, sekin, oz, kam, ko'p kabi; bog'lovchilar — va, ham, ammo, lekin, biroq, goh, yoki, yoiniki kabi; yuklamalar — u, ku, da, yu kabi; undovlar — oh, voh, voy, dod, uh, ura kabi.

Chegaralanmagan leksikaning ko'pgina qismi adabiy leksika tarkibiga kiradi. Ba'zi so'zlarning adabiy (kitobiy) varianti va umum qo'llanishdagi neytral variantlari ham uchraydi, istirohat — dam olish, so'zlam — gapirmoq, quyida — pastda, shikoyat qilmoq — nolimoq, tashrif buyurm — kelmoq, ziyorat qilmoq — borib ko'rm — borib ko'rm kabi.

Qo'llanilishi chegaralanmagan leksikaning asosiy qismi, masalan: quyosh, oy, yer, ko'l, oq, qora, sariq kabilar esa eng qadimiy so'zlar. Umumiste'moldagi so'zlarning ko'pchiligi asl turkiy so'zlar bo'lsa-da, ular ichida boshqa tildan kirib o'zlashgan so'zlar ham salmoqli o'rinni egallaydi. Masalan, O'rta Osiyoda arablar hukmronligi (VIII—IX) davrida o'zaro ijtimoiy-siyosiy, adabiy-madaniy aloqalar o'zbek tili leksikasida ham belgisi qoldirgan.

Hozirgi tilmizdagi arab so'zlarining bir qismi ilmiy termin sifatida chegaralangani leksika tarkibida qo'llansa, ikkinchi qismi esa chegaralanmagan leksik qatlamlarga kiradi va bunday arab o'zagiga mansub so'zlarni barcha kishilar qo'llaydi. Masalan, maktab, kitob, vaqt, umr, majlis, xabar, xabardor, savol, javob, navbat, assalomun alaykum, xayr, rahmat, marhamat, rohat kabi so'zlarni kasbi, yoshi va qaysi dialektga mansubligidan qat'i nazar, barcha qo'llayveradi.

Tojik tilidan o'zbek tiliga kirgan so'zlar ham har ikki xalqning asrlar mobaynida o'zaro yaqin aloqada yashashlari, bir-birlari bilan uzoz davrlar o'zaro ijtimoiy-siyosiy, adabiy, madaniy va til

munosabatlari natijasida o'zlashgan bo'lib, ular asosai, o'zbek tilining chegaralanmagan leksik qatlamida keng qo'llaniladi. Masalan, daryo, daraxt, dazmol, non, gul, shahar, do'st, chirog', g'isht kabi tojik so'zlari shular jumlasiga kiradi. Natijada tarixiy taraqqiyot davomida hatto ba'zi fors-tojik (dazmol, non, shahar, daraxt, gul, pastda) so'zlari qadimiy turkiy so'zlarni (utyuk, ekmak, gal'a, og'och, chechak, tubanda) umumqo'llanishdan yoki neytral leksika sostavidan siqib chiqargan va ularning ba'zilari hozirgi o'zbek tilida faqat stilistik chegaralangan leksika qatoridan o'rin olgan.

Rus tilidan va asosan rus tili orqali G'arbiy Yevropa tillaridan o'zlashgan so'zlarning katta qismi o'zbek tilida qo'llanish jihatidan chegaralanmagan leksik qatlamlarga kiradi. Ishlab chiqarish usulining rivojlanishi, yangi ishlab chiqarish qurollarining yaratilishi xalq xo'jaligi va madaniy hayotda yangi predmet, jarayon, tushuncha paydo bo'lishi bilan bog'lanadi.

Chegaralanmagan leksika tarkibidagi so'zlarning bosh ma'nosi ko'pincha aniq bo'ladi, agar boshqa tildan o'zlashgan so'zning ma'nosi noaniqroq bo'lsa, mazkur xalq o'z hayot tajribalari va tushunchalaridan kelib chiqib, u so'zlarga ma'no aniqligi kiritadi. Bunday hollarda: a) ma'noni oydiniqlashtirish uchun boshqa tildan kirgan so'z bilan o'z so'zimiz birga qo'llanadi. Masalan, chang to'zon, harsang tosh, bulka non, bosh-oyoq sarup, o'rta miyona, og'ir vazmin, osmoni falak, norasida go'dak kabi. Bunday birga qo'llanish natijasida sinonimik so'zlardan birining ma'nosi o'zgarib, biri ikkinchisining aniqlovchisiga aylanadi yoki biri ikkinchisining ma'nosini kuchaytiradi. Masalan, sarup so'zi bosh-oyoq so'zi bilan qo'llanganda, bosh oyoq kiyim ma'nosini anglatadi, harsang so'zining o'zi tojik tilida katta tosh ma'nosini bildirsa, o'zbek tilida "tosh" ma'nosini anglatish uchun yana tosh so'zi qo'shib qo'llaniladi: ota-onasi — yirtqichlarcha bo'g'izlangan norasida go'daklarning ko'zlarida yosh. Ularning shu ahvolda

tushishiga boshmachilar sababchi (M. Xudoyqulov). Sizning niyozingiz bosh-oyoq sarupo bo'ladigan bo'lsa, Raifon niyozi betiga ro'mol yopib olsa bo'lar ekan,— dedi Qudrat xaholab kulib (M. Ismoilov). Kecha sahar paytida osmoni falakda turna o'tdi (Said Ahmad). Tog'ning xarsang toshlari portlatilar edi (Sh. Rashidov).

b) o'rin va shaxs otini anglatuvchi negizga yana joy va shaxs oti yasovchi affiksalar qo'shildi. Masalan, maktab — maktabxona, bog'cha — bog'chaxona, pochta — pochtaxona, ombor — omborxona, do'kon — do'konxona, og'il — og'ilxona, attor — attorch, go'rkov — go'rkovchi kabi. Bunday holat asosan oddiy so'zlashuv leksikasiga xosdir: Shu onda Mohlar oyim maktabxonadagi bolalar ichidan Anvarni chaqirtirib oldi (A. Qodiriy). Hovli-joy uch taqsim bo'ldi... Yo'ldoshga o'zi o'tirgan xona bilan ayvonning yarmi-yu, omborxona — o'choq boshi tegdi (S. Anorboev).

Chegaralanmagan leksika tarkibidagi sinonimik so'zlar o'zaro juda nozik farqlarga ega bo'ladi. Masalan, ayb, gunoh, jinoyat sinonimlari rasm-odat normalariga, qonun-qoidaga qarama-qarshi xatti-harakat ma'nosini ifodalaydi. "Gunoh" ma'noni ayb so'ziga iisbatan kuchli otenkada ifodalaydi. "Jinoyat" qonun-qoidaga xilof xatti-harakat ma'nosida qo'llaniladi. Sinonimik qatoridagi bosh so'z odatda chegaralanmagan leksikaga oid bo'ladi, undan tashqari, sinonimik qatordan boshqa emotSIONAL bo'yoqqa ega bo'lgan so'zlar ham chegaralanmagan leksikaga taalluqli bo'lishi mumkin. Masalan, bosh sinonimik qatorida kalla va yuz sinonimik qatorida bet, aft, bashara, jamol, diydor so'zlari ham chegaralanmagan leksik qatamga tegishli. Bunda kalla, bashara, aft, bet so'zlari salbiy otenkaga ega bo'lsa, jamol, diydor so'zlari jiboiy otenkaga egadir. Ingichka uzun oyoqlarini chaqqon bosib, chiroyli b oshini ozod ko'tarib kelayotgan qashqa saman birdan paxsa devor tomonga burildi (M. Ismoilov). "Bir og'iz gap bor",— dedi Soli sovuv kallasi bo'yin tomiri uzilib ketgudek egib (M. Ismoilov). U bir

ko'ngli borib, muttaham qozining tunshug'iga tushirgisi yo iflos basharasiga tupurgisi keldi (M. Ismoilov). Sherbekning ko'ziga Xo'jabekovning aftidan nabs tomayotgandek jirkanch bo'lib ko'rinish ketdi (S. Anorboev). U betlari yumdalangan, oppoq sochlari yulingan bu telba xotinni o'zining qirq yillik umr yo'ldoshiga o'xshata olmadi (M. Ismoilov). Uning hamisha naqsh olmadek qizarib turadigan yunalov yuzlari ogarib ketgan edi (Sh. Rashidov). Ba'zan o'zakdosh so'zlarning hammasi ham bir xil o'zakdagi so'zlar bilan sinonim bo'lib kelmaydi. Masalan, o'rin so'zi joy so'zi bilan, o'rinlashmoq so'zi joylashmoq so'zi bilan sinonim bo'lgani holda o'rinlatmoq so'zi esa joy so'zi bilan hech aloqasi bo'lmagan bajarmoq, boplamov so'zlariga sinonim bo'lib keladi. Chegaralanmagan leksika, garchi qo'llanish jihatdan birmuncha turg'un bo'lib, o'zbek tili leksikasining asosini tashkil etsa ham, jamiyat taraqqiyoti bilan birga sekin-asta o'zgarib, rivojlanib boradi.

Chegaralanmagan leksika asosan quyidagi manbalar hisobiga boyiydi, rivojlanadi.

1. Mavjud so'zlardagi ma'no rivoji hieobiga. So'z odatda ma'lum predmet, hodisa, jarayonning ifodasi sifatida paydo bo'lganda bir ma'no bo'ladi, ya'ni birgina narsani ataydi. Keyinchalik u boshqa narsa, hodisa, belgi yoki harakatlarga ham ko'chiriladi. Shuning uchun ham chegaralanmagan leksika tarkibidagi so'zlarning ko'pchiligi polisemantik so'zlardir. Masalan, tog', tosh, til, tish, yer, suv, oq, qora, o'qimov, tortnov kabi so'zlar bosh ma'nolaridan tashqari yana bir qancha ma'nolarga ega bo'lgan. Tosh so'zi tog' (jins), narsalarning vaznini o'lchashda ishlatiladigan qadoq, kasallik tufayli ayrim organlarda yig'iladigan qattiq modda, berahm, shafqatsiz ma'nolarida qo'llaniladi: Suv ketar, tosh qolar, o'sma ketar qosh qolar (Maqol). Shu shanbadan qoldirmay to'yini boshlaylik: semiz qo'y yotsirab yana ikki kun ovqat yemasa, toshini yo'qotadi, ozib qoladi. Nomin ulug'u ko'pga bosh edim, Ba'zan

xushf'el, ba'zan tosh edim ("Mushtum"). O, musibat shunchalar toshing og'ir bo'lmasa. (M. Ismoilij). Bundan tashqari, ular quyidagi iboralar tarkibida ko'chma ma'noda ham keng qo'llaniladi: boshida tosh chaqmoq, boshidan tegirmon toshi yurgizmoq, boshing toshdan bo'lsin, boshi toshga tegdi, tosh otmog, og'zingga tosh (yomon nafas qilgan kishiga nisbatan), toshingni ter (boraver), tosh qotmoq, tosh — metin bo'lib qotmoq, tosh qotib uxlamog, tosh boylamoq kabi.

2. Boshqa tildan o'zlashgan so'zlar ham umumxalqqa tushunari va umumiste'molda bo'lsa, chegaralanmagan leksikaga kiradi. O'zbek tilidagi keng xalq ommasiga tushunari bo'lgan ko'pgina tojik va arab o'zagiga aloqador so'zlar shular jumlasiga kiradi: devor, darvoza, ohak, mix, reja, dasturxon, dazmol, chiroq, gugurt, poyondo, sandiq, taxta, shisha, sher, jonvor, fil, maymun bulbul, kaptar, bedana, chinor, glios, anjir, paxta, piyoz, sabzi, sholi, shona, shox, bodom, gul, lola, binafsha, bahor, hafta, dutor, toyi, doka, yakshanba, dushanba, seshanba, chorshanba, pul, savdo, feruza, gavhar, vatan, davlat, hukumat, amal, vakil, rais, idora, siyosat, xalq, hayit, arafa, kasb, kosib, shoir, maqol, ilm, maktab, kitob, xabar, savol, javob, avlod, ajdod kabi. Rus tilidan kirgan: partiya, elektr, sement, samolyot, tramvay, konfet, pechene, kostyum, palto, tarelka, shkat, shifoner, kolxoz, parovoz, teplovoz, samovar, stol, stul kabi ko'plab so'zlar chegaralanmagan leksikaning ajralmas qismidir.

3. Fan, texnika, madaniyatga va boshqa sohaga oid atamaları ko'pchilik iste'molga o'lgach, chegaralangan leksik qatlamlardan chegaralanmagan leksik qatlamlarga aylanadi: radio, televizor, aeroport, kosmodrom, kosmonavt, komandir, ofitser, gvardiyachi, futbol, shofer, agronom va b.

4. Ba'zi dialektal so'zlar (ko'proq badiiy asarlar orqali) adabiy tilga o'zlashganidek, chegaralanmagan leksika tarkibiga ham o'tadi. Masalan, yelvagay (ust kiyimning yengini kiymay yelkaga tashlash),

mo'may (serob, ko'p), archimoq, aymog'i, tezkor, ziyod kabi. Shevalardan adabiy tilga o'zlashgan so'zlarning ba'zilari boshqa turkiy tillarda ham qo'llaniladi. Adabiy tilga o'zlashgan ta'til so'zi shevalarda "nonushta" ma'nosida, adabiy tilda "kanikul" ma'nosida qo'llaniladi. Demak, bu so'zda umuman ishdan, o'qishdan to'xtash, dam olish kabi ma'no bor ekan. Lekin chegaralanmagan leksikada ta'til emas, ko'proq kanikul ishlatiladi.

Tildagi bir qancha so'zlar ko'p ma'nolari bilan umum iste'molda bo'ladi. Masalan, sir so'zining "secret" ma'nosidagi o'zagidan yasalgan sirli, sirdosh, sirlashmoq so'zlari, "bo'yoq" ma'nosidagi o'zagidan yasalgan sirchi, sirlamoq so'zlari chegaralanmagan leksik qatlamlarga mansub. Shuningdek joy so'zi "o'rin", jamoa, "yer" so'zi "ahol" va "qishloq" ma'nolarida chegaralanmagan leksik qatlamlarga mansub bo'ladi. Ba'zi so'zlar chegaralanmagan leksika tarkibida bir ma'noda, mahalliy shevada boshqa ma'noda qo'llaniladi. Masalan, "tuymoq" chegaralanmagan leksikada "yanchmoq" shevalarda esa "sezmoq" - ra "tugmoq" ma'nolarida ishlatiladi.

Shunday qilib, chegaralanmagan leksika o'zbek xalqining barcha vakillari tushunadigan va qo'llaydigan, umumiste'moldagi eng zarur so'zlar bo'lib, o'z ichiga oddiy so'zlashuv leksikasini, terminologik leksikaning bir qismini, adabiy til leksikasining asosiy qismini qamrab oladi. Chegaralanmagan leksika asosan so'z yasash, mavjud so'zlardagi ma'no o'zgarishi, boshqa tillardan (asosan rus tili), qisman tayanch dialektlardan, terminologik leksikadan so'z qabul qilish hisobiga, jamiyat taraqqiyoti bilan sekin-asta o'sib, rivojlanib, sayqallanib boradi. Shu tariqa chegaralanmagan leksika adabiy til leksikasi rivojiga ta'sir etadi.

Ishlatilish doirasi chegaralangan leksemalar dialektga, kasb - hunar leksemasiga va jargon - argolariga xos so'zlardir. Jonli so'zlashuvda ishlatiladigan vulgarizmlar ham qo'llanilishi chegaralangan lug'aviy birliklar sanaladi.

Dialektal leksika ma'lum hududda yashaydigan hamma kishilar qo'llaydigan, o'sha hudud aholisi nutqiga xos bo'lgan so'zlardir. Bundan tashqari dialektal leksika faqat og'zaki nutqqa xosdir. Bu jihatdan u oddiy so'zlashuv leksikasiga o'xshab ketadi. Lekin oddiy so'zlashuv leksikasining qo'llanilishi doirasi hududiy jihatdan chegaralangan bo'lmaydi.

Dialektal so'zlar adabiy til leksikasi hisoblanmaydi. "Dialektizm – umumtilga emas, balki shu umumtilning mahalliy ko'rinishlari bo'lgan dialektlarga xos hodisa; Shunga ko'ra bular odatda biror dialektning vakillari nutqida ishlatilib, ko'pincha boshqa dialektlarning vakillariga, shuningdek, adabiy tilga ham xos bo'ladi.

Dialektizm asosan uch turli:

-Lug'aviy dialektizm – lug'aviy birliklardagi turi.

-Grammatik dialektizm – grammatik hodisalaridagi turi (masalan, ba'zi dialektlarda o'rin ma'nosi uchun – ga, aksincha, jo'nalish ma'nosi uchun –da ishlatilishi kabi).

-Fonetik dialektizm – tovush talaffuzi va tovush o'zgarishiga bog'liq turi (masalan, ovoz tovushlarining ba'zi dialektlarda cho'ziqroq va yumshoqroq talaffuz qilinishi, ayrim dialektlarda bir tovush o'rniga boshqa tovushning kelishi va boshqalar).

Hozirgi o'zbek tilining ham qishloq, tuman va viloyatlaridagi shevalari farqlanadi. Masalan, sut beradigan qoramolni turli shevalarda sigir – siyir – sig'ir – mol – inak; tomga oyoq qo'yib chiqadigan asbobni narvon – shoti – zangi (zanggi) deb ataydilar. Shuningdek, kepchik – zog'ara – yelpishtovoq, keli – o'g'ir – so'ki; galampir – garmdori – buruch; nonpar – nonpar – chekich – chakich – tikach – bejak kabi turli shakllarda ishlatiladigan predmet nomlari bo'yicha juda ko'p misollar keltirish mumkin. Bu hol o'zbek tilining nihoyatda boy so'zlar xazinasiga ega ekanligining yaqqol dalilidir.

O'zbek tili shevalarida barcha so'z turkumlariga oid so'zlar mavjud. Bulardan ot, sifat, fe'llar ko'proq, olish, ravish va yordamchi so'zlar kamroq, taqildiy so'zlar esa juda siyrak uchraydi. Otlarning quyidagi tematik guruhlari keng qo'llanadi:

1. Har xil idish-tovoq nomlari tuvos — qopsoq (Namangan, Turkiston), barakgirak — chovli (Samarqand), batqaldoq — sopol idish (Sayram), gavo'sha — xurma (Buxoro), girdon — katta patnis (Qashqadaryo), dangg'im — tos (Gurlan), do'g'ov — sopol idish (Andijon), yoxchova — suv qovoqdan yasalgan yog' idish (Qashqadaryo), matra — chovli (Qoronoq) kabi.

2. Kiyim va gazlama nomlari: belgars — belbog' (Qashqadaryo), bo'rk — qalpoq (Forish), buvma — xotin-qizlarning yogasiz ko'ylagi (Jo'sh), katan — qalin ipak gazlama (Ug'uz), dybich — kampirning bosh kiyimi (Jo'sh), vasqarcha — nimcha (Qashqadaryo), galak — yalama to'n (Xonga), damagsa — xotinlar ro'moli (Qo'shko'pir, Xazorasp), jashvak — chachvon (Qarob), jelatka — nimcha (Toshkent), jilap — paypoq (Qarob), jubba — bolalar paxtalik choponi (Xorazm), juy-chok (Xorazm), kaltacha — "kalta, yengil paxtali kamzul (Andijon), buklam — surp (Xorazm), kiyit — kelin-kuyovga atalgan kiyim-kechak (Pandigon, Uyrat), kirchin — do'ppi ostidan kiyiladigan yupqa bosh kiyim (Lagay), las — satin (Jo'sh), delagay — yaktak (Zomin), jelap — pstarsiz chopon (Qashqadaryo), kalapo'sh — do'ppi (Buxoro).

3. Ovgat va ovqat mahsuloti nomlari: lavash — churrak non (Gurlan, Xiva), barak — chuchvara (Buxoro), birinjoha — mastana (Buxoro), vag'lama — gora sho'rva (Xonga), go'mma — somsa (Xorazm), g'ilaq — qiyima (Forish), gullish xoni — lag'mon (Forish), jabboz — kulchatoy (Janubiy Xorazm), kavash — no'xat sho'rak (Turkiston), kandibararak — kendir urug'i tuyilib, yupqa xamirga o'ralgan chuchvara (Janubiy Xorazm), kachchi — suzma (Jo'sh), kachi — sut va jo'xori unidan tayyorlangan ovqat (G'arbiy Farq'opa), to'rtarma — qaymoqqa pishirilgan atala (Yugori

Qashqadaryo), teppasi kuyde — go'shtsiz palov (Yugori Qashqadaryo).

4. Mehnat qurollari nomi: tushaxa — ayri (Urganch), uchlik — uch tishli ayrim (Uychi), xayis — kichik bolga (Qarshi, Farg'ona), daskalla — barg qirgadigan asbob (Qo'qon), kachkort — tok qaychi (Buxoro), dirka — omochning qulog'i (Xorazm), dandona — six mola (Buxoro), yova — ayri, panshaxa (Xorazm), beshaxa — panshaxa (Qarraq), beshlik — panshaxa (Uychi).

5. Tabiat hodisalari nomi: burjaq — do'l (Xorazm), tuguchak — do'l (Sayram), chiq — shudring (Xorazm), shavshaq — do'l, jala (Gurlan, Yangibozor), buvaq — bulut, tuman (Mang'it), bu~gaq — buluti havo (Qora ko'l).

6. Urifodat va xalq o'yinlari nomi: badik — alas (Qarraq), baxshanna — beshik kerti (Qashqadaryo), xalpa — otin (Xorazm), biypora — qoqimchi (Yugori Qashqadaryo), bistar — kelinkuyovlar uchun maxsus tikilgan shoyi ko'rpa (Buxoro), jullik — chillak (Xorazm), challamoq — chaqirmoq (Toshkent), chimildix — go'shanga (Milton, Bartos), chinka — sunnat to'yi munosabati bilan o'tkaziladigan bazm (Sayram), buqur — bolalarning yong'oq o'yini (Yugori Qashqadaryo), sarkuy — qalin, sep (Gurlan, Mang'it).

7. O'simlik, daraxt, bog'dorchilik va polizchilik bilan bog'liq bo'lgan so'zlar: ximcha — tokdagi uzun-uzun, ingichka navdalar (Qashqadaryo), geshir — sabzi (Xorazm), barang — kartoshka (Olmos), daltak — tuyatavon (Xonga), jingildak — yovvoyi jiyda (Xorazm), jo'shan — shuvoq (Jo'sh), gul — shuadgiya (Xatirchi, jizzax), gujum — sada qayrag'och (Xorazm), tegirmon gul — yovvoyi sarimsoq (Yugori Qashqadaryo), hasida — shirin qovun (Andijon), hilva — yalpiz (Ush, jizzax), hilvo'y — yalpiz (Gurlan), hujja — ko'ksulton (Urganch), chaqchaq — pista (Xorazm), shakarppira — qovunniig bir turi (Urganch), surxak — chillaki (Qashqadaryo), g'aynam — olxo'ri (Uychi), g'o'z — yong'oq

(Xorazm), g'ulung — o'rik (Bog'ot), buvarajap — sariq rangli erta pishar o'rik (Bo'ston).

8. Qush hayvon nomlari va chorvachilikka oid so'zlar: jolak — qora yaloq (Andijon), qoragush — boy o'g'li (Sayram), chay — kalxat (Xorazm), kiykanak — lochyn (Jo'sh), jingarcha — chittak (Andijon), dasqar — chumchuq (Xorazm), jululi — qirg'iy (Zomin), kuluk — ish hayvoni (Sayram), juvona — novvos (Buxoro), chori — to'rt yoshli qo'y (Qarshi), kalak — shoxsiz echki (Jo'sh), davshan — quyon (Xiva), chibich — bir yoshli echki (Baxmal), durullan — chumchuh (Zomin).

9. Dalachilik va suvchilik bilan bog'liq so'zlar: qayir — bo'z yer (Xorazm), chel — marza (Xorazm), kesa solma — o'qariq (Mang'it), atiz — dala (Shimoliy o'zbek shevalari), arna — katta ariq (Xorazm), partal — partav yer (Shovot), samsam — bilq-bilq (tuproq) (Xorazm), o'zang — soy (Qoramut, Qarraq).

10. Qurilishga oid va qurilish materiallarining nomlari: kodak — vassali imoratlarda ikki to'sinning oraligi (Qashqadaryo), damba — tirgak (Qarraq), jig'lim — shag'al (Xorazm), shaxna — birtinchi suvoq (Xorazm), karvich — g'isht (Xorazm), jo'rga — turnov (Mamay, Chimkent, Sayram), dalan — yo'lak, koridor (Xorazm), balar — to'sin (Xorazm, Buxoro, Qarshi), xachcha — turgovuch (Buxoro), dufarak — duradgor (Andijon), yo'nig'dhi — duradgor (Xorazm), qurtqa — shag'al (Jo'sh), paniakash — devorni andavasisiz, qo'l bilan suvash (Qashqadaryo), sabat — ayvon (Jo'sh), taypaxsa — poydevor (Qarshi, Beshkent, Koson). Sifatlar: dadrang — oriql (Xiva), daijug' — lapashang (Qashqadaryo) jinsi — ezma (Janubiy Xorazm), jinka — pakana (Xorazm), jelak — pakana (Sayram), dammal — beso'naqay (Qashqadaryo), okista — tor (G'arbiy Farg'ona), niq — mahkam (Beruniy), deyimsiz — jizzaki (Janubiy Xorazm), ilkis-yengil (Qashqadaryo), ilk — yopiq (Xonga, Mang'it), isqirt — baxil, xasis (Xorazm), irvat — ozg'in (Toshkent), izg'ar — nam (Xorazm). Fe'llar: jumak — yo'q qilmoq

(Janubiy Xorazm), xapitmoq — choʻmilmoq (Andijon, Qoʻqon), hapaza — choʻmilmoq (Namangan), chenamoq — oʻlchamoq (Ush), tetarmak — uygʻonmoq (Sayram), chignak — tugmoq (Andijon), yumulmoq — yopirilib, jon kuydirib ishlamoq (Qaranoq), yudamoq — xarob boʻlmoq (Ush), yoʻlamoq — suyamoq (Ush), qudalamoq — gʻaramlamoq (Xorazm), ulamoq — tentiramoq (Xorazm, Qashqadaryo), chatilmoq aldannoq (Xorazm), janamaylamak — yogʻalab yurmogʻ (Qorakissa), chatamoq — darz ketmoq (Xorazm).

Olmoshlar: ishu — ana shu (Urganch), manav — mana bu (Qipchoq), kulli — hamma, barcha (Xorazm), mashi — mana shu, (Ush), haylo — hov ana (Qashqadaryo).

Ravishlar: ilay — ilgari (Qashqadaryo), okizmi — sal (Qashqadaryo), sarasar — tez (Jizzax), hada-ha — tez, birdan (Qashqadaryo, Jizzax), ila-chila — darhol (Qashqadaryo), doni — keyin (Qarnob).

Yordamchi soʻzlar: yavax — goh, baʼzida (Xorazm), tate — aslo (Qashqadaryo), naq — xuddi (Chimkent), naqal — loqal, satta — faqat, nuqul (Qashqadaryo), yagonda — baʼzida (Andijon).

Dialektal soʻzlarning bir qismi chegaralanmagan leksikadagidek koʻp maʼnoli boʻlib, bunday polisemantik soʻzlar ikki turlidir.

Dialektal soʻzlarning adabiy tilga munosabatini quyidagi guruhlarga ajratib koʻrsatish mumkin:

1. Muayyan dialektlarning vakillari tiliagina qoʻllanilib, adabiy tilda uchramaydigan soʻzlar: ovi (chuchvara), takrivan (beshik), avombogʻ (katta bogʻ), ojalli (ahamiyatli, zarur), abay (doʻq, poʻpisa), pazman (hafsa), zoʻpudunlik (zoʻravonlik), kuma (yer toʻla), makka (shoʻx), naytias (kiprik), mapazi (vaqt), malakay (chala qolgan ish), bijana (danak), biyyak (bittagina), bertmoq (shikastlanmoq), bichqi (qoʻl arra), boʻgam (yoʻgʻon ichak), buvatma (musicha), vagʻlama (qora shoʻrva).

2. Adabiy tildagi soʻzlar bilan bir xil yoziladigan va maʼno jihatdan farq qiluvchi dialektal soʻzlar, yaʼni adabiy-dialektal omonimlar: gʻalcha shevada "pakana odam", adabiy tilda "boshqa tilga hech tushunmaydigan odam"; ayyom shevada "allaqachon", adabiy tilda: "kun" "bayram kunlari", qalin shevada "gilam" adabiy tilda "qiz uchun kuyov tomonidan toʻlanadigan mablagʻ" "gʻayir" shevada "qopogʻon it", adabiy tilda "rashkchi", hamshira shevada "opa", "singil" adabiy tilda "medsestra"; gʻamza shevada "nayrang" adabiy tilda "noz-karashma", irkit shevada "ayron xalta", adabiy tilda "kir", "flos", isqirt shevada "baxil", shudring shevada "qishda yogʻaligan yomgʻir", adabiy tilda "Shabnam" va b.

3. Adabiy-dialektal sinonimlar: sham — gʻalvir, birlamoq — yaganalamoq, bosqi — yoʻtal, ikkivasha — baribir, badi — ishtaha, allol — nihoyat, borlamogʻ — xabar olmoq.

4. Adabiy tildagi soʻzdan fonetik jihatdan farq qiladigan dialektal soʻzlar, yaʼni fonetik dialektizmlar pul — ful (Forish), atzal — abzal, suvoq — shuvoq, egat — agat, kalish — kalach, qamish — qamich, gina — gila (Urganch), kenshik — gamslik (Urganch). Badiiy adabiyotda qoʻllanilgan dialektizm badiiy asar leksikasiga kiradi. Ular yozuvchi tomonidan qayta ishlangan soʻzlar boʻlib, akad. V. V. Vinogradov fikricha, umumxalq tilining mahsulidir. Dialektizmlar adabiy til tarkibida maʼlum bir stilistik vazifalarni bajaradi, emotsionallikni oshirish, obrazlilik uchun xizmat qiladi. Dialektizmlar koʻpincha personajlar nutqida ishlatilib, asar qahramonlarining nutqini individuallashtirishga xizmat etadi. Jamiyatda maʼlum predmet yoki tushunchaning aktuallashishi natijasida unga bogʻliq boʻlgan soʻz va ifodaning qoʻllanish chastotasi ham ortadi. Bu oʻz navbatida tilda ekspressiv sinonimlar hindirishga, izlab topishga olib keladi.

Dialektal soʻzlar qoʻllanilish jihatidan ikki guruhga boʻlinadi:
Progressiv dialektizmlar. Regressiv dialektizmlar.

Progressiv dialektizmlarning tilda ekvivalenti bo'lmaydi. Predmet yoki hodisaning yagona ifodasi sifatida adabiy tilga o'zlashib, adabiy tilni yangi so'z bilan boyitadi.

Regressiv dialektizmlarning esa tilda aniq ekvivalenti bo'lmaydi: og'iz – ovuz, buzoz – buzov.

Dialektal leksikani, iste'mol doirasiga ko'ra, quyidagi guruhlarga bo'lish mumkin:

1. Adabiy tilga o'zlashib ketgan so'zlar: hordiq, darg'a, cho'mmoq, yug'urmoq, ta'til, yelvagay, cho'liq (cho'pon yordanchisi), bakovul, yayov, oqshom, lak-lak (yuz ming) kabi: Mana shu hayot daryolarining ajoyib darg'alari bor (G'. Gulom). Oltin daryoning boy tuproqlari fevral suvlariga yug'rilmogdalar (A. Umariy). Tayyor oshga bakovul (Maqol). Oqshom bo'ldi, eridi shafaq, yorug'lik. Ko'chalarga nur to'ldi, qo'lda mash'ala. Nusratilla qo'yalakchan holicha choponini yelvagay tashlab o'tirdi (A. Muxtor).

2. Badiiy asarlarda qo'llanayotgan dialektal so'zlar. Bularning ba'zilari adabiy tilga, keyin chegaralanmagan leksikaga o'tishi mumkin: uva, gurning, burk, manglay, yepkin, tantu, cho'ng, kulli — (barcha), sumbat, sulkat, yoshulli kabi: Oltay bo'rkini qing'ir quygan Qoshlari qSumbula suviday tiniq mang'ay ter Marvarid donalar bo'ldi oqibat Chalishmak mezonin cho'ng gilaridan Yulduz son qanorlar to'ldi oqibat (G'. Gulom). Daryolarni qoyil qilgan u valar ko'm-ko'k Mardchasiga otni surgan quvalar ko'm-ko'k (H. Olimjon).

3. Ma'lum dialekt vakillari tilidagina qo'llanadigan (faqat ular tushunadigan) so'zlar. Suymun (Shimoliy Xorazm) — tus tovuq, sunna (Urganch, Xiva) — mutaxassis, sumar (Shimoliy Xorazm) — lapashang, subak (Zomin) — so'ta, tekcha (Iqon) — quti gadik (Ush, Vodil) — ori q kabi. Shunday qilib, o'zbek tili ko'p dialekti tili bo'lganligidan, unda adabiy tilga kirmagan, muayyan territoriya vakillarigina qo'llaydigan so'zlar ham ko'p.

Terminologik leksikani professional va ilmiy terminlar tashkil etadi. Ilm-fan, texnika, qishloq xo'jaligi va boshqa sohalariga oid tushunchalarning aniq atamasi bo'lgan so'z yoki so'z birlamasi termin deyiladi. Har bir fan, kasb-hunar o'z terminlariga, shu terminlar jamidan iborat leksikasiga ega. Bunday maxsus leksika terminologiya deb ham yuritiladi: fizika terminologiyasi, lingvistik terminologiya kabi.

Atamalar muayyan bir sohaga oid tushunchalarni aniq ifoda etuvchi so'zlar bo'lsa-da, lekin bu so'zlarning qo'llanilishi shu soha kishilari doirasii bilan chegaralangan bo'lishi shart emas. Bunda ikki holatni ko'rish mumkin:

1) Terminlarning ma'nosi sohaga alogasi bo'lmagan kishilar uchun ham tushunari bo'lmadi va ular tomondan ham qo'llanilaveradi. Masalan: botanikaga oid bug'doy, paxta, o'rik, g'o'za uzun, nok; sana'atshunoslikka oid sahna, afisha, aktyor;

2) Terminlarning ma'lum qismi shu termin oid bo'lgan soha kishilari uchun tushunari bo'lmadi va shular nutqida qo'llanadi: tishunoslikka oid morfema, fonema, urg'u, o'zak; ximiyaga oid oksidlar, indikator kabi.

Terminlar kasb-hunarga, ilm-fanga doir tushunchalarni ifodalashiga ko'ra asosan, ikki katta turga: *ilmiy terminlar* va *professional terminlarga* ajraladi.

Professional terminlar: ovchilik, chorvachilik, kulolchilik, duradgorlik, binokorlik, poyabzaldo'zlik, naqqoshlik, kashtachilik va shu kabi sohalariga oid tushunchalar, o'zlariga xos so'zlar (terminlar) bilan ifodalanadi. Ma'lum kasb – hunarga va mutaxassislikga oid monosemantik so'zlar professional terminlar sanaladi.

Ilmiy terminlar fan, san'at va adabiyot va boshqa sohalariga oid terminlar. Har bir fan o'ziga xos terminlarga ega.

Atamalarining odatdagi umumaloqadagi so'zlardan farqlaydigan o'ziga xos xususiyatlarini taxminan shunday ko'rsatish mumkin.

1. So'zlar ma'lum sohadaгина ishlatilib, iste'mol doirasi chegaralangan ma'noda qo'llanilgandagina terminlarga aylanadi. Masalan, suv, aylana, zamon, asos, o'q, tekislik, sirt, o'rik, imkoniyat (sport) kabi. Suv so'zi orqali chegaralanmagan leksikada har xil suvlar tushuniladi: oqar suv, sizot suv, quduq suvi, ko'lماك suvi, qor suvlari, vodoprovod suvi, gaz suvi, mineral suvlar kabi.

2. Termin aniq, konkret tushunchani ifodalab, emotsional-ekspressiv, modal funksiyalardan holi bo'ladi. Odatda so'z ma'nosi ko'pincha murakkab bo'lib, unda tushuncha, emotsional-ekspressiv o'ttenka va stilistik belgi ifodalanadi. Shunga ko'ra, tilda bir tushunchani ifodalaydigan sinonimik so'zlar emotsional-ekspressiv o'ttenkasi yoki stilistik chegarasiga ko'ra bir-birlaridan farqlanadi. Masalan, osmon, ko'k, samo, falak, gardun so'zlaridan osmon — keng qo'llaniladi, samo — kitobiy, poetik uslubga xos; gardun eskingan, yuz, bet, aft, bashara, chehra, jamol sinonimik qatoridagi so'zlar ijobiy, salbiylik o'ttenkalarigagina ko'ra farqlanadi. Termin esa o'z vazifasiga ko'ra tushuncha va stilistik belgi ifodalaydi, xolos.

Termin ilmiy uslubning zaruriy elementidir. Masalan, falsafa, materiya, zamon, makon, harakat, aloqadorlik kabi falsafiy terminlar ilmiy-publistsistik uslubga tegishli tushunchalarni ifodalovchi terminlardir. Tilda kichraytirish-erkalash ma'nosini bildirgan -cha affiksi termin tarkibida kichraytirishni emas, balki negiz bilan birga mazkur terminologiyaga oid tushunchanigina ifodalaydi: galpogcha mushucha, yostiqcha, yurgizuvchi aravacha (texnika terminlari).

3. Termin nominativ funksiyani bajaradi. Terminning ma'nosi asosan tushunchaga teng bo'ladi. Chunki bir terminologiya doirasida termin monosemantik bo'lgani uchun, uning ma'nosi

tushunchaga teng keladi. Ko'p ma'noli birgina so'z esa bir necha tushunchani ifodalaydi. Masalan, paxta — texnika o'simligi va momiq, ruschadagi vata tushunchasini ifodalaydi. Tushuncha predmet va hodisalarning eng muhim umumiy belgisini aks ettiradi. Shuning uchun ham tushunchaga teng ma'noli terminni eng muhim umumiy ma'nosi asosida tushunchadek ta'riflash mumkin.

4. Bir so'z bir necha sohaning terminni bo'lishi mumkin. Unda u har bir sohada alohida tushunchani ifodalaydi. Morfologiya tilshunoslik terminni sifatida "tilda so'zlarning o'zgarish formalari sistemasi, grammatikaning so'z formalarining yasallish usullari haunda so'z yasash qoidalari haqidagi bo'limi", botanika terminni sifatida esa "tuproqning tuzilishi va shaklini o'rganadigan fan", biologiya terminni sifatida esa "organizmlar, organlarning tuzilishi va shaklini o'rganadigan fan", ma'nosini bildiradi. Assimilyatsiya biologik terminni sifatida "organizm faoliyati jarayonida organik moddalarning o'zlashishi, singishi va hazm bo'lishi", lingvistikada "so'zlarning talaffuzida ularning tarkibidagi ikki tovushning bir-biriga ta'sir qilishi natijasida bir-biriga muvofiqlashuvi, bir-biriga singib, o'xshab ketishi", tarixiy-etnografik termin sifatida esa "biror xalqning ikkinchi bir xalq urf-odatlarini, madaniyati va tilini o'zlashtirishi natijasida unga aralashib, qo'shilib ketishi" ma'nosini bildiradi. Bunda terminologik omonimlar ko'rinadi.

5. Odatdagi so'zlarning ko'pchiligi ko'p ma'noli bo'ladi, terminlar muayyan terminologik sistemada odatda bir ma'noga ega bo'ladi, shuning uchun ham terminlarning yuqorida ko'rsatilganidek ma'nosi tushunchaga teng bo'ladi. Masalan, tortmoq so'zining juda ko'p ma'nosi bor:

a) Biror yeridan ushlab o'ziga tomon surmoq, Sidiqjon tutning ostba otning boshini tortib: — tut yemaymizmi? — dedi (A. Qahhor).

b) Orgasiga tirkalgan narsani kuch-quvvat sarf qilib olg'a yurgizmoq. Ho'lkiz kallasini egib omochini tortishga urinar, qo'shchi esa hadeb qistar edi (M. Ismoliy).

s) Zarralar, jismlar o'rtasidagi joziba kuchi tufayli o'z tomoniga moyil qilmoq, surmoq. Magnit temirni tortadi. Quyosh, toza havo, keng, tiniq zangori osmon ko'zlarni beixtiyor tortadi (Oybek).

d) Biror ishga aralashtirmoq. Shohidbek mulla Abdurahmonni so'zga tortdi.—Nima lavozimatlalar, taqsim? (A. Qodiriy).

e) Qoplamoq, yopmoq, kiymoq, tutmoq. Haligi xotin qisilganidanni, uyalganidanni boshidagi oq doka ro'molini yuziga tortib,—(qo'yaber) degandek qilib boshini silkitdi (Oydin).

f) Havo, suv va sh. k. oqimi bilan ilashtirib olib ketmoq. Zar kokilin telba to'liqlar sho'xlik bilan tortar o'ziga (G'ayratiy), ichmoq, chekmoq kabi.

j) haydamoq: uzundan aroq tortmoq.

h) ulashmoq. Aksioma termini esa birgina isbotsiz qabul qilinadigan haqiqat tushunchasini ifodalaydi. Shuning uchun ham so'zning ko'p ma'noliligi, polesemantizm, sinonimiya umumtil boyligi hisoblangani holda, terminologiyada esa sabbiy hodisa hisoblanadi.

6. Terminlar muayyan soha, kasb kishilari tomonidan maxsus qabul qilingan, rasmiylashtirilgan ma'lum bir normadagi so'zlaridir. Shuning uchun terminlarni deyarli boshqa so'zlar bilan almashtirib bo'lmaydi. Masalan, burchak, chiziq, kvadrat, kub, prizma, gipotenuza, katet, romb, diametr kabi. To'g'ri, terminlarda ham sinonimik holatlar yo'q amas: temperatura — daraja, tinish belgilari — punktuatsiya, poeziya — she'riyat kabi. Lekin bunday holat terminologiyadagi kamchilik hisoblanadi. Sinonimik terminlarning kelib chiqishi o'zbek tiliga boshqa tildan kirgan so'zlar bilan o'zbek tilining o'zida yasalgan so'zlar parallel qo'llanishi bilan ham bog'liqdir. Bunday holat tobora kamayib boradi.

7. Termin terminologik sistemaning bir elementi bo'lib, har doim sistemalidir.

8. Tildagi barcha affiksalar termin yasashida bir xil qo'llanmaydi. Ba'zi terminologiyada bir affiks mahsuldor bo'lib, ko'plab so'zlar yasashga xizmat qilsa, ikkinchi xil terminologiyada esa boshqa affiksalar mahsuldor affiks hisoblanadi.

9. Prefiksalar yordamida ham ko'pgina terminlar yasalgan: anti-, neo-, mikro-, ultra prefiksleri ruscha-internatsional terminlar bilan o'zlashgan prefikslerdir. Masalan, antibiotik, antigumanizm, antidemokratik, antioksidlovchi, antisemit, neokangizm, neovigalizm, mikrobakteriya, mikrovalt, mikrozaracha, mikrokimyo, mikrometr, mikrometr, ultrabinafsha, ultramikrob, ultraqisqa, ultragizil, ultrafilter kabi.

Hozirgacha termin tushunchasi tilshunoslikda turlicha talqin qilinmoqda. Ba'zi tilshunoslar terminga ilm va texnikaga oid so'z va iboralarinigina emas, barcha uy-ro'zg'or asboblari nomlarini, ishlab chiqarishning hozirgi darajasidagi qurollarinigina emas, balki o'tmishdagi ibtidoiy qurollarning barcha nomlarini, shuningdek kasb-hunariga oid so'zlarni ham kiritaldilar.

Termin har qanday tushunchaning aniq atamasi sifatidagina emas, balki ilmiy tushunchani ifodalovchi vosita sifatida asosan yozma shaklda maydonga keladi. Kasb-hunar leksikasi esa ko'pincha ma'lum kasb-hunar kishilari orasida og'zaki nutq (so'zlashuv) jarayonida paydo bo'ladi. Masalan, kulollar leksikasida devol (devor) kosa, lagan kabilarning yon atrofi, sapol (sopol), pilyala (piyola), sarg'ich (sarg'ish), bur (bug), lav (lab) kabi.

Terminlar fan va texnikaning umumjahon, umumdavlat miqyosidagi rivojlanishiga bog'liq holda keng mazmunga ega bo'lsa, kasb-hunarga oid so'zlar ma'lum mahalliy chegarada va birgina kasb-hunarga mansub bo'lgan aholining kichik guruhi, jamoadagina qo'llaniladi. Shuning uchun ham kasb-hunar leksikasining dialektal variantlari ham mavjud.

Masalan, o'zbek kulollari loyni tozalash protsessini Andijonda tarash desalar, Namaganda volash deyilar. Andijonda qabza ochish, Namanganda esa zulma ochish deyiladi. Shu jihatdan kasb-hunar leksikasi o'zida ham ijtimoiy, ham mahalliy-hududiy dialekt xarakterini mujassamlashtiradi. Kasb-hunar leksikasi ma'lum sohadagi kasb-hunarga oid so'zlar bo'lishi bilai terminlarga yaqin tursa, o'zida dialektal farqni aks ettirishi bilan ma'lum darajada dialektal leksikaga o'xshab ketadi.

Shu xususiyatiga ko'ra, kasb-hunar leksikasini ikki katta guruhga ajratish mumkin: 1) hozirgi zamon fan, texnika, sanoat taraqqiyoti imkoniyatlari oldida yo'qolib borayotgan o'tmishning tarqoq va kuchsiz, qoloq ishlab chiqarish qurollari, ishlab chiqarish protsesslarining nomlaridan iborat bo'lgan kasb-hunar leksikasi, 2) ilg'or zamonaviy ishlab chiqarish tarmoqlari, fan-texnika yangiliklari bilan bog'liq bo'lgan kasb-hunar leksikasi. O'tmishning qoloq, tarqoq, mahalliy korxonalari bilan bog'liq kasb-hunar leksikasi ba'zi dialektal so'zlar kabi unutilib, istorizmga aylanmoqda. Gazlamalarni qo'lda to'qish bilan bog'langan leksika, aravaso'zlik, taqachilik, egarchilik leksikasi kabi kasb-hunar leksikasiga oid so'zlar ana shular jumlasiga kiradi. Lekin ayrim so'zlar esa yangicha ishlab chiqarish protsesslari, nomlarini ifodalashga moslashib, tilda saqlanib qolmoqda. Masalan, dastgoh hozirgi mashinalashgan industrial sanoatdagi 'stanok' ma'nosida qo'llaniladi. Kasb-hunar leksikasining ikkinchi guruhi esa sanoat va ishlab chiqarishdagi mazkur sohalarining kengayishi bilan tilda qo'llanishda davom etadi. Masalan, kiyim-kechak, kashtrachilik, chevarchilik, pillachilik kabi kasb-hunar leksikalari o'z sohalarida keng qo'llaniladi. Kasb-hunar leksikasining ham bir qismi faqat tor ixtisos doirasidagina qo'llanib, chegaralanmagan leksika tarkibida qo'llanilmaydi.

Chegaralanmagan leksika tarkibidagi so'zlar tor doiradagi kasb-hunar sohasidagi tushunchani ifodalashda ham qo'llaniladi:

pazanda — idish pishiruvchi kulol, gulchi — idishga gul soluvchi, guldon — gul solib qo'yish, o'stirish uchun yasalgan sopol yoki chinni idish, xat — sopol idishlarga bo'y oq bilan solinadigan to'g'ri chiziq.

Kasb-hunar leksikasi ijtimoiy mehnatning u yoki bu turiga, ishlab chiqarish, ilm-fan, adabiyot-san'at va hokazo sohalariga oid narsa-hodisa hamda tushuncha nomlaridir: degrez — qozon, omoch tishi va boshqa cho'yan asboblari quyuvchi usta, kavshar — metal buyum, detal va sh.k. ni bir-biriga ulash uchun ishlatiladigan metal yoki qotishma, changchi — urug'chi, gultoj (botanikaga oid tushuncha nomlari) kabi. Bular tilshunoslikda professionalizmlar yoki professional leksika deb ham ataladi.

Kasb-hunar leksikasi (professionalizmlar), asosan, muayyan sohaga oid og'zaki va yozma matnlarda faol qo'llanadi, umumtil doirasida esa ular ancha passiv bo'ladi. Bunday qattam leksemlarining ishlatilish doirasidagi chegaralanish shu bilan belgilanadi.

Jargon ham qo'llanishi chegaralangan leksika tarkibiga kiradi (trans. jargon). Kasbi, jamiyatdagi o'rni, qiziqishi, yoshiga ko'ra alohida sotsial guruhni tashkil etgan kishilarning, asosan, og'zaki nutqida ishlatiladigan va ma'nosini boshqalar ko'p hollarda anglab yetavermaydigan birliklar jargon deyiladi. Masalan, programmistlar jargoni, talabalar jargoni, mahbublar jargoni, o'g'rilar jargoni, artistlar jargoni va h.

Jargon umumxalq tilidan maxsus leksikasi va frazeologiyasi hamda yasovchi vositalarining o'ziga xos tarzda qo'llanishi bilan farqlanadi:

1) talabalar jargoni: [yopmoq] (sessiyani tugatmoq), [stendiyat], [yaxlamog] (imtihondan qaytmog), [quloq] (chagimchi), [chizmoq] (qochmoq);

2) yoshlar jargoni: [g'isht] (xunuk), [sindirmog] (tol qilmoq), [ketuoy] (ketvorgan), [risovka] (ko'z-ko'z qilmoq), [uxlatmog]

(aldamoq), (uchrashuv), [tashlashmoq] (tortishmoq), [baks] (dollar), [muzlatmoq] (harakatdan to'xtatmoq);

3) harbiy xizmatchilar jargoni: [dux] (yangi kelgan askar), [salyagal] (bir-ikki oy xizmat qilgan askar), [fazan] (xizmatning yanilini o'tagan askar) [ded] (xizmatdan qaytishi yaqinlashgan askar), [diskoteka] (oshxona naryadi).

Jargonlar tarkibi boshqa tildan olingan o'zlashma birlik bilan boyib boradi. Tez-tez yangilari bilan almashib turadi.

Jargonlar va argolar – biror argo yoki jargonga xos leksemalar. Agro va jargonlar biror ijtimoiy guruh yoki toifalarning, masalan, sportchilar, o'g'rlar, olibso'tarlar, poraxo'rlar va boshqalarning "yasama til"dir. Shuning uchun argo va jargonlar ijtimoiy dialektlar deb ham yuritiladi.

Argotizmlar yashirin ma'no ifodalaydi. Masalan, otarchilar orasida – yakan ("pul"), ichuvchilar orasida – novcha ("araq"), qizil ("vino") kabi.

Jargon va argolarga bir qancha tariflar berilgan:

"Biror kasb-kor egalari nutqida yoki ijtimoiy tabaq vakillari nutqida ishlatilib, umumtilidagidan o'zgacha leksik ma'no anglatuvchi lug'aviy birlik jargonizm deyiladi (fr. jargon – "tahja"). Jargon asli bir qancha leksemalarning yig'indisidan iborat bo'lib, bular shu tildagi leksemalarning o'zi bo'ladi yoki boshqa tildan olib ishlatiladi. Jargonda bunday leksema umumtilidagi leksik ma'nosida emas, o'zgacha ma'noda ishlatiladi. Masalan, ishlar besh. Akang gapni qiyadi kabi jumladagi besh -, qiy – leksemalari shu ishlatilishida jargonizm bo'ladi.

Argo ham asli jargonizmining bir ko'rinishi bo'lib, tarbiyasi buzug, qo'li egri shaxslar orasidagi shu guruhning o'zigagina tushunarli ma'noda ishlatiladigan leksemalar yig'indisidan iborat (fr. argot – "tahja"). Masalan, loy – (pul ma'nosida), xit – (xavf ma'nosida)".

"Qiziqishlari, mashg'ulotlari, yoshlari bir xil bo'lgan juda tor doiradagi kichik – kichik ijtimoiy guruh va to'dalar, o'zlariga xos dildlar va talablari yoki ichki zaruriyat hamda ehtiyojlaridan farqli bo'lgan alohida so'z va iboralarini ishlatadilar. Bunday so'z va iboralar jargonlar deyiladi".

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. O'zbek tili leksikasi tasnifi turlari haqida gapiring.
2. O'zlashgan qatlam nima? Misol keltiring.
3. O'z qatlam so'zlari haqida gapiring.
4. Qo'llanishi chegaralangan so'z haqida gapiring.
5. Qo'llanishi chegaralanmagan so'z haqida gapiring.
6. Zamonaviy so'z nima? Misol keltiring.
7. Eskirgan so'z haqida gapiring.
8. Tarixiy so'z haqida gapiring va misol keltiring.
9. Arxaik so'z haqida gapiring va misol keltiring.
10. Yangi so'z haqida gapiring, misol keltiring.
11. Shevaga xos so'z haqida gapiring va misol keltiring.
12. Termin (atama) haqida gapiring va misol keltiring.
13. Jargon haqida gapiring va misol keltiring.
14. Argo haqida gapiring va misol keltiring.

IV BOB. FRAZELOGIYA

O'ZBEK TILI FRAZELOGIYASI

Tayanch so'z va iboralar: frazeologiya, monosemiya, polisemiya, frazema, frazeologik butunlik, semantik, frazeologik chatishma.

Bargaror birikmaning bir guruhli tarkibidagi so'zlar ma'no jihatdan uyg'unlashib, mazmuniy yaxlitlikni vujudga keltiradi. Ko'pincha ma'nosi bir so'zga teng va ko'chma bo'ladi. So'zning bunday bargaror bog'lanishi ibora (frazeologik birlik, frazeologik birlikma, frazeologizm)dir.

Frazeologiya (gr. phrasis-ifoda va logos-ta'limot) atamasi ikki ma'noda ishlatiladi: 1) til frazeologik tarkibini o'rganuvchi tilshunoslik sohasi; 2) shu tilning frazeologizmi majmui. Frazeologiyani o'rganish predmeti frazeologizmining tabiati va substansional xususiyatlari hamda ulaning nutqda amal qilish qonuniyatidir. Frazeologizm til hodisasi sifatida lison va nutqqa daxldor birlikdir. Birdan ortiq mustaqil leksema ko'rinishining birikuvidan tashkil topib, obrazli ma'noviy tabiatga ega bo'lgan lisoniy birlik frazeologizm deyiladi: [tepa sochi tikka bo'ldi], [sirkasi suv ko'tarmaydi], [O'takasi yorildi], [do'ppisi yarimta], [Ikki gapning birida], [boshga ko'tarmog] va boshqa.

Frazeologizm ibora, frazeologik birlik, turg'un birlikma, bargaror birlikma, frazeologik birlikma atamallari bilan ham yuritiladi. Frazeologiya leksikologiya bo'limining tarkibiy qismidir.

Frazeologizm tashkil etuvchisiga ko'ra qo'shma leksema, so'z birlikmasi va gapga o'xshaydi. Biroq ular ko'proq qo'shma leksema kabi til jamiyati ongida tayyor holda yashaydi. Boshqacha aytganda, frazeologizm lisonda barcha lisoniy birliklarga xos bo'lgan umumiylik tabiatiga ega va nutqda xususiylik sifatida

namoyon bo'ladi. Frazeologizm lug'aviy birlik bo'lganligidan u nutq jarayonida gap tarkibida bir mustaqil so'z kabi harakat qiladi - bir gap bo'lagi yoki kengaytiruvchi sifatida keladi: 1. Madamin bo'yniga qo'yilgan aybnomadan tamom hovuridan tushdi. (P.Tur.) 2. Stoli yoniga kelguncha uning boshi aylanib ketdi. (S.Zun.) 3. Qosh qo'yaman deb ko'z chiqaradigan bunday hodisalar hali ham onda-sonda ro'y berib turibdi. 4. Kavushini to'g'ri lab qo'yish kerak. (As.Mux.) 1- va 2- gaplarda frazeologizmlar gap markazi - kesim mavzeyida, 3- gapda so'z kengaytiruvchisi aniqlovchi va 4-gapda butun bir egasiz gap vazifasida kelgan.

Leksema kabi ibora ham lug'aviy birlik sanaladi. Tilning lug'at bovliligini tashkil etadi. Ibora so'z birikmasi yoki gap singari nutq jarayonida hosil bo'lmaydi, balki xuddi leksema kabi tilda tayyor holda bo'ladi.

Demak, ibora nutq hodisasi emas, balki lisoniy birlikdir. Ibora leksema kabi, shakl va ma'no butunligiga ega. So'zning shakliiy tomoni tovushlardan iborat bo'lsa, iboraning shakliiy tomonini so'zlar tashkil etadi: rahmdil (r+a+h+m+d+i+1) - ko'ngli bo'sh (ko'ngli+bo'sh) xursand (x+u+r+s+a+n+d) - boshi osmonga yetdi (boshit+osmonga+yeti).

Ibora tarkibidagi so'zlar mustaqil ma'noga ega emas. Ibora so'zlar yig'indisining ko'chma ma'nosiga asoslanadi. Shuning uchun uning tarkibidagi bir necha so'z bir butunligicha gap bolagi vazifasida keladi: Ko'z ochib-yumguncha necha ming piyoda va fuvoriy kishilar paydo bo'ldi. (A.Qah.) Ko'z ochib-yumguncha iborasining ma'nosi "juda tez" va gapdagi vazifasi - payt holi.

Lug'aviy birlik sifatida ibora so'zga xos qator xususiyatga ega. Iboraning ma'no tarkibi frazeologik (atash semasi) va qo'shimcha ma'no (ifoda semasi)dan iborat. Iboradan angliashladigan belgi, miqdor va harakat kabilar haqidagi ma'lumot frazeologik ma'no (iboraning atash semasi) deyiladi.

Masalan, Qizim boshimni osmonga yetkazdi (A.Qah.) Endi to'rtinchi rotani ham ratsiya bilan ta'min qilsak, oshiq olchi bo'lardi (I.Rah.) Birinchi gapda harakat ("yuda xursand qildi"), ikkinchisida belgi ("yuda yaxshi") ifodalangan.

Frazeologizm tashqi ko'rinishi jihatidan so'z birlikasi yoki gap ko'rinishida bo'ladi. So'z birlikasi ko'rinishidagi frazeologizm: [ko'ngli bo'sh], [enka-tinkasini chiqarmoq], [jig'iga tegmoq], [bel bog'lamoq], [kir izlamoq], [terisiga sig'may ketmoq] va h.

Gap tipidagi frazeologizm "gap kengaytiruvchisi+kesim" qolipi mahsuli: [istarasi issiq], [ichi qora], [labi-labiga tegmaydi], [ko'ngli ochiq], [tarvuzi qo'ltig'idan tushmoq], [kapalagi uchib ketdi], [tepa sochi tikka bo'lmoq] va h.k.

Ayrim leksik birliklar frazeologizmning tadrijiy taraqqiyoti mahsulidir: [dardisar], [toshbag'ir], [boshog'riq]. Demak, leksema hosil bo'lish manbalaridan biri - frazeologizm. Frazeologizm, asosan, belgi va harakat ifodalaydi. Demak, ular grammatik jihatdan belgi yoki harakat bildiruvchi so'z turkumiga mansub.

Fe'l turkumiga mansub frazeologizmlar: [me'dasiga tegmoq], [yaxshi ko'rmq], [holdan toymoq], [sabr kosasi to'lmoq], [tepa sochi tikka bo'lmoq], [og'ziga talqon solmoq], [podadan oldin chang chiqarmoq].

Sifat turkumiga mansub frazeologizm: [ko'ngli bo'sh], [rangli sovuq], [yuragi tozal], [avzoyi bejo], [dili siyoh], [kayfi buzul].

Ravish turkumiga mansub frazeologizm: [ipidan-ignasigacha], [ikki dunyoda ham], [miridan-sirigacha], [ha-hu deguncha].

So'z - gaplarga mansub frazeologizm: turgan gap, shunga qaramay, katta gap. - Frazeologizmlar tilshunosligimizda muayyan so'z turkumi bo'yicha tasnif qilinmagan va grammatik xususiyati yetarli darajada o'rganilmagan.

Frazeologizm leksik birlik kabi qo'llanish darajasi nuqtayi nazaridan ham tasnif qilinadi. Bunga ko'ra umumiste'mol

frazeologizmi ([holdan toymoq], [shunga qaramay], [ro'yobga chiqmoq]) va qo'llanilishi chegaralangan frazeologizm farqlanadi.

Qo'llanilishi chegaralangan frazeologizm qo'llanilish davri (eskirgan va zamondosh) va doirasi (dialektal, ilmiy, badiiy so'zlashuv) bilan ham ma'lum bir tafovutlarga ega: - eskirgan frazeologizm: [alini kaltak demoq], [yeng silkitmoq];

- dialektal frazeologizm: [alag'da bo'lmoq] (xavotir olmoq), [ko'ngli tob tashladi] (ezildi), [halak bo'lmoq] (ovora bo'lmoq), [qumortqisi quridi] (intiq bo'lmoq);

- ilmiy frazeologizm: [nazar tashlamoq], [ko'zga tashlamoq], [chambarchas bog'lammoq], [to'g'ri kelmoq], [imkoniyatlar doiras], [qulay qurshov];

- badiiy frazeologizm: [sabr-kosasi to'lmoq], [og'zining tanobi qochmoq], [og'zidan bodi kirib, shodi chiqmoq], [qildan qiyiq axtarmoq], [six ham kuymasin], [boshida yong'oq chaqmoq];

- so'zlashuv nutqi frazeologizmi: [arpasini xom o'rmoq], [yerga urmoq], [yuragi qon], [ko'zi tor], [ko'zi och], [boshi ochiq]. Frazeologizmning aksariyati badiiy va so'zlashuv nutqiga xos.

Frazeologizm ikki yoqlama lisoniy birlik, shakl va mazmunning dialektik birligidan iborat. Frazeologizmning shakli tomonini so'z (leksema emas) tashkil qiladi. Ularning mazmuniy tomoni frazeologik ma'nodir.

Frazeologik ma'no o'ta murakkab tabiatli, leksema bo'lgani kabi ayrim denotativ tabiatli bo'lsa, boshqalari grammatik ma'noga ega, xolos. Masalan, mustaqil so'z turkumiga kiruvchi frazeologizm: (burgaga achchiq qilib, ko'rpaga o't qo'ymoq, tarvuzi qo'ltig'idan tushmoq; ko'ngli bo'sh; hash-pash deguncha) denotativ ma'noga ega bo'lsa, turgan gap, shunga qaramay kabi nomustaqil frazeologizmlar faqat grammatik vazifa bajaradi.

Odarda, frazeologizmning ma'nosi bir leksema ma'nosiga teng deyiladi. Biroq hech qachon ular teng emas. Chunki frazeologizm va leksema ma'nosi teng bo'lsa edi, unda frazeologizm ortiqcha bo'lib

golar edi. Misol sifatida [yoqasini ushlamoq] frazeologizmi bilan [hayron bo'lmog] leksemasining ma'nolarini qiyoslab ko'raylik. Mazkur frazeologizm "kutilmagan, tushunib bo'lmaydigan narsa yoki hodisadan o'ta darajada ta'sirlanib, taajjublanmoq" bo'lsa, [hayron bo'lmog] leksemasi "kutilmagan, tushunib bo'lmaydigan narsa yoki hodisadan ta'sirlanmoq" sememasiga ega. Har ikkala ma'noda ham kishi ichki ruhiy holati (denotat) aks etgan. Biroq frazeologizm ma'nosida "o'ta darajada" va "so'zlashuv uslubiga xos", "bo'yoqdor semalariga egaligi bilan "hayron bo'lmog" leksemasidan farqlanadi. Demak, frazeologizmining ko'pincha, ifoda semalarida obrazlilik, bo'yoqdorlik bo'rtib turadi.

Umuman olganda, frazeologik ma'no torroq va muayyanroq, leksema ma'nosi esa unga nisbatan kengroq va mavhumroq bo'ladi. Masalan, [hayron bo'lmog] leksemasi umumustubiy va bo'yoqsiz. Shuning o'ziyog barcha uslubda qo'llanish imkoniga egaligini va turli "bo'yoqlar bilan ishlatish mumkinligini ko'rsatadi. Ko'rinadiki, frazeologizm va leksema bir narsa yoki hodisani atashda (atash semelari bir xil bo'lsa-da), ifoda bo'yoqlari bilan keskin farqlanib turadi (ya'ni ifoda semalari turlichadir).

Frazeologizm birdan ortiq mustaqil so'zdan tashkil topadi. Biroq uning ma'nosi tashkil etuvchi ma'nolarining oddiy yig'indisi emas. Masalan, [qo'yniga qo'l solmoq] frazeologizmining ma'nosi [qoyin], [qo'l], [solmoq] leksemalari ma'nolari sintezi yoki qo'shiluvchi emas.

Frazeologizmining ma'nosi tashkil etuvchi so'z to'la yoki qisman ko'chma ma'noda ishlatilishi natijasida hosil bo'ladi. Masalan, bironing fikrini bilishga urinish harakati uning qo'ynini titkilab, nimasi borligini bilishga intilish harakatiga o'xshaydi. Natijada, qo'yniga qo'l solmoq erkin birikmasi o'zidan anglatilgan mazmunga o'xshash bo'lgan boshqa bir mazmunni ifodalashga ixtisoslashadi va qurilma frazeologizmga aylanadi. Yoki kishi qo'lliq ketayotgan tarvuzini tushirib yuborsa, qanday ahvonga

tushadi? Biror narsadan ruhiy tushkunlikka tushgan odamning holati shunga monand va erkin birikma frazeologizm mohiyatiga ega bo'lgan. Bu esa frazeologik ma'noning mantiqiylikdan dalolat beradi. Frazeologizm tarkibidagi ayrim so'zning ko'chma ma'noda, boshqalarining o'z ma'nosida qo'llanilishi natijasida ham vujudga kelishi mumkin. Masalan, [aqlini yemoq], [ko'zini bo'yamoq], [ko'zi ko'ziga tushdi], [og'zi qulog'ida] frazeologizmlarida (aqf), (ko'z), (og'iz) so'zlari o'z ma'nosida, (yemoq), (bo'yamoq), (tushmoq), (qulog'ida) so'zlari ko'chma ma'noda. Ba'zan harakat-holatning natijasini ifodalovchi qurilma frazeologizmga aylanadi. Masalan, kishi afsuslanishi natijasida barmog'ini tishlab qolishi mumkin. Shuning uchun barmog'ini tishlab qolmoq qurilmasi frazeologik qiymat kasb etgan. Tishni tishga qo'yimoq, tepa sochi tikka bo'lmog, labiga uchug toshmog iborolari ham shular jumlasidandir.

Ayrim frazeologizm turli diniy aqida, tushuncha, rivoyat asosida ham shakllanadi:

1. Uning eriga mening ko'zim tekkan emish.

2. Hammam qo'yib, sizning soldat o'g'lingizga tegaman deb ko'zim uchib turibdimi?

3. "jabrdiyda" ning ham, guvohlarning ham dumi xurjunda gaplari shunday savollar berilishini talab etardi.

Iboraning atash semasi biror leksemaning atash semasiga teng, lekin qo'shimcha ma'nosi (ifoda semasi) leksema ko'pincha bo'lmaydi yoki iboranikidan kuchsiz bo'ladi. Masalan, xufiya leksemasi va yeng ichida iborasining atash semasi bir xil. Ammo iborada ustubiy va hissiy ma'no (ifoda semasi) bo'rtgan. Frazeologik ma'no obrazli va jozibali bo'ladi. Shu xususiyati bilan leksema sememasidan farqlanadi. Chog'ishtiring: xufiya - yeng ichida, begiyos — yer bilan osmoncha, xursand — og'zi qulog'ida. Ayrim ibora bildirgan ma'noni bir so'z bilan ifodalab bo'lmaydi: qildan qiyiq topib, janjal chiqarardi, qosh qo'yaman deb, ko'z chiqarib qo'ydi.

Frazeologik ma'no ibora tarkibidagi biror so'zning ko'chma ma'nosiga asoslanishi (shirin so'z, achchiq gap, ishing ko'zi, gapning tuzi) yoki tarkibidagi qismlarning umumiy ma'nosiga tayanib ko'chma ma'no ifodalashi mumkin (og'zi qulog'ida, bel bog'lamog, og'iz ochmog, tili tutildi, temirni qizig'ida ur). Yoxud tarkibidagi qismlarning ma'nosiga mutlaqo aloqasi bo'lmagan ma'no anglatadi (boshi osmonga yetdi, tepa sochi tik bo'ldi, yulduzni benarvon uradi, yuragiga qil sig'maydi).

Ibora tarkibidagi so'z boshqa oddiy birikmadagi so'zga shaklan o'xshab qolishi mumkin: 1. Qodirqul mingboshining bunda qangi ishlarga suyaqi yo'q (Hamza.) - Bu go'shtning suyaqi yo'q. 2. Mirzakarimboyning qo'li uzun, bu ishlarni uddalaydi (Oyb.) - Basketbolchining qo'li uzun edi. Bunday holda frazeologik ma'no matnga qarab aniqlanadi. Iboraning qismlari qat'iy bir qolipga tushib qolganligi uchun uni bir tildan ikkinchi tilga so'zma-so'z tarjima qilib bo'lmaydi. So'zma-so'z tarjima fikr chalkashligiga olib keladi.

Ibora so'z birikmasi va gap ko'rinishida bo'ladi: 1) so'z birikmasi shaklidagi ibora: anqoning urug'i, bosh ko'tarmog, og'ziga olmog. 2) gap shaklidagi ibora: ko'zi ochildi, dami kesildi, tili tutildi.

Iboralar ham bir sememali va ko'p sememali bo'lishi mumkin. Birdan ortiq ma'noga ega bo'lgan ibora ko'p sememali ibora deyiladi: Bosh ko'tarmog: 1) "sekin sog'aymog"; 2) "sekin qaramog"; 3) "qo'zg'olon qilmog"; o'ziga kelmog: 1) "sekinlik bilan tushunmog"; 2) "sekinlik bilan sog'aymog"; ko'zi ochildi: 1) "qoqilib tushundi"; 2) "ko'rtdi".

Ibora ham leksemalar kabi boshqa leksema yoki iboralar bilan ma'no munosabatiga ko'ra aloqadorlik kasb etadi: 1. Sinonim iboralar. Shakli har xil, ma'nosi bir-biriga yaqin bo'lgan ibora. Sinonim ibora (frazeologik sinonim) deyiladi: toqati toq bo'lmog-sabr kosasi to'lmog; yaxshi ko'rmoq - ko'ngil bermog;

tertsiga sig'madi - boshi osmonga yetdi. Lug'aviy birlik sifatida ibora leksema bilan sinonimlik tashkil qila oladi: g'azablanmog - jonl chiqmog, sevmog - yuragidan urmog, maqtamog - ko'klarga ko'tarmog.

Antonim iboralar. Qarama-qarshi ma'no ifodalovchi ibora antonim ibora (frazeologik antonim) deyiladi: ko'kka ko'tarmog ~ yerga urmog; qo'li uzun - qo'li kalta, ko'ngli oq - ichi qora. Iboralarda darajalanish o'ta kuchli.

Frazeologizmlarda semantik munosabat. Leksikada bo'lgani kabi frazeologiyada ham lisoniy-semantik munosabat amal qiladi.

Frazeologik sinonimiya. Ma'nodoshlik hodisasi frazeologizmlarda ham mavjud. Frazeologizmining ma'nodoshlik paradigmasida birliklar ifoda semalari darajasiga ko'ra farqlanadi: [yaxshi ko'rmoq] - [ko'ngil bermog], [yer bilan yakson qilmog] [kulini ko'kka sovurmog], [lipidan ignasigacha] [miridan sirigacha], [qilidan - quyrug'igacha] va h. Ma'nodosh frazeologizmlarning atash semasi bir xil bo'ladi. Masalan, [lipidan ignasiga] - [miridan sirigacha], [qilidan quyrug'igacha] kabi iboralarida butun ta'kidoti bilan atash semasi umumiy. Ammo ular uslubiy xoslanganlik va bo'yog'dorlik darajasini ifodalovchi semalari bilan farqlanadi.

Sinonim frazeologizmlarni frazeologik variantdan farqlash lozim. Sinonim iboralarda ayni bir so'z bir xil bo'lishi mumkin. Lekin qolgan so'zlar sinonim leksemaning ko'rinishlari bo'lmisligi lozim. [Jonni hovuchlab] va yuragini hovuchlab iboralarida bir xil so'z mavjud. Ammo [jon] va [yurak] so'zlari sinonim leksema ko'rinishi emas. [Ko'ngliga tugmog] va yuragiga tugmog iboralarini frazeologik variant.

Frazeologik antonimiya. Zid ma'noli antonimlar bir-biriga teskari tushunchani ifodalaydi. Misollar: [ko'ngli joyiga tushdi] - [yuragiga g'ul'g'ula tushdi], [qoni qaynad] [og'zi qulog'iga yetdi].

Frazeologizmdagi darajalanish, giponimiya, funktsionimiya, iyerarxionimiya kabi semantik munosabatlar o'z tadqiqotini kutmoqda.

Frazemaning ifoda plani deganda uning tovush tomoni, leksik tarkibi, birkimaga yoki gapga teng konstruksiyasi nazarda tutiladi. Masalan: ko'ngulni olmoq (birkimaga teng), ko'zlari qinidan chiqib ketdi (gapga teng), boshi qotdi (gapga teng), ensasi qotdi (gapga teng) kabi. Frazemalar orasida qo'shma gapga teng qurilishi turg'un konstruksiyalar ham uchraydi: "qor yog'ib, izlar bosildi" kabi.

Frazemalar tarkibidagi so'zlarning bog'lanishi erkin birkima yoki gap tarkibidagi so'zlarning bog'lanishidan farq qilmaydi: ularning barchasida so'zlar tobelanish asosida bog'lanadi, biroq: a) erkin birkimadagi yoki gapdagi bog'lanish nutq jarayonida, nutq bilan bir paytda sodir bo'ladi; frazemadagi bog'lanish esa nutq paytidan ancha avval yuzaga kelib, turg'unlashib qoladi, inson xotirasida va tilda yaxlitligicha saqlanadi; b) erkin birkimadagi yoki gapdagi so'zlarni so'zlovchi o'z ixtiyori bilan almashтира oladi: "keng ko'cha" birkimasi o'rnida "tor ko'cha" birkimasini, "men o'qiyman" gapi o'rnida "men islayman" gapini qo'llashi mumkin, ammo "yulduzni benarvon urmoq" birkimasi o'rnida "yulduzni narvonsiz urmoq", "yulduzni shotisiz urmoq", "yulduzni beshoti urmoq" birkimalari qo'llanmaydi.

Shuni ta'kidlash lozimki, har qanday turg'un birkima frazema bo'lavermaydi. Masalan, Birlashgan Millatlar Tashkiloti birkimasi turg'un konstruksiyadir, ammo to'g'ri ma'noli turg'un konstruksiya bo'lganligidan frazema hisoblanmaydi. Frazema yaxlit holda ko'chma ma'no ifodalashi shart. Frazemalarning ifoda planida leksemalardan tashqari, yordamchi so'zlar (ko'makchilar) va turli forma yasovchi morfemalar qatnashishi mumkin. Masalan, ochiq yuz bilan (bu frazemaning ifoda planida "bilan" ko'makchisi qatnashgan), dam olmoq (bu frazemaning ifoda planida "-moq"

morfemasi ishtirok etgan). Keltirilgan misollarda ko'makchi va affiksial morfema frazemalarning doimiy belgilari hisoblanadi, chunki ular shu frazemalarning ichki grammatik qurilishiga mansubdir.

Frazemalarning semantik tarkibidagi turkum semalari. Bu semalar frazeologik ma'noga tayanadi. Masalan: aravani quruq olib qochmoq (fe'l frazema), arpasini xom o'rmoq (fe'l frazema), ammaning buzog'iday (sifat frazema), bag'ri qattiq (sifat frazema), bir og'iz (ravish frazema), bir og'izdan (ravish frazema), to'rt ko'z bilan (ravish frazema), tomondan tarasha tushganday (ravish frazema) kabi. [7.B.120-121]

Frazeologik monosemiya - frazemaning semantik tarkibida bitta frazeologik ma'noning bo'lishi. Chunonchi, ko'ngilga qo'l solmoq frazemasining semantik tarkibida "yashirin fikr - o'yni bilishga harakat qilmoq" ma'nosidan boshqa frazeologik ma'no yo'q: "Rizaning yuragiga qo'l solib ko'rgan Muhiddin uning javobidan xursand bo'ldi." (R.F.). "Kechagi ishdan maqsadim u yerdagi xotinlarning ko'ngilga qo'l solib ko'rish, undan keyin o'zimga ba'zi bir ishonchiroqlarini tanlab olish edi." (S.Z.). keltirilgan gaplarning birtinchisida ko'ngilga qo'l solmoq frazemasining variatsiyasi - "yuragiga qo'l solib ko'rmoq" ishlatilgan, har ikki holda ham bitta frazeologik ma'no - "yashirin fikr-o'yni bilishga harakat qilmoq" nazarda tutilgan.

Frazeologik polisemiya - frazemaning semantik tarkibida ikki yoki undan ortiq frazeologik ma'noning bo'lishi. Masalan: boshi (m) aylandi frazemasining semantik tarkibida ikkita frazeologik ma'no bor: 1) "Behud bo'lmog' ma'nosi: stol yoniga kelguncha uning boshi aylanib ketdi. "Muncha darmonsiz bo'lmasam", - o'yladi u". (S.Z.); 2) "Eсанkiramoq" ma'nosi: "... muloyim qarab qo'yishlarini, ... jilmayib gapirishlarini sezardim, buning hammasidan boshim aylanardi". (O.Yo.). Leksemalarda bo'lganidek, frazemalarda ham polisemiya hodisasi ma'no ko'chish qonuniyatlariga asoslanadi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. Frazeologizmlarda semantik munosabat haqida gapiring.
2. Frazeologiya va frazeologizmning ma'noviy butunligi nimada?
3. Frazema nima?
4. Frazemaning ifoda planini qanday tushunasiz?
5. Frazeologik monosemiya va polisemiya hodisalari qanday farqlanadi?
6. Frazemalar erkin birikmalardan va to'g'ri ma'noli turg'un birikmalardan qanday farqlanadi?
7. Frazemaning mazmun plani haqida ma'lumot bering.
8. Frazeologik ma'no nima? U leksik ma'nodan nimasi bilan farqlanadi?
9. Frazemalardan nutqda qanday maqsadlarda foydalaniladi?
10. Frazemaning qanday semantik turlari bor?
11. Frazemalarning shakli munosabatini qanday tushunasiz?
12. Frazeologik omonimiya va frazeologik paronimiya qanday farqlanadi?

V BOB. LEKSIKOGRAFIYA

LEKSIKOGRAFIYA HAQIDA MA'LUMOT

Tayanch so'z va iboralar: leksikografiya, lug'at, fonetik-fonologik, leksik-semantik, lingvogeografik, dialektologik.

Leksikografiya tilshunoslikning lug'atchilik bilan shug'ullanuvchi sohasidir.

Lug'atlar tildagi leksemalarni, frazemalar, maqol-matallar va turli nomlarni ma'lum tartibda o'z ichiga olgan kitoblardir. Bunday lug'atlar o'tmishda qo'lyozma shaklida ham bo'lgan. Leksikografiyaning vazifa doirasiga quyidagilar kiradi:

- a) lug'at tuzish prinsiplari va metodikasini ishlab chiqish;
- b) lug'at tiplari va turlarini aniqlash;
- c) lug'atshunoslarning ishini tashkil qilish;
- e) lug'at tuzish uchun asos bo'ladigan kartoteka fondini yaratish;

- f) lug'atchilik tarixini o'rganish;
- g) lug'at tuzish bilan shug'ullanish.

Lug'atchilikning nazariy va amaliy tomonlari bor. Lug'at tuzishning ilmiy asoslari va tamoyillarini ishlab chiqish, lug'at tiplarini belgilash, uni yaratish usullarini asoslab berish bu sohaning nazariy masalalari bo'lib hisoblanadi. Tilning so'z boyligini to'plash, lug'at tuzish uchun kartotekalar tuzish va ularni tartibga solish kabilar lug'atshunoslikning amaliy tomonidir.

So'zlarning ma'lum bir maqsad asosida to'plangan va tartibga solingan hamda alfavit tartibida joylashtirilgan yig'indisi lug'at deyiladi. Lug'atlar kitob shaklida yoki boshqa shaklda (chunonchi, qo'lyozma shaklida) bo'lishi mumkin. Lug'atlar ma'lum bir tilning so'z boyligini aniqlashda, ularning ma'nolari va yozilishlarini

ko'rsatib berishda, nutq madaniyatini ko'tarishda, umuman kishilarning madaniy hayotida katta ahamiyat kasb etadi.

Leksikografiya muhim ijtimoiy vazifani bajaradi.

Bular quyidagilarda ko'zga tashlanadi:

- 1) ona tilini va boshqa tillarni o'rgatish;
 - 2) ona tilini tasvirlash va me'yoriylashtirish;
 - 3) tillararo munosabatlarni ta'minlash;
 - 4) til leksikasini ilmiy tekshirish va talqin qilish.
- Lug'at maqsadi va mo'ljalliga ko'ra ikkiga bo'linadi:
- 1) umumiy lug'at;
 - 2) maxsus lug'at.

Umumiy lug'at keng o'quvchilar ommasiga, maxsus lug'at esa tor doiradagi kishilar - alohida soha mutaxassisiga mo'ljallangan bo'ladi.

Har ikkala tur lug'at ham o'z o'rnida yana ikkiga bo'linadi:

- 1) ensiklopedik lug'at;
- 2) filologik lug'at.

Demak, lug'atni umumiy ensiklopedik lug'at va maxsus ensiklopedik lug'at, umumiy filologik lug'at va maxsus filologik lug'atga bo'lib o'rganish maqsadga muvofiq va qulay bo'ladi.

Leksikografiya tilshunoslikning alohida sohasi bo'lib, ma'lum darajada leksikologiya bilan bog'liqdir. Uning ikki tarmog'i bor: 1) lug'atchilik, 2) lug'at tuzish bilan bog'liq nazariy masalalar.

Lingvistik lug'atlarning obyekti so'zlardir. Bunday lug'atlar so'zlarning semantikasi, grammatik xususiyatlari, imlosi, talaffuzi, tarixi, tarqiqyoti, kelib chiqishi va hokazolari haqida ma'lumotlar beradi. Ensiklopedik lug'atlarning obyekti so'zlarda ifoda topgan narsa, hodisa, tushuncha, shaxs kabildir. Bunday lug'atlarda narsa, hodisa, tushuncha, shaxs haqida ma'lumotlar qayd etiladi. Lingvistik lug'atlarning so'zligida umumlashgan ifodaga ega leksik ma'noli barcha turkumdagi so'zlar, shuningdek yordamchi, modal, undov, taqlid so'zlar, yuklamalar qayd etiladi. Ensiklopedik

lug'atlarning so'zligida esa terminlar, tarixiy hodisa nomlari, shuningdek joy, daryo, buyuk shaxs va hokazolarni ko'rsatuvchi atovqli o'tlar beriladi. O'zbek lug'atchiligi tarixida ensiklopedik lug'atlarni yaratish keyingi vaqtlarda yo'lga qo'yildi. 1950-yillardan boshlab ba'zi fanlarga oid terminologik ensiklopedik lug'atlar yaratildi.

O'zbek lug'atchiligi lingvistik lug'atlar yaratish juda uzoq tarixga ega. O'zbek lug'atchiligi o'zbek xalqining tarixiy tarqiyoti bilan bog'liq holda rivojlandi. Tarixiy sharoitning turli talablari bilan luring turli tiplari yaratildi. O'zbek lug'atchiligi tarixi to'rt davrga bo'linadi. Birinchi davr lug'atlarning arab lug'atlari tuzilishi tartibida yaratilganligi bilan xarakterlanadi. Bu lug'atlar so'zligining berilishi o'ziga xosdir. Unda avval so'zning nechta harf bilan yozilishi e'tiborga olinadi. So'zlikda kam harf bilan yoziladigan so'zlar avval, nisbatan ortiq harf bilan yoziladigan so'zlar keyin keltiriladi. So'zlar ikki turkumga — nomlar va fe'llarga ajratib beriladi. Bunda nomlar oldin, fe'llar keyin tasvirlanadi. So'zlar tartibida so'zlarning qanday undoshga egaaligi va ularning o'rinlashish tartibi ham rol o'ynaydi. Birinchi davr lug'atchiligi XI—XIII asrlarni o'z ichiga oladi. O'zbek lug'atchiligining birinchi davri sharqning ulug' olimi, filolog ham lug'atchi Mahmud Qoshg'ariyning XI asr yodgorligi bo'lmish "Devonu lug'otit turk" ("Turk so'zlari to'plami") lug'ati bilan boshlanadi. Bu davr lug'atchiligi uchun xarakterli bo'lgan ikkinchi lug'at "Attuhtatuz zakiyati fillug'atit turkiya"dir. "Devonu lug'otit turk"ning so'zligida turkiy so'zlar arab tilida tushuntirib beriladi. "Devonu lug'otit turk" uch tomdan iborat. Uning birinchi tomi lug'atning yarmini tashkil qilib, ikki harflarning fe'lgacha bo'lgan qismini o'z ichiga olgan. Ikki harfli fe'llardan tortib, to'rt harfli fe'llargacha hammasi ikkinchi tomga kiritilgan. Qolgan so'zlar uchinchi tomi tashkil qiladi. "Devonu lug'otit turk" tushuntirish matnlari dastlab Bosim Atalay tomondan turk tiliga tarjima qilindi va 1939—1941

yillarda Turkiyada nashr etildi. Keyinchalik uning tushuntirish matnlari o'zbek tiliga Solih Mutallibov tomonidan tarjima qilindi va G'.A. Abdurahmonov tahriri ostida Toshkentda 1960—1963 - yillarda nashr etildi. Lug'atdagi so'zlik tartibi foydalanishda ancha qiyinchilik tug'dirganligini nazarda tutib, "Devonu lug'otit turk indeksi" ham yaratildi va u 1967- yil nashr etildi. Indeksda "Devonu lug'otit turk" so'zligidagi so'zlar hozirgi o'zbek alfaviti tartibida berilgan.

"Attuhfatuz zakiyati fillug'atit turkiya" M. Qoshg'ariy lug'atidan keyin yaratilgan qadimgi lug'atlardandir. Tuzilishi jihatidan M. Qoshg'ariy lug'atiga o'xshab ketadi. Lug'atning tuzilgan yili, tuzuvchisi nomalumi. Lekin "Kirish" qismidagi ayrim ma'lumotlardan ayon bo'lishicha, u qipchoqlar saltanati davrida Misrda yaratilgan deb tahmin qilinadi. "Attuhfatuz zakiyati fillug'atit turkiya" uch qismdan tarkib topgan: 1) qisqacha kirish va grafikaga oid ma'lumotlar; 2) lug'at (tarjimasi bilan); 3) grammatik ma'lumotlar. Lug'atning "Kirish" qismida grafikaga oid ma'lumotlar beriladi. Lug'at qismi otlar va fe'llarga bo'lib beriladi. Otlar esa bayon qismlarda, ba'zan arabcha tarjimasi bo'yicha birinchi tovushi tovushdosh so'zlar ichida beriladi. Fe'llar esa birinchi tovushlari bo'yicha qismlarga ajratilib, o'tgan zamon shaklida qayd etilgan. Grammagik ma'lumotlar qismida esa so'zlar ot, olmosh, son, fe'l kabi turkumlar doirasida olinib, formantari haqida ma'lumot keltiriladi. S. M. Mutallibovning o'zbek tiliga tarjimasi bilan F. Abdullaevning mas'ul muxarrirligida 1968-yil Toshkentda nashr etildi. Kitob ikki qismdan iborat bo'lib, uning birinchi yarmida "Attuhfatuz zakiyati fillug'atit turkiya" to'la keltirilgan va ikkinchi yarmida esa "ko'rsatkichlar" berilgan. XI asr lug'atchiligi shu ikki lug'atdangina iborat emas. Mazkur lug'atlarning ancha salmoqdor ekanligi va unda qayd etilishiga qaraganda ham, XI asrgacha va shu asrda ham bir necha turkiy lug'atlar bo'lgan, ammo ular bizgacha yetib kelmagan.

Ikkinchi davr lug'atchiligi XV asrdan 1862- yilgacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Bu davrga oid lug'atlar asosan Tole Xirotiyning "Badoeul lug'at'i, tuzuvchisi nomalumi bo'lgan "Abushqa", Mehdiqonning "Sanglox'i va Fatxalixonning "Chig'atoycha-forscha lug'at'i" dan iborat. Tole Xirotiyning "Badoeul lug'at'i, nomalumi muallifligi "Abushqa" va Mehdiqonning "Sanglox" lug'ati hozirgi davr tilshunos olimlari tomonidan o'tganib chiqilgan va ko'p nusxada nashr ham etilgan. Bu davr lug'atlari ichida Tole Xirotiyning "Badoeul lug'at'i" alohida o'rin tutadi. U "nodir so'zlar" degan ma'noni bildiradi. "Badoeul lug'at" Hirotda Temuriy sulolasidan bo'lgan Sulton Husayn hukmronligi davrida 1500- yillarda tuzilgan. Uning "Kirish" qismida aytilishicha, lug'at shaxsan sulton Husaynning topshirig'i bilan Alisher Navoiyning oliy saviyali she'riyatini izohlab berish uchun yaratilgan. "Badoeul lug'at" so'zligi mingga yaqin so'z va so'z formalaridan tashkil topgan. U 89 varaqdan iborat bo'lib, 180 betni tashkil qiladi. Uning birinchi va ikkinchi beti asosiy varaqqa kirmaydi. Bu betlarda lug'at pasportiga oid belgilar berilgan deb o'ylanadi. Ammo u saqlanmagan. Lug'atning uchinchi betidan o'ninchi betigacha bo'lgan varaqalarni lug'atchilik va mazkur lug'at haqidagi ba'zi ma'lumotlar, ya'ni "Kirish" qismi tashkil qiladi. Lug'at maqolalari alohida ajratilmay, ketma-ket berib keltirilgan. Lug'at so'zlari alfavit tartibiga olingan bo'lsa ham, birinchi xarf nazarda tutilgan. "Badoeul lug'at" prof. A. K. Borovkov tomonidan tekstologik va ilmiy jihatdan o'rganilgan, uning tanqidiy matni 1961- yilda nashr etildi. Uning "Kirish" qismida esa lug'at haqida boy ma'lumotlar berilgan va uning "Abushqa" va "Sanglox" lug'atlariga munosabati ko'rsatilgan. "Badoeul lug'at"ning qo'lyozmasi Leningradagi M. Ye. Saltikov-Shedrin nomli Davlat kutubxonasida saqlanmoqda. Bu davr lug'atlaridan yana biri "Abushqa" nomli lug'atdir. "Abushqa" mazkur lug'at so'zidagi birinchi so'z bo'lib, u "er, erkak" ma'nosini bildiradi. Lug'atning

iomu bu soʻzning maʼnosiga qarab emas, balki uning lugʻatda tutgan oʻrniga qarab nomlangan. "Abushqa" lugʻati "Badoeul lugʻat"dan keyin yuzaga kelgan boʻlishi kerak. Prof. A. K. Borovkovning koʻrsatishicha, "Abushqa" lugʻati haqiqiy lugʻat emas. U "Badoeul lugʻat"ning tarjimai hisoblanadi. Yaʼni uning soʻzligi "Badoeul lugʻat"dan olingan boʻlib, forscha tushuntirish qismi turkchaga tarjima qilingan. Ammo "Abushqa" lugʻatining tuzuvchisi lugʻat maqolalarini koʻp oʻrinlarda qisqartirgan, koʻp oʻrinlarda qoʻshimchalar kiritgan. Ayniqsa, feʼlga oid soʻzlarning shakllarini ikki barobar koʻpaytirib yuborgan. Shuningdek, "Badoeul lugʻat"da tuzuvchi oʻz fikrlarini tasdiqlash uchun faqat Navoiydan misollar keltirgan boʻlsa, "Abushqa"da shoir Ubaydullaxon, Zaxiriddin Bobur devonidan ham misollar keltirgan. "Abushqa" nomli lugʻati "Badoeul lugʻat"ga nisbatan ancha tanqilroq boʻlib, u ikki marta koʻp nusxada bosilib chiqqan. Birinchi marta G. Vamberi tomonidan qisqartirilgan holda 1862-yil nashr etirildi. Ikkinchi marta V. V. Velyaminov-Zernov tomonidan toʻla holda 1868-yil nashr etirildi. Bu davr lugʻatlaridan yana biri "Sanglo"dir. U Nodir shoh (1736—1747 yillar taxt tepasida boʻlgan)ning tarixchisi Mirza Mehdiixon tomonidan Alisher Navoiy devoniga tuzilgan edi. Bu lugʻat qachon dunyoga kelganligi haqida hozircha aniq bir maʼlumot yoʻq. Ammo uni "Badoeul lugʻat" va "Abushqa" lugʻatlariga nisbatan ilgariroq yaratilgan deb taxmin qilinadi. Bu davr lugʻatlari ichida eng yirigi Fatxaliixon Qojarining "Chigʻatoycha—forscha" lugʻatidir. Bu lugʻatga ham Alisher Navoiy asarlari asos qilib olingan. U 1862-yilda tuzilgan. Lugʻatda sakkiz ming soʻz bor. Bu davr lugʻatlaridan bizga yana shayx Sulaymon Buxoriyning Istanbulda 1880-yil nashr etilgan "Chigʻatoycha-turkcha lugʻati" va Fazlulloxonning Qalkuttada 1825-yil nashr etilgan "Chigʻatoycha-forscha lugʻati" maʼlum. Ammo bu lugʻatlar hali oʻrganib chiqilganicha yoʻq. Uchinchi davr lugʻatchiligi 1878-yildan 1917-yilgacha boʻlgan davrni oʻz ichiga oladi. Bu davr lugʻatchiligining birinchi namunasi

sifatida A. Starchevskiyning "Sputnik russkogo cheloveka v Sredney Azii" nomli lugʻatini koʻrsatish mumkin. Mazkur lugʻat 1878-yil Peterburgda nashr qilingan boʻlib, uning tarkibida 13 ming oʻzbek soʻzi bor. Unda koʻproq eski oʻzbek tiliga oid soʻzlar berilgan. 1880-yilda Sh. Ishayevning "Kratkiy russko-sartovskiy i sartovsko-russkiy slovar" nomli lugʻati nashr etildi. Bu lugʻat hajmi va ikki tomonlama tarjima lugʻati ekanligi bilan yuqoridagi lugʻatga oʻxshashdir. Lugʻatda soʻzlashuv namunalari ham ilova qilingan. Unga davlat, yil, oy, kun nomlari, muassasa va korxona turlarining atalishi, mahalliy aholining yer oʻlchov birliklari va ogʻirlik oʻlchov birliklari haqida maʼlumotlar ham kiritilgan. Lugʻat 184 betdan iborat, u Toshkentda nashr etilgan. Shunday lugʻatlardan yana biri V. I. Nalivkin va M. Nalivkinlarning "Russko-sartovskiy i sartovsko-russkiy slovar" asaridir. Bu lugʻatda asosan Namangan laxiasiga oid eng koʻp qoʻllanuvchi oʻzbekcha soʻzlar aks ettirilgan. Uning ruscha-sartcha qismi soʻzligida 8500 soʻz, sartcha-ruscha qismi soʻzligida 4200 soʻz qayd etilgan. Lugʻat 480 betdan iborat. U 1894-yil Qozonda bosilib chiqdi. V. Nalivkin xuddi shu lugʻati asosida yana "Rukovodstvo k prakticheskomu izucheniyu sartovskogo yazja ("Sart tilini mustaqil oʻrganuvchilar uchun qoʻllanma") nomli lugʻatini tuzdi. Uning ruscha-sartcha qismi 2300 soʻzni, sartcha-ruscha qismi 1600 soʻzni oʻz ichiga oladi. Lugʻat 334 betdan iborat. U 1898 yil Samarqanddagi K. M. Fedorov bosmaxonasida nashr etilgan. Lugʻatchi yana mazkur nom ostida 5600 soʻzdan iborat lugʻat nashr ettirdi. Biroq bu lugʻat faqat ruscha-sartcha lugʻat edi. U 1911-yil Toshkentda bosilib chiqdi.

Lugʻatchiligimizning IV davri 1926-yildan hozirgacha boʻlgan davrni oʻz ichiga oladi. "Ruscha-oʻzbekcha lugʻat"ning tashabbuskori Ye. D. Polivanovdir. 1926-yil Ye. D. Polivanov tomonidan yaratilgan lugʻatning hajmi 4,5 ming rus soʻzidan iborat. Oʻzbek adabiy tiliga asoslangan soʻzlikka ega birinchi oʻzbekcha-ruscha lugʻat K. K. Yudaxinning 1927-yil Toshkentda bosilib

chiqqan "Uzbeksko-russkiy kratkiy slovar" nomi lug'atidir. Uning so'zligi 9 ming so'zdan iborat edi. Fan va madaniyatning birinchi tarmoqlariga oid terminologik lug'atlar yaratila boshladi. Masalan, siyosiy va huquq terminlariga oid lug'atlardan G. Yusupovning "Kratkiy russko-uzbekskiy politiko-yuridicheskiy slovar"¹ 1926-yil.K. Sarimsoqovning "Russko-uzbekskiy administrativno-pravovoy slovar" va 1933-yil Toshkentda, ShB. Ilyazovning "Russko-uzbekskiy terminologicheskiy slovar po adeloproizvodstvu" ("Ish boshqarishga oid ruscha-o'zbekcha terminologik lug'at") 1934-yil Toshkent-Qozonda bosilib chiqqandan keyin shu yillargacha harbiy ta'limga, embriologiyaga, anatomiya, fiziologiyaga, ximiyaga, zoologiyaga, geologiyaga, pedagogikaga va lingvistikaga oid bir qancha terminologik tarjima va izohli, lug'atlar yaratildi va nashr etildi. 1927-yilga kelib imlo lug'ati ham yaratildi. Birinchi "O'zbek tili imlo lug'ati" ni A. Alaviy tuzdi va Toshkentda nashr ettirdi. Shundan keyin o'ndan ortiq imlo lug'ati nashr etildi. 1957-yilda esa umumiy hajmdagi izohli lug'ati tuzish g'oyasi tug'ildi. U hozir nashr etilgan. 1969-yil "O'zbek tilining dialektologik lug'ati" yaratildi. Shu yili esa ters lug'at yuzaga keldi. 1972-yilga kelib "Chastotali lug'at" yaratildi. O'zbek lug'atchiligida tematik lug'atga qayta e'tibor berildi. U foydalanuvchilarga 1976-yil taqdim etildi. Shu yili yana "Morfem lug'at" ham yuzaga keltirildi. Ikki tili lug'atlarning esa tillar bo'yicha doirasi ancha kengaydi.

O'zbek lug'atchiligining to'rt davriga ham o'z xarakteri bilan mos kelmagan ayrim lug'atlar bor. Bu lug'atlar asosan savdo maqsadlari bilan yaratilgan. Bu lug'atlarning o'ziga xos tomoni shundan iboratki, 1) ular taqat tarjima lug'ati bo'lib, ko'p tildir; 2) kichik hajmga ega; 3) so'zlari tematik usulda joylashtirilgan; 4) so'zlar ro'yxati savdo uchun zarur bo'lgan leksika bilan chegaralangan.

Bunday lug'atlarga xorazmlik mashhur olim Mahmud Abulqosim Zamaxshariyning "Muqaddimatul adab" ("Adabga kirish") ini ko'rsatishimiz mumkin. Lug'at muallifining to'liq nomi Abulqosim Mahmud binni Umar al Zamaxshariydir. U lug'atni 1128—1156 yillar Xorazmga shohlik qilgan Aloviddavla Abulmuza'ffar Otsizning topshirig'iga binoan 1128—1143 yillar orasida yaratgan. U tuzilganda uch tilda: arab-fors-chig'atoy tillarida bo'lgan.

Keyinchalik uning tarjimasiga mo'g'ul tili ham kiritildi. Bu ish lug'atni 1492-yil qayta ko'chiruvchi kotib Darvesh Muhammad tomonidan bajarildi. "Muqaddimatul adab" lug'ati besh qism: 1) otlar, 2) fe'llar, 3) yordamchi so'zlar, 4) otlarning turlanishi, 5) fe'llarning tushlanishidan iboratdir. Ot turkumiga oid qismida otlar tematik bo'limlarga: osmon jismlari va tabiat hodisalarini ifodalovchi metal va minerallarni bildiruvchi, o'simlik bilan, suv bilan, aloqa munosabatlari bilan bog'liq geografik xarakterga ega nomlarga ajratib berilgan. Fe'llar arab grammatikasi transkripsiyasiga muvofiq o'zak tarkibiga asoslangan holda qismlarga bo'lib berilgan. Lug'atning old qismida qisqacha "Kirish" bor. O'zbek lug'atchiligi yana bir ko'p tili lug'atga ega. Bu lug'atning tuzuvchisi Is'hoqxonto'raxo'ja Jo'neydillo bin Eshon bo'lib, u Namangan uyezdining To'raqo'rg'on qishlog'i qozisi edi. "Sart tili lug'ati" deb nomlangan mazkur lug'at 1150 o'zbek so'zini o'z ichiga oladi. Unda o'zbekcha so'zlar rus, arab, fors, turk, hind tillariga tarjima qilib berilgan. Tarjimada asosan ekvivalent bo'la oluvchi so'z topishga harakat qilingan. So'z ma'nolariga esa uncha e'tibor berilmagan. Uning so'zlari ham, tarjimalari ham bir xilda arab alifbosiga asoslangan transkripsiyada berilgan. U kichik hajmda 53 betdan iborat. Lug'at 1901-yil Toshkentda ko'p nusxada bosilib chiqqan. O'zbek lug'atchiligi tarixida Muhammad Ya'qub Ching'iyning "Kelurnoma" nomi tematik lug'ati ham ma'lumdur. "Kelurnoma" lug'ati 1659—1707 yillar Hindistonda

Muhammadshoh Avranzeb alamgir Abulmuzaffar Muhiddin podshohlik qilgan davrda yaratilgan. U turkiy-chig'atoycha-forscha lug'at bo'lib, 15 bob va 343 fasldan tashkil topgan. Lug'at podshoh Abulmuzaffar Muhiddin sha'niga yozilgan madh bilan boshlangan. Uning dastlabki 6 bobi fe'l morfologiyasiga bag'ishlangan, qolgan 9 bobida esa so'zlar quyidagi mavzu doiralarga bo'lib berilgan: 1) osmon va unga taalluqli so'zlar; 2) yer va unga taalluqli so'zlar; 3) o't, o'tazallari va unga taalluqli so'zlar; 4) qushlar va ularga taalluqli so'zlar; 5) inson va uning tashqi a'zolariga oid so'zlar; 6) qarindosh-urug'chilikni bildiruvchi so'zlar; 7) qurol-aslaha bildiruvchi so'zlar; 8) son va raqamlar; 9) harflar, shifrlar, olmoshlar va b. "Kelurнома" kichik hajmli lug'at bo'lganligi uchun, unda so'z ma'nolarini ochishga uncha e'tibor berilgan emas. 1960 -yildan keyin o'zbek lug'atchiligi nihoyatda taraqqiy eta boshladi. O'zbek tili bilan chet tillar o'rtasida tarjima lug'atari, o'zbek leksik qatlamlarini to'la xarakterlab beruvchi lug'atlar, asarlarning tilini ko'rsatib beruvchi lug'atlar yaratila boshladi. Barcha turkiy xalqlar kabi o'zbek xalqining ham lug'atshunoslik bilan bog'liq tarixining dastlabki bosqichi Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asari bilan bog'lanadi. Uning to'liq ism-sharifi Mahmud Ibn-ul Husayn Ibn Muhammad-al-Qoshg'ariy bo'lib (tavallud sanasi aniq emas), "Devonu lug'otit turk" asari hijriy 469, milodiy 1076-1077-yil yozilgan. Asarning yagona qo'lyozma nusxasi 1914-yilda Turkiyaning Diyorbakir shahridan topilgan va u hozirgacha Istambulda saqlanadi. Bundan tashqari alloma tomonidan turkiy tillar sintaksisiga doir "javohirun nahv fil lug'otit turk" asari yaratilganligi haqida ham ma'lumotlar mavjud. Biroq bu asar bizgacha yetib kelmagan.

"Devonu lug'otit turk", dastlab, 1915-1917 yillarda uch tomlik kitob holida Istambulda, keyinchalik, ya'ni 1928-yilda esa sharqshunos Brokkelman tomonidan nemis tiliga tarjima qilinib Leypsigda nashr qilingan. "Devonu lug'otit turk" asari 1960-

1963 yillarda tanikli sharqshunos olim Solih Mutallibov tomonidan o'zbek tiliga tarjima qilinib, Toshkentda nashr etilgan. "Devonu lug'otit turk" asari faqat leksikografik tadqiqot bo'lib qolmay, unda qadimgi turkiylar tilining fonetik-fonologik, leksik-semantic, lingvogeografik, dialektologik xususiyatlari haqida ham qimmatli ma'lumotlar mavjud. Shu bois Mahmud Qoshg'ariy turkiyshunoslikning sanab o'tilgan sohalarining asoschisi sanaladi.

Zamahshariy hijriy 467, milodiy 1045-yilning 19- martida Xorazmning Zamahshar qishlog'ida tavallud topgan. Abulqosim Mahmud Zamahshariy taxallusi bilan arab tilida tilshunoslik, adabiyotshunoslik, geografiya, hadis va diniy huquq kabi fanlarga doir ellikdan ortiq asar yaratib qoldirgan. Ayniqsa, uning "Al-mufasssal fi sa'at al-a'rob", "Fleksiya san'ati haqida mufasssal kitob" ma'nosini bildirib, bu asar (1121-yil Makka shahrida yozilgan) arab tilining grammatikasini o'rganishda muhim qo'llanma sifatida sharq va g'arbda mashhur bo'lgan.

Alisher Navoiyning "Muhokamatul lug'atayn" asari 1499-yilda yaratilgan bo'lib, bu asar eski o'zbek tilini qarindosh bo'lmagan til - fors-tojik tili bilan chog'ishtirib o'rganishga doir dastlabki leksikografik tadqiqotlardan biri ekanligi bilan qimmatlidir. Adabiyot osmonida Navoiydek yorug'yulduz paydo bo'lgach, uning asarlari asosida ham ko'plab lug'atlar yaratila boshlandi. O'zbek tilshunosligining zamonaviy bosqichida esa G'.Abdurahmonov, Z.Ma'rufov, O.Usmonov, Sh.Shukurov, A.Hojiyev, R.Qo'ng'urov, Sh.Shoabdurahmonov, S.Mutallibov, Sh.Rahmatullayev, V.Rahmonov, A.Madaliyev, N.Mamatov, S.Ibrohimov kabi olimlar lug'atshunoslikning rivojlanishida o'zlarining munosib hissalarini qo'shib keltmoqdalar.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. Mustaqillik davrida o'zbek lug'atchiligiga qanday e'tibor berilgan?

LUG'AT VA UNING TURLARI

2. Lug'atlarning o'zaro munosabatlarini tushuntiring?
3. Filologik lug'atlarning maqsadi va vazifasi nimalardan iborat?
4. Lug'atlarning milliy madaniyatini shakllantirishni ahamiyati haqida so'zlang.
5. Lug'atlarning qanday turlari mavjud?
6. Leksikografiyaning vazifa doirasiga nimalar kiradi?
7. Lug'atlar ko'zlangan maqsadga ko'ra qanday tiplarga bo'linadi?
8. Ensiklopedik va lisoniy lug'atlar qanday farqlanadi?
9. Umumiy va xususiy (maxsus) lug'atlar qanday farqlanadi?
10. Lug'atlarning yana qanday turlarini bilasiz?
11. Lug'atda maqolalarning tashqi tartib asosida joylashtirilishida nimalar hisobga olinadi?
12. Lug'atda maqolalarning ichki tartib asosida joylashtirilishida nimalar hisobga olinadi?
13. XX asrning 30-40-yillarida bir tili va ikki tili terminologik lug'atlarning yaratilishiga ko'proq e'tibor berilganligini qanday izohlaysiz?
14. XX asrning ikkinchi yarmida yaratilgan lug'atlarning turlari, obyekti haqida ma'lumot bering.

Tayanch so'z va iboralar: terminologik, ensiklopedik, qomusiy, lisoniy, antroponomik, internatsional, etimologik.

Lug'atlar ko'zlangan maqsadga ko'ra dastlab ikki tipga bo'linadi:

1. Ensiklopedik (qomusiy) lug'atlar.
2. Lisoniy (lingvistik) lug'atlar.

1. **Ensiklopedik lug'atlarda** tabiat va jamiyatlardagi narsa-hodisalar, tarixiy voqea-jarayonlar, buyuk shaxslar, ilm-fandagi kashfiyotlar, davlatlar, shaharlar haqida ma'lumot beriladi. Demak, bu tipdagi lug'atlarda asosiy e'tibor tildagi so'zlarga emas, balki shu so'zlar yoki so'z birlikmalari vositasida nomlangan hodisalarga qaratiladi. Ensiklopedik lug'atlar o'z navbatida ikki turga bo'linadi.

Universal ensiklopediyalar. Bunday lug'atlarda ishlab chiqarishning, fan, adabiyot, tabiat, jamiyatga oid muhim tushunchalar, predmetlar, hodisalar va shu sohalarida tanilgan buyuk shaxslar (olimlar, ixtirochilar, yozuvchilar, shoirlar, davlat arboblari, qahramonlar, san'atkorlar) haqida ma'lumot beriladi. "O'zbek ensiklopediyasi" (14-jildlik, 1971 — 1980), shu kunlarda yaratilayotgan "O'zbek milliy ensiklopediyasi" (uning bir necha jildi nashrdan chiqdi) bunga misol bo'ladi.

Soha ensiklopediyalari. Bunday ensiklopediyalarda faqat bir sohaga oid ma'lumotlar beriladi: "Zoologiya ensiklopediyasi" (3 jildlik. Tesha Zohidov, 1960—1969), Botanikadan ruscha-o'zbekcha ensiklopedik lug'at (Q.Z.Zokirov, H.A.Jamolxonov, 1973) shular jumlasidandir.

2. **Lisoniy lug'atlarda** so'z ma'nolari, imlosi, talaffuzi, iboralar (frazemalar), xalq maqollari, xullas, til birliklari va filologik tushunchalarga oid ma'lumotlar beriladi. Demak, lisoniy lug'atlarda til va nutq birliklari, til kategoriyalari haqida ma'lumot

berish, maqol va matal kabi janr boyliklarini to'plash maqsad qilinadi.

Lisoniy lug'atlar ham dastlab ikki turga — umumiy va xususiy (maxsus) lug'atlarga bo'linadi.

Umumiy lug'atlarda umumtil birliklari, ularning ma'nolari va qo'llanish xususiyatlari izohlanadi. Bunday lug'atlar bir tili, ikki tili, ko'p tili, izohli, izohsiz bo'lishi mumkin. "O'zbek tilining izohli lug'ati" (ikki toml, 1981), "O'zbekcha-ruscha lug'at" (1959), "Ruscha-o'zbekcha lug'at" (besh toml, 1950—1955) va boshqalar shular jumlasidandir.

Xususiy (maxsus) lug'atlarda tilning lug'at boyligidagi birliklar ma'lum sohalar bo'yicha yoki shu tildagi ma'lum mikrosistemalar, guruhlar bo'yicha tanlab izohlanadi. "Ruscha-o'zbekcha fizik terminlar lug'ati" (M.D.Yagudev, R.X.Mallin, 1952), "Ruscha-o'zbekcha matematik terminlar lug'ati" (M.Sobirov, 1952), "O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati" (A.Hojiyev, 1974), "Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati" (A.Hojiyev, 2002), "O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati" (Sh.Rahmatullayev, 1978), "Imlo lug'ati" (Olim Usmon, 1949), "O'zbek tilining imlo lug'ati" (S.Ibrohimov, E.Begmatov, A.A.Ahmedov, 1976), "O'zbek ismlari" (E.Begmatov, 1991), "O'zbek tili omonimlarining izohli lug'ati" (Sh.Rahmatullayev, 1984), "O'zbek tili antonimlarining izohli lug'ati" (Sh.Rahmatullaev, N.Mamatov, R.Shukurov, 1980), "Ruscha-o'zbekcha botanika terminlarining qisqacha izohli lug'ati" (Q.Zokirov, M.M.Nabiyev, O.Pratov, H.Jamolxonov, 1963) va boshqalar shular jumlasidandir.

Keyingi yillarda o'zbek tilida yana bir qator yangi lug'atlar yuzaga keldi: "Yozuv tarixidan qisqacha lug'at-ma'lumotnoma" (N.Mahmudov, 1990), "O'zbek ismlari" (E.Begmatov, 1991), "O'zbek tilining etimologik lug'ati" (Sh.Rahmatullayev, 2000), "O'zbek tilining imlo lug'ati" (Sh.Rahmatullayev, A. Hojiyev, 1995), "O'zbek tili tasviriy ifodalarning izohli lug'ati" (R.Rasulov, I.Umirov, 1997),

Hozirgi o'zbek tili faol so'zlarining izohli lug'ati (A.Hojiyev, A.Nurmonov, S.Zaynobiddinov, K.Kokren, M.Saidxonov, A.Sobirov, D.Quronov, 2001), "Turkcha-o'zbekcha, o'zbekcha-turkcha lug'at" (Nizomiddin Mahmud, Ertug'ul Yaman, 1993) shular jumlasidandir.

Maxsus lug'atlar biror soha yoki ma'lum bir qatlamga oid so'zlar bilan cheklangan bo'ladi. Bu cheklanish ularning nomlanishida ham o'z aksini topadi. Masalan: "O'zbek tili morfem lug'ati" (T., 1977.), "O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati" (T., 1974.), "O'zbek tili omonimlarining izohli lug'ati" (T., 1984.), "O'zbek tili antonimlarining izohli lug'ati" (T., 1980.), "Siyosiy terminlarining izohli lug'ati", "O'zbek tilining izohli frazeologik lug'at" shular jumlasidandir.

Ularining quyidagi turlari bor:

a) **terminologik lug'atlar**: "Ruscha-o'zbekcha fizik terminlar lug'ati" (M.D.Yagudaev, R.X.Mallin, 1952). "Ruscha-o'zbekcha matematik terminlar lug'ati" (M.Sobirov, 1952), "Pedagogikadan qisqacha ruscha-o'zbekcha terminologiya lug'ati" (Sh.Boyburova, N.Takanaev, 1963), "Qisqacha ruscha-o'zbekcha iqtisodiy terminlar lug'ati" (O.Aminov, J.Do'stmuhamedov, A.Usmonov, 1971), "Turkiy tillarda qavm-qarindoshlik terminlari" (I.Ismolov, 1966) va h.k.

b) **frazeologik lug'atlar**: "O'zbek tilining qisqacha frazeologik lug'ati" (Sh.Rahmatullayev, 1964); "O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati" (Sh.Rahmatullayev, 1978); "Ruscha-o'zbekcha frazeologik lug'at" (M.Sodiqova, 1972); "Frazeologicheskiy slovar "Xazoyin-ul maoniy" Alishera Navoiy" (A.Umarov, 1971);

d) **ortografik lug'atlar**: "O'zbek adabiy tilining ortografik lug'ati" (S.Ibrohimov, M.Rahmonov, 1940), "Imlo lug'ati" (Olim Usmon, 1941, 1949); "O'zbek adabiy tilining imlo lug'ati" (S.Ibrohimov, M.Rahmonov, 1956), "O'zbek tilining qisqacha imlo lug'ati" (F.Kamolov, Z.Ma'rufov tahriri ostida. 1962), "Imlo lug'ati"

(Y. Abdullayev, M. Omilxonova, S. Zufarova, 1970—1987), "O'zbek tilining imlo lug'ati" (S. Ibrohimov, E. A. Begmatov, A. A. Ahmedov, 1976); "O'zbek tilining imlo lug'ati" (Sh. Rahmatullayev, A. Hojiyev, 1995);

e) **orfoepik lug'atlar**: "Talaftuz madaniyati" (O'. Usmonova, 1976). Ushbu risolaning 29—58-betlarida ayrim so'zlar talaftuzi (lug'ati) berilgan;

f) **antroponimik lug'atlar**: "O'zbek ismlari imlosi" (E. A. Begmatov, 1972); "O'zbek ismlari" (E. A. Begmatov, 1991);

g) **toponimik lug'atlar**: "Geografik nomlar ma'nosini bilasizmi?" (S. Qorayev, 1970);

h) **sinonimlar lug'ati**: "O'zbek tili sinonimlarining qisqacha lug'ati" (A. Hojiyev, 1963), "O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati" (A. Hojiyev, 1974);

i) **chastota lug'ati**: "Slovlar naibolee upotrebitelnyx slov sovremennogo uzbekskogo literaturnogo yazyka" (I. A. Kissen, 1972). Bu tipdagi lug'atlarda o'zbek tilidagi so'zlarning faollik darajasi ko'rsatiladi;

j) **dialektologik lug'atlar**: "Xorazm shevalari", 1-kitob, (F. Abdullayev, 1961), "O'zbek shevalari leksikasi" (kollektiv, 1966). Bu kitoblarda dialektologik tadqiqotlar natijasi bilan birga, sheva so'zlarining lug'atlari ham berilgan;

k) **tarixiy lug'atlar**: "O'zbek klassik adabiyoti asarlari uchun qisqacha lug'at" (P. Shamsiyev, S. Ibrohimov, 1953), "Navoiy asarlari lug'ati" (P. Shamsiyev, S. Ibrohimov, 1972), "Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati", 4 tomlik. O'zbekiston Fanlar akademiyasi muxbir a'zosi (hozir- akademik) E. I. Fozilov tahriri ostida. - T., 1983 (1—II tomlar), 1984 (III tom), 1985 (IV tom); "Zahinddin Muhammad Bobur asarlari uchun qisqacha lug'at" (X. Nazarova, 1972), "Drevneyurkskiy slovar" (kollektiv, 1969);

l) **internatsional so'zlar lug'ati** "Internatsional so'zlar lug'ati". (O. Usmon, 1959). "Ruscha-internatsional so'zlar izohli lug'ati" (Olim Usmon, Renat Doniyorov, 1965);

m) **teskari lug'at**: "O'zbek tilining chappa lug'ati" (R. Qo'ng'irov, A. Tixonov, 1968). Bu tipdagi lug'atlarda so'zlar tartibi so'z boshidagi birinchi harfasosida emas, balki so'z oxiridagi harflarning alfavtdagi tartibi asosida joylashtiriladi. "Chappa lug'at" bir xil tovush yoki bir xil bo'g'in bilan tugagan qo'fiyadosh so'zlarni topishda juda qulay praktik qo'llanma hisoblanadi;

n) **etimologik lug'atlar**: "Etimologicheskiy slovar tyurkskix yazykov" (E. V. Sevortyan, 1974). Bu tipdagi lug'atlarda so'zlarning kelib chiqishi ilmiy asosda yoritiladi; "O'zbek tilining qisqa etimologik lug'ati" (Sh. Rahmatullayev, M. Mirtojiyev, M. Qodirov, 1997); "O'zbek tilining etimologik lug'ati" (Sh. Rahmatullayev, 2000);

o) **maqol va matallar lug'ati**: "O'zbek xalq maqollari" (To'plovchi va tuzuvchilar: Mansur Afzalov, Saidahmad Xudoyberganov, Malik Rahmonov, Sobijon Ibrohimov, Husayn Shams va Rustam Komilovlar, 1958, 1965); "Keng uyning kelinchagi" (Sh. Shomagsudov, S. Dolimov, 1961).

Tanlangan tillar miqdoriga ko'ra lug'atlar bir tili, ikki tili va ko'p tili bo'ladi: "Adabiyotshunoslik terminlari lug'ati" (H. Homidiy, Sh. Abdullayeva, S. Ibrohimova, 1967) bir tili; "Ruscha-o'zbekcha va o'zbekcha-ruscha geografiya terminlari lug'ati" (H. H. Hasanov, 1964), "Adabiyotshunoslikdan qisqacha ruscha-o'zbekcha terminologik lug'at" (N. T. Hotamov, 1969), "Ruscha-o'zbekcha botanika terminlarining qisqacha izohli lug'ati" (Q. Z. Zokirov, M. N. Nabiye, O. Prato, H. A. Jamolxonov, 1963), "Ruscha-o'zbekcha lug'at" (V. V. Reshetovning umumiy rahbarligida, 1972) kabilar ikki tili; "Lotincha-o'zbekcha-ruscha normal anatomiya lug'ati" (A. A. Asqarov, H. Z. Zohidov, 1964). "Botanikadan ruscha-o'zbekcha ensikopedik lug'at" ga (Q. Z. Zokirov,

H.A.Jamolxonov) ilova qilingan "Botanik nom va terminlarning o'zbekcha-ruscha-lotinchacha so'zligi" (201 — 254- betlar) hamda "Botanik nom va terminlarning lotinchacha-ruscha-o'zbekcha so'zligi" (255-294- betlar), "Zoologiya ensiklopediyasi"ga (T.Z.Zohidov) ilova qilingan "Sutemizuvchilarning o'zbekcha-lotinchacha-ruscha nomlari" (1960, 210—228-betlar) hamda "Suvda va quruqlikda yashovchilar va sudralib yuruvchilarning o'zbekcha-lotinchacha-ruscha nomlari" (1969, 195-226- betlar) esa ko'p tili lug'atlardir. Ikki tili va ko'p tili lug'atlardan asosan tajimachilikda foydalaniladi. Shu sababli ular tarjima lug'atlari deb ham yuritiladi.

So'z yoki atama ma'nolarining yoritilishiga ko'ra lug'atlar izohli va izohsiz turlarga bo'linadi: so'z yoki terminlarning imlosini, tushunchalarning ruscha-o'zbekcha yoki o'zbekcha-ruscha nomlarini berish bilan cheklangan lug'atlar izohsiz lug'atlar deb, shunday so'z yoki terminlarning ma'nolariga izoh beradigan lug'atlar izohli lug'atlar deb ataladi. Chunonchi: "O'zbek tilining qisqacha imlo lug'ati" (F.Kamolov va Z.Ma'rufov tahriri ostida, 1962), "O'zbek tilining chapqa lug'ati" (R.Qo'ng'irov, A.Tixonov, 1968) kabilar izohsiz lug'atlar, "O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati" (Azim Hojiyev, 1974), "O'zbekcha-ruscha lug'at" (Bosh muharrir — prof.A.K.Borovkov, 1959), "O'zbek tilining izohli lug'ati", ikki tomlil (1981) kabilar izohli lug'atlardir.

Turkiy tillar qiyosi yuzasidan yaratilgan lug'atlardan biri Lazar Budagovning "Turk-tatar lahjalarining qiyosiy lug'ati"dir. Mazkur lug'at 1869-yil Peterburgda imperiya fanlar akademiyasi nashriyoti tomonidan bosilib chiqarilgan. Lug'at ikki tomondan iborat. Lug'at so'zligida so'zlar qaysi tilga oidlik belgisi bilan boshlanadi va uning variantlari berilib, ketidan tushuntirish matni ketadi. So'zlar arab alifbosiga asoslangan transkriptsiyada berilgan. Tushuntirish matnlari rus tilida tuzilgan. O'zbek tiliga oid so'zlar esa Qo'qon, Buxoro, Chig'atoy nomlari bilan qayd etilgan.

"Turk-tatar lahjalarining qiyosiy lug'ati" uchun asosan "chig'atoycha" lug'atlar, turkiycha —yevropacha lug'atlar va A. Navoiy, Bobir, Abulg'oziy asarlari manba sifatida xizmat qilgan. Turkiy tillar qiyosi yuzasidan yaratilgan lug'atlardan ikkinchisi akademik Vasily Vasilevich Radlovning "Turk lahjalari lug'ati tajribasi" nomli buyuk ishidir. Mazkur lug'at 1888-1911 yillar Peterburgda Imperiya fanlar akademiyasi nashriyoti tomonidan bosib chiqarilgan. Lug'at to'rt tomondan iborat. Keyingi nashrlarida esa, ba'zi texnik sabablarga ko'ra, uning har tomi ikki kitob holatida berilgan. Demak, u 8 kitobdan tarkib topgan. "Turk lahjalari lug'ati tajribasi" uchun L. Budagovning lug'ati asos bo'lgan va keyin uiga turkiy tillarda 1888- yilgacha nashr etilgan barcha lug'at boyliklari ham kiritilgan. Bu ikki qiyosiy lug'at turkiy tillar tarixini qiyosiy o'rganishda qimmatli manba hisoblanadi.

Ters lug'at so'zlarida so'zlarni yozilishi bo'yicha so'nggi harifdan boshlab alfavit tartibida beriladigan lug'atdir.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. Maxsus lu'atlarining qanday turlari mavjud?
2. Lug'atlar ko'zlangan maqsadga ko'ra qaysi turlarga bo'linadi?
3. Lisoniy lug'at tuzishda so'zlarning qanday xususiyatlariga e'tibor berish kerak?
4. Ensiklopedik lug'atlar qaysi turlarga bo'linadi?
5. Universal va soha ensiklopediyalarini bir-biridan farqi nimada?
6. Tanlangan tillar miqdoriga ko'ra lug'atlar qanday turlarga bo'linadi?
7. Qaysi tipdagi lug'atlarda o'zbek tilidagi so'zlarning faollik darajasi ko'rsatiladi?
8. Imloviiy so'zlar jamlangan lug'at nima deb ataladi?

TEST

1. Tanglay so'zining o'zbekcha ekanligini qaysi belgisi ko'rsatadi?
 A) ikki bo'g'inli ekanligi
 V) ng undoshi borligi
 S) u undoshi bilan tugaganligi
 D) leksema o'zbekcha emas.
2. Yasama so'zning lisoniylashuvi bosqichlari qaysi qatorda to'g'ri berilgan?
 A) ixtisoslashish, soddalashish, tublashish
 B) soddalashish, tublashish, ixtisoslashish
 S) tublashuv, ixtisoslashuv
 D) soddalashish, ixtisoslashuv.
3. [raqid + yasovchi] qolipidagi yasama leksemani belgilang.
 A) baxt-saodatli, uy-joyli
 B) ko'zoynaksiz, tomorqasiz
 C) pirpirak, bizbizak
 D) yargiroq, qiltiriq.
4. Lisoniy birlik belgisi emas.
 A) moddiylikdan xoli
 B) cheksiz
 C) barqaror
 D) ijtimoiy.
5. Nutqiy birlik belgisi emas.
 A) jomodiylikdan xoli
 B) cheksiz
 C) o'tkinchi

D) individual.

6. O'qi leksemasining grammatik shakli.
 A) buyruq mayli
 B) aniq nisbat
 C) birlik, ikkinchi shaxs
 D) grammatik shaklsiz
7. Leksema va qo'shimchani farglovchi belgi:
 A) mustaqil shakl/nomustaqil shakl
 B) paradigma tashkil etish/etmaslik
 C) barqarorlik/beqarorlik
 D) miqdoran cheksizlik/cheklanganlik
8. Yoz (qalamda yozmoq), yoz (dasturxonni yozmoq), yoz (yoz fasli). Uchala o'rinda qo'llangan yoz leksemasining xususiyati to'g'ri izohlangan qatorni toping.
 A) bir xil shaklga ega bo'lgan yagona leksema
 B) bir xil shaklga ega bo'lgan uchta leksemaning ko'rinishi
 C) bir shaklga ega bo'lgan ko'p ma'noli leksema
 D) birgina leksemaning uch o'rinda qo'llanishi.
9. Ushbu gapda nechta leksema mavjud?
 Men maktabda uch yildan beri o'qiyman.
 A) 6
 B) leksema mavjud emas
 C) 5
 D) 3
10. Tilda bir ma'noli ifodalash uchun qo'llanuvchi bir nechta leksema qanday nomlanadi?
 A) ko'p ma'noli leksemalar

- B) omonimlar
- S) sinonimlar
- D) antonimlar.

11. Qaysi leksemalar leksik (lug'aviy) ma'noga ega?

- A) mustaqil leksemalar
- B) yordamchi leksemalar
- C) undov va taqlidlar
- D) mustaqil, undov va taqlidlar.

12. So'z boyligi, asosiy lug'at tarkibi, ularning ma'no turlari, so'z ma'nolarining ifodalanish yo'llarini o'rganuvchi bo'lim tilshunoslikning qaysi bo'limi?

- A) Leksikografiya
- B) Orfografiya
- C) Orfoepiya
- D) Leksikologiya.

13. Semasiologiyaning o'rganish obyekti nima?

- A) So'zning semantik taraqqiyoti
- B) So'zdagi tovush o'zgarishlari
- C) Til birliklarining o'zaro ma'noviy xossalari
- D) So'zning ma'no xususiyatlari.

14. So'zning obyektiv borliqdagi narsa va hodisalar haqidagi dastlabki ma'nosiga nima deyiladi?

- A) ko'chma ma'no
- B) grammatik ma'no
- C) qo'shma ma'no
- D) leksik ma'no.

15. So'z boyligi, asosiy lug'at tarkibi, ularning ma'no turlari, so'z ma'nolarining ifodalanish yo'llarini o'rganuvchi bo'lim tilshunoslikning qaysi bo'limi?

- A) Leksikografiya
- B) Orfografiya
- C) Orfoepiya
- D) Leksikologiya.

16. Semasiologiyaning o'rganish obyekti nima?

- A) So'zning semantik taraqqiyoti
- B) So'zdagi tovush o'zgarishlari
- C) Til birliklarining o'zaro ma'noviy xossalari
- D) So'zning ma'no xususiyatlari.

17. So'zning obyektiv borliqdagi narsa va hodisalarni ifodalovchi ma'nosi:

- A) ifoda senasi
- B) vazifa semasi
- C) hosila semasi
- D) atash semasi.

18. Soyaga qarab to'n bichma maqolidagi to'n bichmoq iborasining ma'nosi qaysi qatorida to'g'ri izohlangan?

- A) andaza olmoq
- B) rag'batlantirmaslik
- C) xato ish qilmoq
- D) baho bermoq.

19. Qaysi iboralar og'ziga to'liqon solmoq iborasi bilan mazmunan yaqin?

- 1) mum tishlamoq;
- 2) lom-mim demaslik,

- 3) og'ziga qoqmoq;
- 4) og'ziga qatiq uyutmoq,
- 5) og'ziga olmaslik
- 6) damini chiqarmaslik
- A) 1, 2, 4, 6
- B) 1, 2, 6
- C) 1, 2, 3, 6
- D) 1, 2, 5, 6, 3.

20. Qaysi qatorda tasviriy ifoda ma'nosi noto'g'ri berilgan?

- A) Traktor — po'lat etak
- B) Pomir — dunyo tomi
- C) Farg'ona - yashil vodi
- D) Pilla — kumush tola.

21. Qaysi tasviriy ifodalar muqobili noto'g'ri berilgan?

- A) mo'yqalam ustasi - rassom
- B) kumush tola - paxta
- C) barcha tasviriy ifodalar muqobili to'g'ri berilgan
- D) so'z san'kori - yozuvchi

22. Polisemantik leksema ma'nolarini farqlovchi omil:

- A) sinonimik va antonimik qator
- B) uyadoshlik va graduonimik qator
- C) variantdoshlik va omonimik qator
- D) ko'chish usuli.

23. Bir predmetdagi tashqi belgining boshqa bir predmetdagi huddi shunday belgiga o'xshashligiga ko'ra so'z ma'nosining ko'chimi qanday nomlanadi?

- A) metonimiya
- B) sinekdoxa

- C) vazifadoshlik
- D) metafora.

24. Bandangman, xudoyimsan jumlasidagi xudoyim so'zi qanday kn'chim hisoblanadi? A) metonimiya

- B) metafora
- C) kinoya
- D) vazifadoshlik

25. Men otamga qarayman, parvarish qilaman gapida qaramoq so'zida qanday ko'chim mavjud?

- A) metonimiya
- B) metafora
- C) kinoya
- D) vazifadoshlik.

26. Metafora yo'li bilan ma'nosi ko'chgan leksemani aniqlang.

- A) Samolar ga ucharman, yulduzlarni qucharman.
- B) Qahraton qish keldi.
- C) Tuyog'jiniz ko'paysa ko'paydiki, kamaygani yo'q.
- D) To'g'riga zavol yo'q.

27. Bitta shu tuyuq bilan olitla bolani boqdim. Ushbu gapdaga ma'no ko'chish yo'lini toping.

- A) leksemalar o'z ma'nosida qo'llangan
- B) metonimiya
- C) metafora
- D) vazifadoshlik.

28. Qaysi gapda ko'chma ma'noli so'z qo'llangan?

- A) Alyorning vujudiga orombaxsh shabada yugurdi.
- B) U ko'l yo'qasiga kelib qolganini ham sezmad.

- C) Choyxonachi yoshi elliklardan oshib qolgan bo'lsa ham xuddi o'smirlarday yengil qadam tashlardi.
D) Barcha javoblarda.
29. O'tishi-qovurmog. 2. Bitta ham yovvoyi o't qolmasin.
3. Ko'chadan o'tsang, to'g'ri o't 4. Qalbidan ishq o'ti alangalandi.
Ushbu gaplarning qaysi birida o't so'zi bir so'zning ko'p ma'nolari hisoblanadi?
- A) Birinchi va ikkinchi gaplarda
B) Ikkinchi va uchinchi gaplarda
C) Birinchi va to'rtinchi gaplarda
D) Barcha gaplarda
30. Rustam dehqonchilikning tilini yaxshigina o'rgangan.
Ushbu gapda qanday ma'no ko'chishi mavjud?
- A) Metafora
B) Metonimiya
C) Sinekdoxa
D) ma'no ko'chishi bo'lmagan.
31. O'z jigariga ham rahm-shafqat qilmaydilar! Ushbu gapda qanday ma'no ko'chishi mavjud?
- A) Metafora
B) Metonimiya
C) Sinekdoxa
D) Vazifadoshlik.
32. Gapning ko'chma - tag ma'nosi ifodalangan qatorni toping.
A) Bizni "homiy" lardan himoya qil'gil, degan sharq xalqida piching - duo bor. Xo'sh, janobi oliylari, qaysi sho'rlilik xalq sizning "himoyangiz" ga qolishga intizor.
B) Dunyoda o'zimizdan keyin qoldiradigan tuyog'imiz "faqat shul Otabekdir".
C) - Sizga tekkuncha alvastiga tegsam bo'lmasmidi?
- Afsuski, yaqin qarindoshlar orasida nikoh man qilingan.

- D) Barcha gaplarda tag ma'no ifodalagan.
33. Qaysi qatorlarda omonimiya bir xil birliklar orasida hosil bo'lgan?
A) Taxtaning o'rtasida ikkita ko'zi bor edi. - Eski buloqlarning ko'zlari ochildi.
B) Senga bir gap tegdimi, cho'zaverasan. - Boring tezroq. Bitta - yarimta kelib kelib qolsa gap tegadi.
C) Madamin bo'niga qo'yilgan aybnomadan tamom hovuridan tushdi. - Borishini bo'yniga qo'yanan.
D) Uzoqdan bir kishining qorasi ko'rindi. - Qora kiyib, hali yig'lab yurgandir.
34. Kumush ham ariq yogasiga kelib to'xtagan chingilin yigitga beixtiyor qarab qoldi. Ushbu gapdagi chingilin so'zining sinonimini toping.
- A) og'zin
B) novcha
C) kelishgan
D) barchasi to'g'ri.
35. Qaysi qatorlarda metafora usuli bilan ma'no ko'chish hodisasi yuz bergan?
- A) Bahor kelinchakdek yasanib keldi
B) Po'latonning tili tanglayiga yopishib qolgandek.
C) Quyoshning oltin qalamini nur taratar edi.
D) Barcha gaplarda metafora usuli mavjud.
36. Baxil topsa bosib yer, botir topsa barcha yer 2. Yer sayyoramizning oltidan bir qismini tashkil qiladi 3. Yer haydasang kuz hayda, kuz haydamasang yuz hayda. Keltirilgan misollarda yer so'zi...
- A) bir so'zning turli ma'nolaridir
B) bir so'zning turli shakllaridir
C) shakldosh (omonim) va ko'p ma'nolidir.
D) shakldosh ormonim so'zidir
37. *Bajarmog* so'zi quyidagi qaysi so'zlar bilan sinonim? 1. Ado

etmoq 2. O'tamog 3. Bitirmog 4. O'rnatmoq 5. valo qilmoq

A) 1,2,3,4,5.

B) 1,3,5.

C) 1,2,3,5.

D) 2,3,4,5.

38. Sinonimlar qatori berilgan javobni ko'rsating.

A) afsus – afsuslanmoq – attang.

B) belgi – nishon – alomat – ajoyib

C) yaxshi – durust – tuzuk – ma'qul

D) yuz – aft – bashara – chehra – husn

39. Qaysi qatordagi juftlik antonim emas?

A) uzun-qisqa

B) berta-kech

C) oldi-olmadi

D) do'st-dushman

40. "Uxlamoq" so'zining lug'aviy ma'nosi qaysi qatorda ko'rsatilgan?

A) fe'l

B) noaniq shakl

C) holat

D) A va B javoblari to'g'ri

41. "Daraxt" so'zining lug'aviy ma'nosi qaysi qatorda berilgan?

A) O'simlik

B) Ot

C) Jamlovchi ot

D) A va B javoblari to'g'ri

42. Qaysi qatorda "yer" so'zi ko'chma ma'noda qo'llangan?

A) Bir vaqt yer osti dukilagandek bo'ldi.

B) Yer sharining to'rtidan uch qismi suvlik.

C) Boshqalardan kam yerim bormi?

D) U ovqatni shoshib yer edi.

43. Quyidagi so'zlardan qaysi biri sinonimik qatorga kirmaydi?

A) Afsus

B) Nadomat

C) Attang

D) Pushaymon

44. Ma'noviy sinonimlar qaysi qatorda berilgan?

A) Respublika-jumhuriyat

B) Doston-poema

C) Kuldi-jilmaydi

D) Territoriya-hudud

45. "Men sizlarning olmangiz, xomligimda olmangiz" ajratib ko'rsatilgan so'z qaysi qatorda to'g'ri izohlangan?

A) Ma'nosi bir – boriga yaqin so'zlar

B) Bir so'zning ikki o'ringa qo'llanishi

C) Bir xil shaklga ega bo'lgan bir so'z

D) Bir xil shaklga ega bo'lgan ikki so'z

46. Uzkning ko'zi, oynaning ko'zi, ishning ko'zi, yog'ochning ko'zi, ajratib ko'rsatilgan so'z qanday izohlanadi?

A) Omonim so'z

B) Sinonim so'z

C) Antonim so'z

D) Polisemantik so'z

47. Qanishni bo'sh ushlasang, qo'lingni qiyadi. Seni hozir bo'sh qo'yaman. Ishdan bo'sh vaqtlarim kam. Ushbu gapdagi bo'sh so'zi shakl va ma'no munosabatiga ko'ra qanday nomlanadi?

A) Omonim

B) Antonim

- C) Ko'p ma'noli
- D) Bir ma'noli

48. Baland va chiroyli tog'lar... Ushbu gapdagi baland so'zining grammatik ma'nosi qaysi qatorda berilgan?

- A) Belgi
- B) Sifat
- C) Oddiy daraja
- D) B va C

49. Quyoshning oltin qalami nur tutar edi. Ushbu gapda ko'chining qaysi turi qo'llangan?

- A) Metonomiya
- B) Metafora
- C) Sinekdoxa
- D) Vazifadoshlik

50. Leksikologiya bo'limida nima o'rganiladi?

- A) so'zning grammatik ma'nosi
- B) so'zning lug'aviy ma'nosi
- C) so'zning o'z va ko'chma ma'nolari
- D) tilning lug'at boyligi

51. Polisemantik so'zlar qaysi qatorda berilgan?

- A) Quloq, ish, odam, fe'l, tezlanish
- B) Ish, yo'l, yoqa, quloq, qo'l, ko'z
- C) Barcha qatorda
- D) A va B javoblari to'g'ri

52. Qaysi qatorda omonim so'zlar berilgan?

- A) Yuz, aft, bashara
- B) Yuz, tur, shim
- C) Yot, yon, ish
- D) O't, bir, tomir

53. "Metafora qaysi qatordagi gapda uchraydi?

- A) Ariq bo'yida gullar ochilgan
- B) Tirnoqqa zor o'tdi.
- C) Butun Samarqand g'azabga keldi.
- D) Navoiy o'qib chiqdim.

54. Qaysi qatordagi so'zlar ko'chma ma'noda qo'llangan?

- A) Qizil ko'ylak, qizil o'ngach, qizilcha
- B) Qora niyat, qora kun, qora qar'ga
- C) Tilla soat, tilla bola, tilla yigit
- D) Kumush qish, kumush choynak, kumush tola

55. Qaysi qatorda shaxs – predmet unga bog'liq bo'lgan boshqa bir nom bilan atalgan?

- A) O'n qo'lli hunar.
- B) Bizni "homiyalar"dan himoya qilg'il.
- C) Osmon fonarini ham yoqdi shu onda.
- D) G'oz singari qo'nar qo'llar

56. Shakldosh (omonim) so'zlar qatorini toping.

- A) bob, tol, qiz, yoqa, ko'z
- B) kech, shim, tut, osh, til
- C) oltin, to'r, cho'qqi, yosh
- D) eshik, chang, kecha, tog'

56. Quyidagi gaplarning qaysi birida ---gul--- so'zi ko'chma ma'noda? 1. ~Turmush go'zal va shirin, kundan-kun yashnar gulday. 2. ~Yashnamoqda gul turmush, biz tinchlikni istaymiz. 3. ~Topgan gul keltirar, topmagan bir bog' piyoz. 4. ~Sen uy ichining cho'risi bo'lma, guli bo'l, guli.

- A) 1, 3, 4
- B) 1, 4
- C) 1, 2, 3, 4

D)2, 4

57. O'zbek tili lug'atida o'z ichki imkoniyatlari asosida hosil bo'lgan so'zlar qatorini toping.

- A) ijarachi, vazirlik, guldasta, raqobatbardosh
- B) ktob, ma'no, ruchka, parta
- C) oftob, sahro, saraton, mavj
- D) kiyim, buyum, ketmon, o'rik

58. Tiishunoslikning leksikologiya bo'limiga oid atamalar qaysi qatorida berilgan?

- A) yordamchi so'zlar, bog'lama, hol
- B) ajratilgan bo'lak, undalma, kirish so'z
- C) umumxalq so'zlari, ko'p ma'noli so'z, atama
- D) grammatik ma'no, undovlar, bog'lovchi

59. Tildagi so'zlarning qanday paydo bo'lishini o'rgatuvchi lug'at...
{---

- A) izohli lug'at
- B) imlo lug'at
- C) morfemik lug'at
- D) etimologik lug'at

60. Qaysi qatorida iboraning ma'nosiga to'g'ri kelmaydigan so'z berilgan?

- A) tepa sochi tik bo'ldi -- jahli chiqdi, achchiqlandi
- B) tekkinga tegib, tegmanganga kesak otadi -- xira, tegajiq
- C) xamirdan qil sug'urganday -- oson, tez
- D) qo'y og'zidan cho'p olmagan -- mo'min, yomonlik qilmagan

61. Qaysi qatorida ibora qo'llangan?

- A) Aravakash sekin kulimsiradi.

- B) -- Nega daming chiqmaydi, ko'ruvding-kul!-- dedi To'la.
- C) Qani, mehmonlar, dasturxondagilardan olinglar.
- D) Kumush tola milliy boyligimiz sanaladi.

62. Qaysi qatorida tasviriy ifoda ma'nosi noto'g'ri berilgan?

- A) Pomir -- dunyo tomi.
- B) Traktor -- po'lat etak.
- C) Pilla -- kumush tola.
- D) Farg'ona -- yashil vodi.

63. Qaysi qatordagi so'zlar o'zaro ma'nodoshlik (sinonimik) qatorini tashkil qilmagan?

- A) puxta, pishiq, chidamli
- B) rost, chin, haqoniy, ochiq
- C) bahs, tortishuv, munozara, muhojasa
- D) obro', e'tibor, hurmat, nufus

64. Quyidagi ma'nodoshlardan (sinonim) qaysi biri belgini nisbatan kuchli ifodalaydi?

- A) yaxshi
- B) durust
- C) tuzuk
- D) binoyi

65. Qaysi qatordagi so'zlar o'zaro paronim emas?

- A) matal-ma'tal
- B) ma'tal-mahtal
- C) dara-darra
- D) da'vo-davo

66. Quyidagi so'zlarning qaysi birida shakldoshlik (omonimlik) ot

va fe'l turkumi o'rtasida vujudga kelmaydi?

- A) tush
- B) to'r
- C) tut
- D) toy

67. "Vasldin so'z derga yo'q yoro manga,

Ha'r aro rahm ayta, yoro, manga,

O'qing yetti xo'b yamon yoro manga,

Malhami lutfing bila yoro manga".---

Ushbu tuyuqdagi shakldosh so'zlar ma'nolari to'g'ri izohlangan javobni belgilang.

- A) mador, yaragin, ey yor, yara
- B) quvvat, ey yor, yaragin
- C) mador, quvvat, ey yor, yara
- D) quvvat, ey yor, yara, yaragin

68. ---Mushfiq--- so'zining lug'aviy ma'nosi berilgan qatorni toping.

- A) kamtar, kamsuqum
- B) oddiy, bechora
- C) shafqat qiluvchi, shafqati
- D) mehribon, jonkuyar

69. ---Mujda--- so'zining ma'nodoshi (sinonim)ni toping.

- A) novda
- B) kiprik
- C) xushxabar
- D) ko'rinish

70. ---Do'ppisi yarimta--- iborasining ma'nodoshini toping.

- A) beparvo

- B) omadsiz
- C) kambag'al
- D) ishi yurishmagan

71. Qaysi so'zlardagi birlikmalarda qo'llangan ---band--- so'zlari o'zaro shakldosh hisoblanmaydi?

- A) gilosning bandi; ipning bandi
- B) g'azalning bir bandi; odamlar bilan band
- C) dilini band qilmog'; zirak bandi
- D) o'qish bilan band; telefon band

72. Hoy, oting nima edi, qulumim, sho'rvang so'vib qoldi!-- Ushbu gapdagi ---qulun--- so'zining ma'nodosh (sinonim)~i qaysi qatorda berilgan?

- A) qo'zichog'
- B) toychoq
- C) bo'taloq
- D) buzoqcha

73. Bexiradlardan janobi tojdorlarga har ro'z, balki har soat xavf bordir.--- A.Qodiriyning "O'tkan kunlar" asaridan olingan ushbu gapdagi ---bexirad--- so'zining ziddosh (antonim)~ini toping.

- A) dono
- B) kambag'al
- C) bosqinchi
- D) dinsiz

74. 1.~Birovga chuqur qazisang, o'zing yiqilasana. 2.~Bu gap chuqur ma'noga ega. Ushbu gaplardagi ---chuqur--- so'zlari o'zaro

ma'no va shakl munosabatiga ko'ra qanday so'z?

- A. ko'p ma'noli so'z
- B. shakldosh (omonim) so'z
- C. zid (antonim) so'z
- D. ma'nodosh (sinonim) so'z

75. 1. ~Bir qoshiq qonidan kech bu bechoraning. 2. ~Kech kirib, hamma uy-uyiga tarqaldi. Ushbu gaplarda qo'llangan ---kech--- so'zlari o'zaro qanday so'z hisoblanadi?

- A) ma'nodosh so'z
- B) shakldosh so'z
- C) ko'p ma'noli yagona so'z
- D) zid so'z

76. 1)~bitmoq (tugamoq); 2)~bitmoq (hosil bermog); 3)~bitmoq (yozmoq). Ushbu shakldosh (omonim) so'zlarga ----di--- o'tgan zamon qo'shimchasi qo'shilsa, shakldoshlik munosabati qay tarzda bo'ladi?

- A) Har uch so'z doirasida o'zaro shakldoshlik saqlanadi.
- B) O'zaro shakldoshlik yo'qoladi.
- C) Birinchi va ikkinchi so'zlar orasida shakldoshlik saqlanadi.
- D) Birinchi va uchinchi so'zlar orasida shakldoshlik saqlanadi.

77. Quyidagi hodisalarning qaysilari faqat bir so'z turkumi o'ida so'zlar doirasida kuzatiladi? 1)~ko'pma'nolilik; 2)~shakldoshlik (omonimiya; 3)~ma'nodoshlik (sinonimiya; 4)~ziddoshlik (antonimiya).

- A) Sanalagan hodisalarning barchasi ikki so'z turkumi doirasida ham kuzatilishi mumkin.
- B) 1, 2, 3, 4
- C) 1, 3, 4

D) 1, 3

78. Quyidagi hodisalaridan qaysi biri ikki va undan ortiq so'z turkumlariga o'ida bo'lgan so'zlar doirasida kuzatilishi mumkin?

- A) ma'nodoshlik (sinonimiya).
- B) shakldoshlik (omonimiya).
- C) zid ma'nolilik (antonimiya).
- D) ko'pma'nolilik (polisemiya).

79. O'zaro bir so'z turkumi doirasidagina shakldoshlik hosil qiluvchi so'zlarni belgilang.

- A) ot
- B) yoz
- C) bog'
- D) tosh

80. Quyidagi iboralaridan qaysi biri shakldosh (omonim)lik xususiyatiga ega emas?

- A) boshga ko'tarmoq
- B) qo'l ko'tarmoq
- C) bosh ko'tarmoq
- D) burni ko'tarilmoq

81. Kimdir shunday kichkina teshikdan ho'kiz sig'ishiga aql ishonmasligi to'g'risida kishilarga gap ma'qullaydi. Ushbu gapda qo'llangan chiqish kelishigi qaysi kelishlik bilan ma'nodosh (sinonim) lik munosabatda bo'lishi mumkin?

- A) faqat ---orqali--- ko'makchisi bilan
- B) tushum kelishigi bilan
- C) jo'nalish kelishigi bilan
- D) o'rin-payt kelishigi bilan

82. Qaysi gapda paronimlar noto'g'ri qo'llangan?

- A) Ularning hayoti shunchaki bir ro'zg'or tebratish taxliti o'tdi.
- B) Yoriq joyni yamash uchun rosa harakat qildi.
- C) Qadr bilmas qarindoshdan qadr qilgan yod yaxshi.
- D) Bir asrga tatigulik yillarni bosib o'tdik.

83. 1. Ko'ngildan ko'ngilga yo'l bor. 2. Nodir uni bir necha bor

ko'zdan kechirdi. 3. Shunisi ham borki, keyingi vaqtlarda Azizbek
Qo'qonning yorlig' va farmonlarini iltifotsiz qoldira boshladi.---
Ushbu gaplarda qo'llangan ---bor--- so'zlari o'zaro ma'no
munosabatiga ko'ra qanday so'zlar?

- A) Har uchala gapdagi so'zlar o'zaro shakldosh so'zlar
- B) Birinchi va uchinchi gapdagi so'zlar o'zaro ko'p ma'noli, ular
esa o'z navbatida ikkinchi gapdagi so'zga nisbatan shakldosh
so'zlar
- C) Ikkinchi va uchinchi gapdagi so'zlar o'zaro ko'p ma'noli so'zlar,
ular esa birinchi gapdagi so'zga nisbatan shakldosh
- D) Har uchala gapdagi so'zlar bir so'zning turli ma'nolari

84. 1. Ko'ngildan ko'ngilga yo'l bor. 2. Nodir uni bir necha bor
ko'zdan kechirdi. 3. Shunisi ham borki, keyingi vaqtlarda Azizbek
Qo'qonning yorlig' va farmonlarini iltifotsiz qoldira boshladi.---
Berilgan qaysi gaplarda qo'llangan ---bor--- so'zi o'zaro ko'p
ma'noli so'z hisoblanadi?

- A) birinchi va ikkinchi gaplardagi
- B) birinchi va uchinchi gaplardagi
- C) ikkinchi va uchinchi gaplardagi
- D) har uchala gapdagi

85. ---yoqa--- so'zi quyidagi qaysi gapda ko'chma ma'noda
qo'llangan?

- A) Umar gamishzorni oralab, ko'l yoqasiga chiqdi.

B) Kanalning ikki yoqasi bo'ylab qurilgan ko'p qavatli uylar juda
ko'rkam edi.

- C) Sodiq ham o'lim yoqasida. Endi siz bilan ikkimizgina qoldiki!
- D) Salim anchagacha yoqasining tugmasini o'tkaza olmadi.

GLOSSARIY

Agg'yutinativ - so'z yasaliishi va shakl yasaliishi agg'yutinatitsiya yo'li bilan bo'ladigan tillar. Masalan, turkiy tillar, fin-ugor tillari.

Arabcha o'zlashmalar - arab tilidan o'zlashtirilgan so'zlar.

Argo - yasama til. Biror ijtimoiy guruh, toifaning (masalan, talabalar, sportchilar, o'g'rlar va b.) O'ziga xos, boshqalar tushunmaydigan lug'aviy birliklardan «iborat yasama til. Masalan, kolxoz — chiprasiz yo'lovchilar (haydovchilar tilida).

Arxaizm-leksema — leksik arxaizmining bir turi. Unda leksema yaxlit holda eskirgan bo'ladi.

Arxaizm-semema — leksik arxaizmining ikkinchi turi. Bunda leksema yaxlit holda emas, qisman (semantik tarkibidagi ma'nolaridan biri) eskiradi.

Atash semalari - leksemaning leksik ma'nosidagi ideografik semalar (atash, nomlash ma'nosini shakllantiruvchi semalar).

Dialektal - tilning dialect va shevalariga xos - fonetik yoki ma'no jihatdan adabiy tildan farq qiladigan so'zlar.

Etimologiya - tilshunoslikning so'z va morfemalarning kelib chiqishini o'rganuvchi bo'limi.

Flektiv - fleksiya xususiyatiga ega bo'lgan; fleksiyaga oid. Flektiv tillar - Morfologiyada, ba'zan so'z yasaliishida fleksiya hodisasi ustunlik qiladigan tillar.

Fors-tojik so'zlari - fors-tojik tillaridan o'zlashtirilgan so'zlar.

Frazema - ekspressivlikning darajalanishini birgina frazeamaning turli o'zgarishlar bilan qo'llanishida ham ko'rish mumkin.

Frazeologik butunlik - ma'nosi tarkibidagi so'zlarning ma'nolari asosida izohlash mumkin bo'lgan frazeologik birliklar.

Frazeologik chatishma - ma'nosi tarkibidagi so'zlarning ma'nosidan kelib chiqmaydigan, hatto unga zid ma'no ifodalaydigan frazeologik birliklar.

Frazeologik omonimiya - frazeologik birliklar o'zlasidagi omonimiya.

Frazeologik sinonimiya - frazeologik birliklar o'rtasidagi sinonimiya

Frazeologiya - (yun. phrasis - ibora + logos - bilim, tushuncha). Tilshunoslikning muayyan tilgagina xos bo'lgan frazeologizm (frazema)larni o'rganadigan sohasi.

Ifoda semalari - semema tarkibidagi uslubiy ma'no qirralari.

Individual nutq neologizmi - ayrim shaxs nutqida voqe bo'lgan neologizm.

Iargon - biror guruh vakillarining o'z nutqi bilan ko'pchilikdan ajralib turish maqsadida, o'zicha mazmun berib ishlatadigan so'z va iboralar.

Leksema - [yun. lexis - ibora, nutq o'rami] Tilshunoslikda: shakl va ma'no jihatidan bir butun holda tekshiriladigan mustaqil ma'noli so'z; til qurilishining leksik ma'no anglatuvchi birligi; - ma'lum bir til jamiyati a'zolari ongida tayyor, umumiy va majburiy, shakl va ma'no birligidan iborat, yaxlitlangan, borliqdagi harakat, narsa-predmet, belgi, miqdor kabi larni bildiruvchi tushunchalar va munosabatlarni ifodalaydigan, nutqda so'zlarni va grammatik morfemalarni birliktiradigan lisoniy birlik.

Leksik arxaizmlar - hozirgi paytda bor bo'lgan voqelikning eskirgan nomi yoki hozirgi tilda mavjud bo'lgan leksemaning eskirgan ma'nosi.

Leksik istorizmlar — o'tmish voqeligining nomlari.

Leksik neologizm — yangilik bo'yog'i bor bo'lgan leksemlar.

Leksik-fonetik arxaizm - talaffuz arxaizmi. Bunda leksemaning tovush tarkibida qisman eskirish yuz beradi.

Leksikologiya - tilshunoslikning denotativ ma'noli lisoniy birliklarni o'rganuvchi bo'limi

Leksikologiyaning obyekti - tilning lug'at boyligi, leksik tizimi.

Leksik-semantic sath - denotativ ma'noli lisoniy birliklarni o'z ichiga oluvchi sath

Leksik-semantic sath - denotativ ma'noli lisoniy birliklarni o'z ichiga oluvchi sath leksikologiya - tilshunoslikning denotativ ma'noli lisoniy birliklarni o'rganuvchi bo'limi

Lisoniy omillar (lingvistik faktorlar) - tilning strukturaviy va sistemaviy xususiyatlaridan kelib chiqadigan omillar.

Lug'aviy birliklar - so'z va iboralar (leksema va frazemalar).

Monosemiya - bir ma'nolilik

Morfema - o'zbek tilida leksemalarni hosil qiluvchi va grammatik jihatdan shakllantiruvchi mustaqil holda ma'no anglatmaydigan, denotativ mohiyatsiz lisoniy birlik

Neologizm-leksema - yangilik bo'yog'iga ega bo'lgan leksema.

Neologizm-semema - tilda azaldan mavjud bo'lgan leksemaning semantic tarkibida yangi paydo bo'lgan ma'no (semema).

Nolisoniy omillar (ekstralingvistik faktorlar) - til taraqqiyotiga (shu jumladan, leksik tizim rivojiga) tashqaridan ta'sir o'tkazuvchi omillar: ijtimoiy-siyosiy tizim, psixologiya, urf-odatlar, ilmiy texnikaviy taraqqiyot, adabiyot-san'at va boshqalar.

O'z qatlam - o'zbek tili leksikasining umumturkiy va sof o'zbekcha so'zlardan iborat qismi.

O'zlashgan qatlam - boshqa tillardan olingan leksik o'zlashmalar qatlami.

Onomasiologiya - leksik birliklarni nomlash va tushuncha anglatish prinsiplari hamda qonuniyatlari haqida ma'lumot beruvchi soha.

Paradigma - [yun. paradeigma - misol, namuna] - tish. - 1. Til birliklari, grammatik shakllarning umumiy ma'nosiga ko'ra birlashuvchi, xususiy ma'nosiga ko'ra farqlanuvchi tizimi. 2. Biror so'zning turli xil yoki tushlanish shakllari tizimi.

Polisemiya - ko'p ma'nolilik

Progressiv - (lot. progressio - oldinga qarab harakatlanish). Oldingi tovush ta'sirida keyingi tovushning o'zgarib, u bilan o'xshashlik kasb etishi.

Regressiv - (lot. regressio - orqaga qarab harakatlanish). Keyingi tovush ta'siri bilan oldingi tovush o'zgarib, u bilan o'xshashlik kasb etishi.

Ruscha-baynalmilal o'zlashmalar - rus tilidan va u orqali boshqa tillardan o'zlashtirilgan so'z va terminlar.

Sema - leksik ma'no (semema)ni tashkil topitiruvchi komponent va ma'no qirralari.

Semantik - (fran. Semantique < yun. semantikos - ifodalovchi). Til birliklarining mazmun, ma'no tomoni.

Semasiologiya - leksik birliklarning semantic tarkibi va u bilan bog'liq masalalarni o'rganuvchi soha.

Sintagmatik - [yun. syntagma - tizim, saf, qo'shilgan biror narsa] - tish. Bir yoki bir necha so'zdan iborat sintaktik, intonatsion-mazmuniy nutq birligi.

So'z - leksemaning hamda so'z yasash qoliplarining nutqda reallashgan aniq shakl va ma'noga ega bo'lgan muayyan ko'rinishi
Sof o'zbekcha so'zlar - o'zbek tilining o'zida yasalgan (nisbatan yangi) leksemalar.

Tarixiy leksikologiya - ayrim olingan bir tilning lug'at boyligini tarixiy taraqqiyot jarayoni bilan bog'lab o'rganadigan leksikologiya.

Tavsifiy leksikologiya - ayrim olingan bir tilning lug'at boyligini shu til leksikasining avvalgi taraqqiyoti bilan bog'lamay o'rganadigan leksikologiya.

Terminologik – atama (termin)lardan iborat leksika

Umumiy leksikologiya – tilshunoslikning turli tillar materiali tahlili asosida leksikologiyaning umumnazariy masalalari bilan shug'ullanuvchi bo'limi.

Umumtil neologizmi — nutqiy hodisadan til hodisasiga aylangan neologizm.

Umumturkiy so'zlar - o'zbek tili lug'at boyligidagi eng qadimgi lug'aviy birliklar.

Vazifa semalari – atash, ifodalash bilan birga leksemlarning nutqda o'zaro birika olishini (valentligini) belgilaydigan semalar.

Xususiy leksikologiya – leksikologiyaning muayyan bir til lug'at boyligi haqida ma'lumot beruvchi turi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Sayfullayeva R. Mengliyev B. Boqiyeva G. Qurbonova M. Yunusova Z. Abuzalova M. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – T.: "Fan va texnologiya", 2009.
2. Sayfullayeva R., Mengliyev B., Boqiyeva va b. Hozirgi o'zbek tili. O'quv qo'llanma. – T., 2009.
3. Jamolxonov H. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – T.: "Talqin", 2005.
4. Hojiyev A., Ahmedov A. O'zbek tili leksikologiyasi. - T.: "Fan", 1981.
5. Jamolxonov H. Hozirgi o'zbek tili. Darslik.
6. Mengliyev B. Hozirgi o'zbek adabiy tili. O'quv qo'llanma. - Qarshi, 2004.
7. Sayfullayev R., Mengliyev B. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Darslik. – Toshkent-2010.
8. Nurmonov A., Rasulov R. O'zbek tili jadvallarida, T., O'qituvchi, 1993.
9. Shoabdurahmonov Sh. Asgarova M. va b. Hozirgi o'zbek tili. T., "O'qituvchi", 1980.
10. Gulomov A., Asgarova M. Hozirgi o'zbek tili. T., "O'qituvchi", 1989
11. Shoabdurahmonov Sh. Asgarova M. va b. Hozirgi o'zbek tili. T., "O'qituvchi", 1980.
12. Mirtojiev M. O'zbek tili leksikologiyasi va leksikografiyasi. - Toshkent – 2000

Internet saytlari

13. www.literature.uz
14. www.ibratv.ziyonet.uz
15. www.ziyonet.uz
16. <https://optolov.ru/uz/interer-i-obustroistvo/istoricheskie-slova-i-ih-znachenie--ustarevshie-slova-istorizmy-i.html>
17. <https://fayllar.org/leksemaning-semantik-tarkibi-leksemaning-uzual-va-okkazonal-m.html>
18. <https://elib.buxdu.uz/index.php/pages/referatlar-mustaqil-ish-kurs-ishi/item/13794-o-zbek-tili-leksikasining-ishlatilish-doirasi>

MUNDARIJA

KIRISH.....	3
I BOB. LEKSIKOLOGIYA.....	5
LEKSIKOLOGIYA HAQIDA UMUMIY MA'LUMOT.....	5
LEKSIKOLOGIYANING TURLARI: UMUMIY, XUSUSIY, QIYOSIY, NAZARIY VA AMALIY LEKSIKOLOGIYA.....	14
LEKSEMA VA UNING TIL QURILISHIDAGI MAQOMI.....	20
OZBEK TILIDA LEKSEMANING VA LEKSIK MA'NONING SEMANTIK TARKIBI.....	38
II BOB. OZBEK TILI LEKSIKASI.....	60
OZBEK TILI LEKSIKASINING TARIXIY TARAQQIYOTI.....	60
OZBEK TILI LEKSIKASIDA ESKIRISH VA YANGLANISH JARAYONLARI.....	74
III BOB. ISTE'MOL DOIRASI CHEGARALANGAN LEKSIKA.....	81
LEKSEMALARNING ISHLATILISH DOIRASI.....	81
IV BOB. FRAZELOGIYA.....	104
OZBEK TILI FRAZELOGIYASI.....	104
V BOB. LEKSIKOGRAFIYA.....	115
LEKSIKOGRAFIYA HAQIDA MA'LUMOT.....	115
LUG'AT VA UNING TURLARI.....	127
GLOSSARIY.....	154
ADABIYOTLAR RO'YXATI.....	159

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI O'LIY TALIM,
FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
CHIRCHIQ DAVLAT PEDAGOGIK UNIVERSITETI

Sattarova Nargiza Oblanazarovna

AXBOROT RESURS MARKAZI Hozirgi OZBEK ADABIY TILI

- 13963/49 - LEKSIKOLOGIYA

O'qituv qo'llanma
O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI O'LIY TALIM,
FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
CHIRCHIQ DAVLAT PEDAGOGIK UNIVERSITETI
"METODIST NASHRIYOTI" - 2023
AXBOROT RESURS MARKAZI

2-FILIAL
Boshiga 20.06.2023 da ruxsat etildi. Bichini 60x90.
"Gambria" garnturasi. O'qset bosma usulida bosildi.

Shartli bosma tabog'i 10. Nashr bosma tabog'i 10. Adadi 250 nusxa.
"METODIST NASHRIYOTI" MCHJ matbaa bo'limida chop etildi.
Manzili: Toshkent shahri, Yakkasaroy ko'chasi, 5-uy.

+99893 552-11-21

Nashriyot rozligisiz chop etish ta'qiqlanadi.